

ISSN 0130—5719

Філософська думка

---

3 1980

ДО УВАГИ ПРОПАГАНДИСТІВ І СЛУХАЧІВ ТЕОРЕТИЧНИХ СЕМІНАРІВ СИСТЕМИ ПАРТІЙНОГО НАВЧАННЯ

На сторінках нашого журналу продовжуємо друкувати матеріали на допомогу пропагандистам і слухачам теоретичних семінарів «Розвинутий соціалізм. Проблеми теорії і практики» і «Праця В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» і методологічні проблеми наукового пізнання». У цьому номері вміщуємо статті: І. В. Б о й ч е н к о, М. М. Х в и л ь — Соціалістична дисципліна як фактор свідомої історичної творчості мас; Л. М. К у р ч и к о в — Світоглядно-методологічне значення принципу матеріальної єдності світу; М. А. Р и ж к о — Гносеологічні особливості утворення понять соціального знання; С. О. К о ш а р н и й, В. І. П р о н я к і н — Ленінська критика ідеалістичних концепцій досвіду та сучасна феноменологія.

З М І С Т

110 років від дня народження В. І. Леніна

Характерні риси соціалістичного способу життя

Бойченко І. В., Хвиль М. М. (Полтава) — Соціалістична дисципліна як фактор свідомої історичної творчості мас 3

До 35-річчя перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні

Задірако П. С. (Одеса) — Критика сучасних буржуазних фальсифікацій сутності війни і миру 13

Манзенько П. Т. — Боротьба українських учених і діячів культури проти ідеології фашизму (30-ті — початок 40-х років) 24

Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики

Всесоюзний симпозіум «Світоглядний аспект законів і категорій матеріалістичної діалектики»

Каган М. С. (Ленінград) — Про співвідношення змісту понять «природа», «суспільство», «людина», «культура» 33

Курчиков Л. М. (Одеса) — Світоглядно-методологічне значення принципу матеріальної єдності світу 40

Гіндев Панайот (НРБ) — Тодор Павлов — видатний учений, революціонер і громадсько-політичний діяч (До 90-річчя від дня народження) 48

Методологія наукового пізнання

Рижко М. А. (Ужгород) — Гносеологічні особливості утворення понять соціального знання 59

Костяєва Н. К. — Про застосування кількісних методів до аналізу суспільних явищ 67

Павлов В. Т. — Основні принципи побудови статистичних умовиводів 77

До 1500-річчя Києва

Бичваров М. Д. (НРБ) — Константин Кирил Філософ і філософська думка Київської Русі 87

На допомогу соціологу-практику

Чурилов М. М. — Планування вибірки в соціологічному дослідженні 94

Критика буржуазної ідеології

Петляков П. А. (Чернівці) — Ідейно-політичні функції соціальної доктрини унітарства 103

Кошарний С. О., Пронякін В. І. (Дніпропетровськ) — Ленінська критика ідеалістичних концепцій досвіду та сучасна феноменологія 109

Рецензії 124

Бібліографія 134

Наші автори 136

СОДЕРЖАНИЕ

110 ЛЕТ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ В. И. ЛЕНИНА. ХАРАКТЕРНЫЕ ЧЕРТЫ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ. *Бойченко И. В., Хвиль М. Н.* (Полтава) — Социалистическая дисциплина как фактор сознательного исторического творчества масс. К 35-ЛЕТИЮ ПОБЕДЫ СОВЕТСКОГО НАРОДА В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ. *Задирako Л. С.* (Одесса) — Критика современных буржуазных фальсификаций сущности войны и мира. *Манзенко П. Т.* — Борьба украинских ученых и деятелей культуры против идеологии фашизма (30-е — начало 40-х годов). МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ ДИАЛЕКТИКИ. ВСЕСОЮЗНЫЙ СИМПОЗИУМ «МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЙ АСПЕКТ ЗАКОНОВ И КАТЕГОРИЙ МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ ДИАЛЕКТИКИ». *Каган М. С.* (Ленинград) — О соотношении содержания понятий «природа», «общество», «человек», «культура». *Курчиков Л. Н.* (Одесса) — Мироззренческо-методологическое значение принципа материального единства мира. $\diamond$ *Гиндев Панайот* (НРБ) — Тодор Павлов — выдающийся ученый, революционер и общественно-политический деятель (К 90-летию со дня рождения). МЕТОДОЛОГИЯ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ. *Рышко Н. А.* (Ужгород) — Гносеологические особенности образования понятий социального знания. *Костяева Н. К.* — О применении количественных методов к анализу общественных явлений. *Павлов В. Т.* — Основные принципы построения статистических умозаключений. К 1500-ЛЕТИЮ КИЕВА. *Бычааров М. Д.* (НРБ — Константин Кирилл Философ и философская мысль Киевской Руси. В ПОМОЩЬ СОЦИОЛОГУ-ПРАКТИКУ. *Чурилов Н. Н.* — Планирование выборки в социологическом исследовании. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *Петляков П. А.* (Черновцы) — Идеино-политические функции социальной доктрины унитарства. *Кошарный С. А., Пронякин* (Днепропетровск) — Ленинская критика идеалистических концепций опыта и современная феноменология. РЕЦЕНЗИИ. БИБЛИОГРАФИЯ. НАШИ АВТОРЫ.

CONTENTS

THE 110th ANNIVERSARY OF V. I. LENIN'S BIRTH. CHARACTERISTIC FEATURES OF THE SOCIALIST WAY OF LIFE. *Boichenko I. V., Khvyl M. N.* (Poltava) — Socialist Discipline as a Factor of Conscious Historical Creative Activity of Masses. ON THE 35th ANNIVERSARY OF THE SOVIET PEOPLE'S VICTORY IN THE GREAT PATRIOTIC WAR. *Zadirako P. S.* (Odessa) — Criticism of Modern Bourgeois Falsifications of the War and Peace Essence. *Manzenko P. T.* — Struggle of Ukrainian Scientists and Men of Culture Against Ideology of Fascism (the 1930s-early 1940s). WELTAUSCHAUNUNG ASPECTS OF MATERIALISTIC DIALECTICS. ALL-UNION SYMPOSIUM «WELTAUSCHAUNUNG ASPECT OF LAWS AND CATEGORIES OF MATERIALISTIC DIALECTICS». *Kagan M. S.* (Leningrad) — On the Correlation of the Content of «Nature», «Society», «Man», «Culture» Notions. *Kurchikov L. N.* (Odessa) — Weltauschaunung-Methodological Significance of the Principle of the Universe Material Unity. $\diamond$ *Gindev Panaiot* (PRB) — Todor Pavlov — an Outstanding Scientist, Revolutionary and Public-Political Figure (On the 90th Anniversary of His Birth). METHODOLOGY OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE. *Ryzhko N. A.* (Uzhgorod) — Gnoseological Peculiarities in Formation of Social Knowledge Notions. *Kostyaeva N. K.* — On Application of Quantitative Methods to Social Phenomena Analysis. *Pavlov V. T.* — Main Principles of Statistic Deductions. ON THE 1500th ANNIVERSARY OF KIEV. *Bychvarov M. D.* (PRB) Konstantin Cyril Philosopher and Philosophical Thought in Kiev Rus. AID TO SOCIOLOGIST-PRACTICIAN. *Churilov N. N.* — Planning of Sampling in a Sociological Research. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *Petyakov P. A.* (Chernovtsy) — Ideological and Political Functions of the Uniat Social Doctrine. *Kosharny S. A., Pronyakin V. I.* (Dnepropetrovsk) — Criticism of Idealistic Conceptions of Experience by Lenin and Modern Phenomenology. REVIEWS. BIBLIOGRAPHY. OUR AUTHORS.

І. В. БОЙЧЕНКО, М. М. ХВИЛЬ

СОЦІАЛІСТИЧНА ДИСЦИПЛІНА ЯК ФАКТОР СВІДОМОЇ ІСТОРИЧНОЇ ТВОРЧОСТІ МАС

За умов розвинутого соціалізму, із збільшенням масштабів виробництва, ускладненням господарських зв'язків, прискоренням науково-технічного прогресу особливого значення набуває зміцнення суспільної, зокрема трудової, дисципліни, зростає її роль, все більшою мірою відбувається перетворення її у свідому самодисципліну кожного члена суспільства. Соціалістична дисципліна з самого початку існування нашої держави стала одним із важливих і необхідних факторів свідомої організації суспільного життя, невід'ємною передумовою ефективного й цілеспрямованого використання механізму дії суспільних законів за соціалізму.

На XXV з'їзді КПРС зазначалось, що формування, зміцнення, розвиток і вдосконалення соціалістичної дисципліни трудящих є одним із важливих завдань Комуністичної партії і Радянської держави. Реалізуючи рішення XXV з'їзду партії, ЦК КПРС на своїх пленумах і у постановах конкретизував це завдання, накреслив основні напрями, засоби і методи його розв'язання.

Ця велика і постійна увага нашої партії до питань суспільної дисципліни зумовлюється об'єктивними особливостями розвитку соціалістичного суспільства, що детермінують піднесення ролі свідомої дисципліни і самодисципліни трудящих. «Загалом,— зазначає Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев,— дисципліна і порядок потрібні завжди. Нині ж, коли гігантські зросли масштаби господарювання, коли мережа економічних взаємозв'язків стає все більш складною, густою і розгалуженою, вони потрібні особливо. І не тільки слова про дисципліну. Не тільки заклик до порядку. А насамперед — копітка, повсякденна організаційська робота, чітка перевірка виконання, гнучка, продумана кадрова політика. Необхідно оперативно, гостро реагувати на прояви безгосподарності, порушення встановлених планів, правил і норм»¹.

Аналіз актуальних питань зміцнення соціалістичної дисципліни, шляхів і засобів ефективного практичного розв'язання цих питань містяться у постанові ЦК КПРС «Про даліше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» та в постанові ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС «Про даліше зміцнення трудової дисципліни і скорочення плинності кадрів у народному господарстві».

У постанові «Про даліше зміцнення трудової дисципліни і скорочення плинності кадрів у народному господарстві» наголошується, що питання зміцнення трудової дисципліни, ефективного використання робочого часу слід розв'язувати комплексно, глибоко вивчати стан справ, розробляти і здійснювати відповідні заходи. «Державному комітетові СРСР по праці і соціальних питаннях і ВЦРПС з участю мі-

¹ Брежнев Л. І. Виступ на Пленумі ЦК КПРС, 27 листоп. 1979 р.— Рад. Україна, 1979, 28 листоп.

ністерств і відомств, Академії наук СРСР і ЦК ВЛКСМ,— зазначається у постанові,— доручено систематично вивчати і аналізувати ефективність соціальних, економічних і правових заходів, які вживаються для зміцнення трудової дисципліни, більш повного використання робочого часу, скорочення плінності кадрів. Відповідним міністерствам, відомствам, а також редакціям газет, журналів, видавництвам, творчим, громадським організаціям необхідно яскраво і переконливо показувати економічне, моральне і соціальне значення дисципліни праці»².

Особливості суспільної дисципліни, її роль у житті людей детермінуються на різних етапах історичного розвитку специфікою відповідного способу виробництва матеріальних благ, типом суспільних відносин, діалектикою об'єктивних умов та суб'єктивного фактора, характером співвідношення стихійного і свідомого компонентів у житті людей за умов тієї чи тієї соціально-економічної формації.

Характер співвідношення стихійного і свідомого, роль суб'єктивного фактора, організованості, волі та енергії класів, партій, осіб якісно змінюються у ході суспільного розвитку. Відповідно модифікуються і соціальна дисципліна, її соціальні функції.

Від первіснообщинного ладу і до капіталізму включно домінуючим компонентом суспільного розвитку є стихійність. За цих умов соціальні закони виступають як результат переплетення і зіткнення різноманітних, часто суперечливих тенденцій.

Тільки за соціалізму стає можливою свідомою організація життя людей у масштабах всього суспільства. У процесі побудови соціалістичного суспільства формується розгалужена система нових організаційних зв'язків і на цій основі — принципово нова дисципліна. Підвищується суспільна роль дисципліни, її організуючий і мобілізуючий вплив у всіх сферах суспільного життя — економічній, соціальній та духовно-ідеологічній, її значення для наукового управління планомірним розвитком соціалістичного суспільства³.

Відомо, що істотною особливістю побудови і розвитку соціалістичного суспільства є посилення ролі суб'єктивного фактора, правових, моральних, політичних та соціально-психологічних чинників у планомірному і цілеспрямованому розвитку всіх основних сфер суспільного життя. Одним із яскравих виявів цієї закономірності є неухильне зростання ролі суспільної дисципліни, яку можна визначити як певний порядок поведінки, що ґрунтується на засвоєнні і додержанні людьми відповідних норм права і моралі, що склалася історично і встановлюються в інтересах всього суспільства або ж окремих класів та соціальних груп⁴; саме тому дисципліна завжди має чітко визначену соціально-класову спрямованість, що нею і визначаються особливості тих суспільних регуляторів, завдяки яким забезпечується дотримання певних суспільних норм.

Реальний соціалізм створює всі необхідні умови для того, щоб свідомо дисципліна — одна з необхідних передумов становлення і розвитку нового ладу — стала справою всіх і кожного.

Саме тому КПРС і Радянська держава постійно дбають про зміцнення і вдосконалення дисципліни в усіх сферах життєдіяльності суспільства, про втілення в життя тих норм суспільної дисципліни, які

² Рад. Україна, 1980, 12 січ.

³ Див.: Социальное познание и социальное управление.— К.: Наук. думка, 1979; Афанасьев В. Г. Человек и управление обществом.— М.: Политиздат, 1977.

⁴ Див.: Дробницкий О., Морозов В. Дисциплина.— В кн.: Филос. энциклопедия. М., 1962, т. 2, с. 21—22.

сформульовані у Програмі КПРС, моральному кодексі будівника комунізму, Конституції СРСР.

Відповідно зростає і актуальність наукового дослідження таких ще не достатньо розроблених проблем, як вивчення специфіки формування, утвердження, зміцнення і вдосконалення соціалістичної дисципліни, з'ясування характеру взаємозв'язків основних різновидів суспільної дисципліни за соціалізму.

Важливість наукового, марксистсько-ленінського аналізу питань суспільної дисципліни зумовлена і особливостями ідеологічної боротьби на сучасному етапі. Апологети капіталізму докладають чимало зусиль, щоб у перекрученому вигляді зобразити реальний спосіб життя, характерний для соціалізму, зокрема припamанний йому новий тип суспільної дисципліни. Вони твердять, що за капіталізму суспільні норми, хоча виникають стихійно, інституалізуючись, нібито перетворюються у загальноприйняті, тому дисципліна, мовляв, тут є «демократичною». Соціалізм же по-наклепницькому зображується як такий лад, де норми «задаються примусово», «нав'язуються масам». Необхідність спростування цих фальсифікацій ще більшою мірою актуалізує завдання розкриття специфіки соціалістичної дисципліни як свідомої і добровільної, всебічного показу великого значення активності, ініціативи, творчості народних мас у формуванні та зміцненні соціалістичної дисципліни. Наукове, конкретно-історичне дослідження питань суспільної дисципліни, основних її типів та різновидів дає змогу показати переваги соціалістичної дисципліни як вищого типу суспільної дисципліни, краще зрозуміти її генезис, специфіку та основні функції.

Важливою і необхідною умовою успішного розв'язання складного комплексу цих завдань є глибоке вивчення і ефективне використання багатющої ленінської спадщини з питань суспільної дисципліни, дійове і творче застосування ленінських принципів соціалістичної дисципліни праці.

Суспільна дисципліна взагалі, підкреслював В. І. Ленін, є специфічною формою соціального зв'язку, вираженням єдності волі та дії, об'єктивної потреби у дотриманні суспільного порядку⁵.

В. І. Ленін науково обгрунтував положення про соціалістичну дисципліну як про новий, вищий тип суспільної дисципліни, з'ясував докорінну відмінність соціалістичної дисципліни від попередніх типів дисципліни, накреслив шляхи і перспективи формування, зміцнення і вдосконалення дисципліни соціалістичного суспільства.

Ленінські принципи соціалістичної дисципліни, її зміцнення і вдосконалення дістали творчий розвиток у рішеннях і постановах партії і уряду з питань суспільної, передусім партійної, державної та виробничої дисципліни, у працях товариша Л. І. Брежнева, інших керівників партії та уряду⁶⁻⁷.

Теоретичне осмислення цих принципів — запорука всебічного наукового аналізу питань соціалістичної дисципліни.

Усе це актуалізує завдання дослідження дисципліни в загальносоціологічному плані. У процесі цих досліджень важливо поєднувати

⁵ Див.: Ленін В. І. Від зруйнування вікового укладу до творення нового.— Повне збір. творів, т. 40, с. 299; Ленін В. І. Боротьба з кадетствующими с.-д. і партійна дисципліна.— Там же, т. 14, с. 115; Ленін В. І. Промова на I Всеросійському з'їзді Рад народного господарства, 26 травня 1918 р.— Там же, т. 36, с. 361—362.

⁶⁻⁷ Див.: В. І. Ленін, КПСС о партийной и государственной дисциплине.— М.: Политиздат, 1977. Пельше А. О требовательности и дисциплине.— Коммунист, 1980, № 2; Строго соблюдать государственную и плановую дисциплину.— Коммунист, 1978, № 5.

«діахронічний» зріз аналізу, орієнтований на з'ясування особливостей розвитку та зміни конкретно-історичних типів суспільної дисципліни, та «синхронічний», завданням якого є розкриття зв'язків між різновидами суспільної дисципліни за умов соціалізму. Ці аспекти досліджувалися в нашій літературі лише побіжно⁸.

Кожній із соціально-економічних формацій притаманний певний тип суспільної організації, що зумовлюється домінуючою формою власності на засоби виробництва і невіддільний від відповідного типу дисципліни, правил і норм її регулювання. Якщо у первісному суспільстві за спільної власності на засоби виробництва дисципліна підтримується лише силою традицій і моральних норм, то з виникненням антагоністичного суспільства суть і способи підтримання дисципліни якісно змінюються. Визначаючи спільні риси і особливості суспільної дисципліни у різних антагоністичних соціально-економічних формаціях, В. І. Ленін писав: «Кріпосницька організація суспільної праці трималась на дисципліні палки, при крайній темноті й забитості трудящих, яких грабувала і з яких знущалась жменька поміщиків. Капіталістична організація суспільної праці трималась на дисципліні голоду, і величезна маса трудящих, незважаючи на весь прогрес буржуазної культури і буржуазної демократії, залишалася в найбільш передових, цивілізованих і демократичних республіках темною й забитою масою найманих рабів або задавлених селян, яких грабувала і з яких знущалась жменька капіталістів»⁹. За умов класово-антагоністичних формацій дисципліна підтримується за допомогою насильства і виступає як примусова дисципліна. Вона викликає протест з боку трудящих, тобто тих, хто змушений нести на собі весь тягар такої дисципліни.

Соціалістичне суспільство будується на принципово інших економічних, соціально-політичних і духовно-ідеологічних основах. Соціалістична власність на засоби виробництва і влада трудового народу зумовлюють виникнення, швидкий і гармонійний розвиток відносин взаємної допомоги і товариського співробітництва. Основна особливість соціалістичної дисципліни, за характеристикою В. І. Леніна, полягає у тому, що «комуністична організація суспільної праці, до якої першим кроком є соціалізм, тримається і чим далі, тим більше триматиметься на вільній і свідомій дисципліні самих трудящих...»¹⁰ За соціалістичного ладу трудящі виступають як активні і свідомі творці нового життя, як справжні господарі. Вони і формують якісно новий соціальний зв'язок, таку суспільну дисципліну, яка, за визначенням В. І. Леніна, є дисципліною свідомих і об'єднаних працівників, що не знають над собою ніякого ярма і ніякої влади, крім влади їх власного об'єднання, їх власного, більш свідомого, сміливого, згуртованого, революційного авангарду¹¹.

Принциповою відмінністю нової, соціалістичної дисципліни від попередніх типів дисципліни є саме те, що вона є свідомою, створюється народом, будучи глибоко демократичною за самою своєю суттю дисципліною самих трудящих. «Тепер.., з часу початку соціалістичної революції, — підкреслював В. І. Ленін, — дисципліна повинна створюватися на зовсім нових началах, дисципліна довір'я до організованості

⁸ Пихтін В. Я. Формування дисциплінованості і почуття високої відповідальності радянської людини.— К.: Знання, 1977; Хвиль М. Н. В. І. Ленін о строительстве новой, социалистической дисциплины.— Научный коммунизм, 1980, № 1; Волович В. І. Дослідження проблем соціалістичної дисципліни праці у виробничому колективі.— Філософська думка, 1976, № 1.

⁹ Ленін В. І. Великий почин.— Повне збір. творів, т. 39, с. 13.

¹⁰ Там же.

¹¹ Див.: Там же, с. 13—14.

робітників і бідніших селян, дисципліна товариська, дисципліна всілякої поваги, дисципліна самостійності та ініціативи в боротьбі»¹².

Соціалістична дисципліна є життєвою потребою нового ладу. Тому боротьба за таку дисципліну є правом і обов'язком кожного громадянина країни Рад. Вона має не тільки істотне господарсько-економічне, а й велике соціальне, політичне і моральне значення. Усвідомлена широкими масами робітників, переважною більшістю трудящих, дисципліна у процесі побудови і розвитку соціалістичного суспільства поступово перетворюється на важливу морально-політичну рису кожного радянського громадянина. Підкреслюючи ту велику роль, яку відіграє дисципліна у побудові нового суспільства, В. І. Ленін всяку, навіть щонайменшу недисциплінованість розглядав і як економічне та господарське, і як політичне та моральне зло, якому не повинно бути місця у новому суспільстві.

У боротьбі за нову дисципліну В. І. Леніну доводилось вести боротьбу і з дрібнобуржуазною стихією, анархістами, і з тими буржуазними наклепниками, що твердили, нібито революція, знищуючи капіталізм, усуває і дисципліну. Ще з перших днів існування Радянської держави В. І. Ленін наполегливо і систематично обстоював думку про те, що свідомо дисципліна є органічною рисою нового ладу.

Утвердження нової дисципліни відбувалося у процесі соціалістичних перетворень всіх сфер суспільного життя. Подолання багатокладності господарства, встановлення соціалістичної власності на засоби виробництва, створення важкої індустрії, успішне здійснення колективізації сільського господарства і знищення останнього експлуататорського прошарку — куркульства, — ось ті основні соціально-економічні передумови, що уможливили формування і зміцнення соціалістичної дисципліни.

В політичній галузі головною і вирішальною передумовою створення нової дисципліни було створення і зміцнення держави диктатури пролетаріату як політичної організації перехідного періоду від капіталізму до соціалізму. «... Диктатура пролетаріату, — підкреслював В. І. Ленін, — необхідна, і перемога над буржуазією неможлива без довгої, упертої, запеклої війни не на життя, а на смерть, — війни, яка вимагає витримки, дисципліни, твердості, непохитності і єдності волі»¹³. Відомо, що виховання нової дисципліни В. І. Ленін вважав однією із форм класової боротьби у період диктатури пролетаріату. Успішному формуванню нової дисципліни сприяло і здійснення культурної революції у нашій країні, внаслідок якої неухильно підвищувався освітній та культурно-технічний рівень робітників і селян.

Отже, формування і зміцнення нової дисципліни — об'єктивна закономірність розвитку нашого суспільства, детермінована соціалістичними перетвореннями основних сфер суспільного життя. За соціалізму дисципліна перетворюється на могутній фактор суспільного розвитку, важливу складову нашого способу життя, вона є вагомим свідченням переваг соціалістичного ладу над капіталістичним.

Дисципліна за своєю суттю — явище складне, його генезис, специфіка і характер розвитку детерміновані, як уже зазначалось, умовами матеріального виробництва. Ставлення ж до дисципліни — це явище суб'єктивного характеру. За умов соціалізму ставлення до дисципліни стає вільним і свідомим. Саме тут здійснюється перехід «від дисциплі-

¹² Ленін В. І. Доповідь Ради Народних Комісарів на V Всеросійському з'їзді Рад робітничих, селянських, солдатських і червоноармійських депутатів, 5 липня 1918 р. — Там же, т. 36, с. 471.

¹³ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі. — Там же, т. 41, с. 6.

ни, вимушеної експлуататорами, до дисципліни свідомої і добровільної»¹⁴.

У суспільстві зрілого соціалізму дисципліна підноситься на новий, якісно вищий рівень, відіграє дедалі більшу роль. Так, показово, що зміцненню суспільної дисципліни в Конституції СРСР надається такого ж значення, як і розвитку соціалістичного змагання, запровадженню нових методів роботи, вихованню людей у дусі комуністичної моралі, піднесенню їх політичної свідомості, культури та професійної кваліфікації.

Зрілий соціалізм створює сприятливі умови для дальшого розвитку, зміцнення і вдосконалення дисципліни. Це — і розвинута економічна система, якій притаманні інтенсивний тип розширеного відтворення, висока ефективність і якість роботи, і політична система розвинутого соціалістичного суспільства. Боротьба за зміцнення дисципліни стає справою постійної уваги і турботи всіх ланок партійного і державного апарату. Дедалі більшу роль у вихованні дисципліни відіграють трудові соціалістичні колективи.

Розвинутий соціалізм висуває нові, підвищені вимоги до дисципліни трудящих. Важливим є те, що ці вимоги, як і передбачав В. І. Ленін, стосуються всіх громадян, незалежно від їх класової належності та соціального статусу. Нині, коли суспільна дисципліна у нашій країні стала загальнонародною, розширюється сфера її застосування, зростає функціональне навантаження. Збільшення масштабів соціалістичного виробництва, ускладнення економічних процесів вимагають точності і чіткості у роботі всіх ланок господарського механізму, а отже, і кращої дисципліни. Необхідність дальшого піднесення рівня організованості трудящих, зміцнення дисципліни зумовлюється і постійним розвитком економічних, політичних і духовних зв'язків між країнами соціалістичної співдружності. Велику роль дисципліна відіграє, зокрема, у процесі реалізації планів соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ. Важливе значення має соціалістична дисципліна і у суспільно-політичній сфері, у розвитку нових суспільних відносин. Це стосується всіх різновидів відносин і передусім відносин людей у трудовому соціалістичному колективі, оскільки дисципліна є неодмінною умовою ефективної діяльності кожного трудового колективу.

За умов нашого суспільства дисципліна гармонійно пов'язана із соціалістичною демократією. Розвиваючи демократію, ми водночас зміцнюємо і свідому дисципліну. Тому неспроможними є твердження буржуазних і ревізійністських ідеологів, які у спотвореному вигляді зображують зв'язок дисципліни і демократії у соціалістичному суспільстві, галасують про порушення демократії і громадянських прав у СРСР. «Зарубіжні критики, — зазначає товариш Л. І. Брежнев, — нерідко перекидують смисл заходів, яких вживає Радянська держава з метою зміцнення законності і правопорядку. Будь-яка розмова про зміцнення дисципліни і відповідальності громадян перед суспільством зображається там як порушення демократії. Що можна сказати з цього приводу?»

Так, дбаючи про всемірний розвиток особи, прав громадян, ми разом з тим приділяємо належну увагу проблемам зміцнення громадської дисципліни, додержанню всіма громадянами їх обов'язків перед суспільством. Бо без дисципліни і міцного громадського порядку демократія нездійсненна. Саме відповідальний підхід кожного громадянина до своїх обов'язків, до інтересів народу створює єдино надійну ба-

¹⁴ Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади. — Там же, т. 36, с. 189.

зу для найповнішого втілення принципів соціалістичного демократизму, справжньої свободи особи»¹⁵.

Єдність демократії і дисципліни зумовлена тим, що права, свободи і обов'язки радянських людей органічно, нерозривно пов'язані між собою. У цьому теж дістає вияв докорінна відмінність демократії і дисципліни соціалістичного суспільства від усіх попередніх форм демократії і дисципліни.

За зрілого соціалізму значно розширюються функціональні можливості дисципліни і в морально-етичній сфері. Зокрема, зростає роль дисципліни у формуванні вільної, всебічно і гармонійно розвиненої особи, у комуністичному вихованні трудящих. Дисциплінованість стає неодмінною рисою усіх радянських людей, їх важливою морально-політичною характеристикою. Соціалістична дисципліна, за В. І. Леніним, — це дисципліна громадського обов'язку, усвідомленої необхідності, високої відповідальності за виконання своїх обов'язків перед народом. Вона є яскравим свідченням громадської зрілості людини, її активної життєвої позиції, її морального обличчя і виявляється у трудовій дисципліні, у суворому дотриманні норм комуністичної моралі, правил соціалістичного співжиття.

Соціалістична дисципліна — явище складне і багатогранне, що характеризується різноманітністю форм. Зокрема, розрізняють дисципліну праці, або виробничо-трудова дисципліну; соціально-політичну дисципліну, або дисципліну державної та суспільно-політичної діяльності; партійну, військову, шкільну дисципліну тощо. Всі ці форми міцно пов'язані між собою.

Особливе значення має, як неодноразово підкреслював В. І. Ленін, партійна дисципліна. Він відзначав, що партія нового типу може бути авангардом революційного робітничого класу лише тоді, коли вона виступає як високоорганізований, тісно згуртований бойовий загін, що відрізняється новою, якісно вищою дисципліною. Характеризуючи комуністичну дисципліну, В. І. Ленін зазначав: «Єдність дій, свобода обговорення і критики, — ось наше визначення. Тільки така дисципліна гідна демократичної партії передового класу»¹⁶. Така дисципліна, пояснював він, підтримується, перевіряється і підкріплюється, «по-перше, свідомістю пролетарського авангарду і його відданістю революції, його витримкою, самопожертвою, героїзмом. По-друге, його вмінням зв'язатися, зблизитися, до певної міри, коли хоче, злитися з найширшою масою трудящих, в першу чергу пролетарською, але також і з непролетарською трудящою масою. По-третє, правильністю політичного керівництва, здійснюваного цим авангардом, правильністю його політичної стратегії і тактики, при умові, щоб найширші маси власним досвідом переконалися в цій правильності»¹⁷. Ці та інші ленінські положення про соціалістичну дисципліну є надійною теоретичною базою масштабної організаторської і виховної роботи, яку здійснює партія на всіх етапах розвитку соціалістичного суспільства.

На основі з'ясування суспільних функцій і основних сфер прикладання соціалістичної дисципліни можна виділити три найважливіші її різновиди. Це, по-перше, дисципліна праці. Її, як правило, поділяють на власне трудову, виробничу і технологічну дисципліну. По-друге, це

¹⁵ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики: Доп. XXV з'їздові КПРС, 24 лютого 1976 р. — В кн.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К.: Політвидав України, 1976, с. 95.

¹⁶ Ленін В. І. Боротьба з кадетствующими с.-д. і партійна дисципліна. — Повне збір. творів, т. 14, с. 115.

¹⁷ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі. — Там же, т. 41, с. 6—7.

дисципліна державної та суспільно-політичної діяльності. Вона характеризує роботу радянських, профспілкових, комсомольських, кооперативних і інших організацій та установ, а також участь трудящих, їх творчість і ініціативу у формуванні та утвердженні свідомої і добровільної соціалістичної дисципліни. І, нарешті, це дисципліна, що стосується діяльності та поведінки людей у побуті, в сім'ї, у міжособовому спілкуванні.

Таким чином, дисципліна є явищем не тільки морально-етичного характеру; організованість і дисципліна — це необхідна умова ефективного «функціонування нашого господарського механізму... на всіх рівнях і на всіх ділянках нашої роботи»¹⁸. Досвід переконує, що нехтування або ж недооцінка ролі суб'єктивного фактора і, зокрема, суспільної дисципліни може призводити до незбалансованості планів економічного та соціально-політичного розвитку, порушень ритму функціонування окремих ланок господарського механізму, заважати неухильному піднесенню соціально-політичної активності трудящих, ускладнювати розв'язання завдань у галузі ідейно-політичного, трудового та морального виховання.

Якщо в антагоністичному суспільстві дисципліна виступає насамперед як бездумне, автоматичне підкорення трудящих волі представників пануючого класу експлуататорів, то за соціалізму дисципліна ґрунтується на особистій самостійності і творчій активності громадян у всіх основних сферах суспільного життя. Це і боротьба за якісне виконання та перевиконання виробничих планів, і соціально-політична активність, і творче оволодіння багатством духовної культури. В. І. Ленін надавав виняткового значення вихованню свідомості та самостійності у трудящих, розглядаючи ці фактори як важливу умову формування і зміцнення соціалістичної дисципліни. Коли всі трудящі, наголошував В. І. Ленін, навчатися управляти і будуть справді управляти самостійно суспільним виробництвом, здійснювати облік і контроль, «тоді ухилення від цього всенародного обліку і контролю неминуче стане таким неймовірно трудним, таким щонайрідкішим винятком, супроводитиметься, мабуть, такою швидкою і серйозною карою., що *необхідність* додержувати нескладних, основних правил всякого морального співжиття дуже скоро стане *звичкою*»¹⁹.

Досвід побудови і розвитку соціалістичного суспільства у нашій країні, виникнення, функціонування і вдосконалення різноманітних форм соціалістичного змагання, рух за комуністичну працю, комуністичні суботники незаперечно свідчать про те, що ленінський принцип свідомості і добровільності відіграє вирішальну роль у формуванні і зміцненні соціалістичної дисципліни.

Підкреслюючи значення свідомості і добровільності як важливих характеристик соціалістичної дисципліни, роль творчої самостійності і активності трудящих у зміцненні і вдосконаленні цієї дисципліни, слід водночас враховувати і необхідність піднесення рівня виконавської дисципліни.

На всіх етапах розвитку радянського суспільства формування, зміцнення і вдосконалення соціалістичної, свідомої і добровільної дисципліни здійснювалося під керівництвом Комуністичної партії, яка спрямовувала діяльність Рад, профспілок, комсомолу, свідому творчість робітничого класу і всіх трудящих.

¹⁸ Див.: Строго соблюдать государственную и плановую дисциплину.— Коммунист, 1978, № 5, с. 6—7.

¹⁹ Ленін В. І. Держава і революція.— Повне збір. творів, т. 33, с. 97.

Наша партія завжди виходила з ленінських настанов про те, що свідомо, соціалістична дисципліна неможлива без виконавської дисципліни, без глибокого усвідомлення масами її необхідності, розуміння тієї мети, для досягнення якої вони повинні дотримуватися вимог цієї дисципліни. Звичайно, виконавська дисципліна є ефективною, якщо вона здійснюється на основі широкої ініціативності трудящих.

Саме тому В. І. Ленін наголошував, що формування і зміцнення нової, добровільної і свідомої дисципліни, передусім дисципліни праці, є одним із найважливіших завдань, що постають перед марксистсько-ленінською партією, робітничим класом, широкими масами трудящих у ході здійснення соціалістичної революції, побудови і розвитку соціалістичного суспільства. « У число головних творчих завдань революції,— зазначається у доповіді товариша Б. М. Пономарьова «Велика життєва сила ленінізму» на урочистому засіданні в Москві, присвяченому 110-й річниці з дня народження В. І. Леніна,— В. І. Ленін включив формування свідомої дисципліни праці, виховання комуністичного ставлення до праці. Вироблення такої дисципліни, попереджав він, «процес дуже тривалий», зв'язаний з подоланням найтяжчої спадщини, залишеної століттями праці підневільної, праці з-під палки»²⁰.

Втілюючи в життя ленінські принципи соціалістичної дисципліни, КПРС, радянський народ досягли історичних успіхів в цій галузі. В нашій країні сформувалася і утвердилася якісно нова суспільна дисципліна.

Отже, соціалістична дисципліна— це притаманна соціалістичному суспільству нова форма суспільного зв'язку між людьми і трудовими колективами, що є одним із чинників утвердження наукової організації праці, неухильного піднесення ефективності та якості суспільного виробництва. Будучи зафіксованою у правових і адміністративних актах, вона виявляється у єдності волі та дії, вільному і свідомому ставленні працівників до своїх обов'язків, вмілій самоорієнтації та почутті високої відповідальності, дотриманні суспільного порядку, в активній і творчій діяльності по реалізації ідеалів і цілей соціалізму і комунізму.

З терміном «дисципліна» тісно пов'язане і таке поняття, як «самодисципліна», якій В. І. Ленін теж приділяв велику увагу, віддаючи їй перевагу перед дисципліною. І це закономірно. Адже самодисципліна— це концентрований вияв усіх рис нового типу дисципліни— передусім високої свідомості, це дисципліна, що стала внутрішньою потребою людей.

За роки Радянської влади наш народ під керівництвом Комуністичної партії досяг величезних успіхів у справі формування, зміцнення і вдосконалення якісно нової, свідомої і добровільної, соціалістичної дисципліни, в неухильному втіленні в життя її ленінських принципів. Переважна більшість трудящих вважає нині додержання вимог соціалістичної дисципліни своїм непорушним обов'язком, виконання якого зумовлюється знанням перспектив суспільного розвитку, глибоким внутрішнім переконанням у правильності обраного шляху, у гуманістичному характері тих цілей та ідеалів, що підлягають реалізації.

Проте була б неприпустимою самозаспокоєність у цій серйозній справі. Боротьба за дальший розвиток і зміцнення соціалістичної дисципліни була і лишається одним із найважливіших завдань, яке здійснюється партією і державою.

²⁰ Радянська Україна, 1980, 22 квіт.

Важливе значення має при цьому заснований на ленінських принципах комплексний підхід до питань виховання, який сприяє ефективному використанню багатого арсеналу засобів виховного і дисциплінуючого впливу, координації зусиль партійних, радянських, профспілкових, комсомольських і господарських органів у справі зміцнення і вдосконалення соціалістичної дисципліни, поступового переростання її у дисципліну комуністичну.

* * *

КПСС и Советское государство, творчески применяя и развивая ленинские принципы социалистической дисциплины, уделяют постоянное внимание вопросам ее укрепления и совершенствования во всех сферах общественной жизни.

Соответственно возрастает и актуальность теоретического исследования социалистической дисциплины как одного из важнейших факторов сознательной организации общественной жизни. Общественная дисциплина — специфическая форма социальной связи, выражение единства воли и действия, объективной потребности в соблюдении социального порядка. Ее особенности детерминируются на разных этапах исторического развития спецификой соответствующего способа производства, типом общественных отношений, диалектикой объективных условий и субъективного фактора, характером соотношения стихийности и сознательности в условиях определенной социально-экономической формации.

Научное исследование проблем генезиса, специфики, основных форм и функций общественной дисциплины предполагает сочетание анализа, ориентированного на уяснение особенностей развития и смены конкретно-исторических типов общественной дисциплины, и раскрытия связей основных разновидностей социалистической дисциплины.

Социалистическая дисциплина выступает как новый, высший тип общественной дисциплины. Она отличается богатством форм и разнообразием функций, является сознательной и добровольной дисциплиной свободных людей труда. В условиях развитого социализма, с увеличением масштабов производства, усложнением хозяйственных связей, ускорением научно-технического прогресса и возрастанием роли субъективного фактора в общественном развитии, постоянно укрепляется и совершенствуется общественная дисциплина, возрастает ее организующая и мобилизующая роль, осуществляется постепенное перерастание социалистической дисциплины в коммунистическую.

До 35-річчя перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні

П. С. ЗАДИРАКО

КРИТИКА СУЧАСНИХ БУРЖУАЗНИХ ФАЛЬСИФІКАЦІЙ СУТНОСТІ ВІЙНИ І МИРУ

Процеси суспільного розвитку в сучасному світі в усій їх складності і багатогранності постійно актуалізують ті соціально-політичні проблеми, які виступають найгострішими з погляду класових відносин і політичної практики. Ці проблеми завжди виявляються в центрі боротьби протилежних світоглядів. Серед них, безперечно, можна назвати висвітлення соціально-економічної і класово-політичної сутності війни і миру, їх природи, функцій та місця в житті суспільства. Протипоробство двох ідеологій — марксистсько-ленінської і буржуазної — з цього питання виникло з моменту появи марксизму. За сучасних умов це протипоробство набуває особливої гостроти.

Актуалізація названої проблеми, загострення ідейно-теоретичної полеміки навколо неї визначаються, звичайно, не лише складністю самого процесу теоретичного пізнання цього соціального явища. Головне полягає в тому, що проблема війни і миру за сучасних умов має передусім гостру практичну і політичну значущість. В ній концентруються і виражаються найважливіші питання економіки та політики, моралі і права, міжнародних відносин і науково-технічної революції. Проблеми війни і миру тісно пов'язані з практикою класової боротьби, стратегією і тактикою революційно-визвольних рухів. Вони безпосередньо зачіпають корінні інтереси усіх класів, націй, держав, кожної людини. Саме тому світоглядне розмежування протилежних таборів позначається тут особливо чітко.

Особливо актуальне це питання нині, коли усе прогресивне людство відзначає 35-річчя перемоги над німецьким фашизмом, а імперіалістичні кола посилюють наступ на досягнення розрядки міжнародної напруженості.

Як відомо, перемога Радянського Союзу та інших держав антигітлерівської коаліції у другій світовій війні зумовила докорінні зміни в міжнародній обстановці, створила сприятливі умови для боротьби трудящих мас зарубіжних країн за мир і соціальний прогрес. На політичний смітник історії були викинуті антинародні, реакційні режими, що панували в ряді країн Європи і Азії. Успішне здійснення у цих країнах революцій привело до утворення світової системи соціалізму, яка демонструє нині всьому людству велетенські можливості, закладені в новому суспільному устрої.

Співвідношення сил на світовій арені різко змінилось на користь соціалізму, а ті часи, коли імперіалізм неподільно розпоряджався долею народів, минули остаточно і безповоротно. Намагаючись протидіяти об'єктивним законам суспільного розвитку, імперіалістичні кола на чолі з США розгорнули відразу ж в післявоєнний період злісну антикомуністичну кампанію «холодної війни» проти соціалістичної співдружності, використовуючи всі засоби тиску для гальмування прогресивного розвитку людства по шляху соціалізму і демократії. В цілях

матеріального забезпечення політики «холодної війни» міжнародним імперіалізмом з ініціативи США в 1949 р. було створено агресивний блок НАТО — військово-політичний союз, спрямований проти соціалістичних країн, комуністичного і робітничого руху, національно-визвольних революцій. Таким чином, досвід післявоєнного суспільного розвитку знов підтвердив положення В. І. Леніна про те, що поки існує імперіалізм і створювані ним агресивні воєнно-політичні союзи та організації, загроза нової війни не ліквідована.

Країни соціалістичної співдружності були вимушені вжити відповідних заходів щодо ліквідації загрози миру від посягань імперіалізму, підписавши в 1955 р. Варшавський Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу. Варшавський Договір за самою своєю суттю має оборонний характер, є інструментом миру, спрямованим на забезпечення здобутків соціалізму, права народів Європи жити в умовах міжнародної безпеки і співробітництва. На відміну від агресивного блоку НАТО, який об'єднує воєнно-промислові комплекси тільки капіталістичних держав, Організація Варшавського Договору відкрита для приєднання будь-яких миролюбних країн, незалежно від їх суспільного та державного устрою.

Всі акції агресивного блоку НАТО, його політика та ідеологічна пропаганда свідчать про те, що він є знаряддям імперіалістичної експансії агресивних кіл імперіалізму, які постійно вишукують різноманітні варіанти застосування воєнної сили. Водночас вони намагаються всіляко затьмарити свідомість мас, фальсифікувати і спотворити миролюбну зовнішню політику СРСР, світової системи соціалізму, відвернути увагу трудящих від того, що саме імперіалізм винен у нарощуванні гонки озброєнь, уникнути відповідальності за міжнародну напруженість.

Історія людства насичена величезною кількістю воєн. При цьому не було жодної війни, яка б точно копіювала якусь іншу; кожна з них мала якісь специфічні, тільки їй властиві особливості. Чимало філософів, істориків і воєнних теоретиків намагалися відповісти на питання про причини походження і соціально-класову сутність воєн, але тільки марксизм-ленінізм дав справді наукову, всебічно обґрунтовану відповідь на це питання.

В. І. Ленін, конкретизуючи принципи діалектико-матеріалістичної теорії пізнання стосовно вивчення такого суспільного явища, як війна, відзначав: «Діалектика вимагає всебічного дослідження даного суспільного явища в його розвитку і зведення зовнішнього, позірнього до корінних рушійних сил, до розвитку продуктивних сил і до класової боротьби»¹. Вихідним пунктом марксистсько-ленінського розуміння сутності війни є положення про те, що війна — соціально-класове явище, тобто частина цілого, а цілим виступає політика у відносинах між класами і державами, якій підпорядковується проведення воєн. «У застосуванні до воєн, — писав В. І. Ленін, — основне положення діалектики... полягає в тому, що *війна є просто продовження політики іншими*» (саме насильственими) *«засобами»*².

Тільки розуміння війни як похідної від політики дає можливість розкрити її сутність.

Останніми роками в капіталістичних країнах дедалі більше людей починає замислюватись над наслідками гонки озброєння, усвідомлювати, яку смертельну загрозу людству становить виникнення ракетно-

¹ Ленін В. І. Крах II Інтернаціоналу.— Повне збір. творів, т. 26, с. 210.

² Там же, с. 211.

ядерної війни. Це питання ставлять і деякі буржуазні учені, які пробають спробу переглянути традиційні поняття буржуазної соціології про природу воєн, знайти нові підходи у трактуванні розглядуваної проблеми. В руслі таких тенденцій все частіше лунають голоси на користь реалістичного підходу до розв'язання зовнішньополітичних питань, не сумісного з імперіалістичним курсом на нарощування озброєнь. Про це ж свідчать намагання деяких буржуазних соціологів дати об'єктивну оцінку воєнним витратам капіталістичних держав, критично охислити роль військових концернів в нарощуванні гонки озброєнь. І хоча буржуазні соціологи неспроможні знайти шляхи припинення гонки озброєнь, запропонувати радикальні засоби досягнення роззброєння, симптоматичною є сама постановка питання про необхідність «демократичного контролю»³ над озброєнням, про потребу створити перешкоди монополіям, заінтересованим в підготовці війни. Як відзначають автори відповідних праць (Ф. Вільмар, К. фон Вайцекер, Х. Ахфельд, Е. Ранер, А. Пфау, Г. Конкель та ін.), мета їх досліджень — залучити широко громадськість до активних дій в «інтересах політично гарантованого загального миру»⁴.

Однак, незважаючи на те, що на Заході є чимало реалістично мислячих учених і політичних діячів, агресивність сучасного імперіалізму не зменшується. Більше того, деякі з його політиків й ідеологів намагаються провадити мілітаристську пропаганду втонченими методами, вдаючись до всілякої соціальної демагогії та фальсифікацій. Показовими щодо цього є намагання буржуазних апологетів зобразити політику мирного співіснування, яку послідовно проводить СРСР, як «продовження холодної війни іншими засобами», як «перехід від холодної війни до гарячого миру». Деякі з буржуазних політологів (К. Кайзер) одверто намагаються протиставляти широкому міжнародному мирному співробітництву укріплення «атлантичних відносин» тощо. Особливо посилились ці тенденції в кінці 70-х — на початку 80-х років.

Сучасні буржуазні соціологи та політологи проповідують суперечливі погляди на природу війни та її роль в суспільному житті. Не претендуючи на вичерпний аналіз усіх доводів, які висуваються ними на користь «немінучості» воєнних зіткнень, відзначимо, що спроби ідейно-політичного обґрунтування війни здійснюються буржуазними ідеологами головним чином у двох напрямках. Перший з них пов'язаний з намаганнями фальсифікувати сам принцип мирного співіснування, спотворити його смисл, розцінити як тимчасовий фактор. Найтипівішим тут виступає прагнення показати мирне співіснування як «тактичний маневр» комуністичних партій, засіб «мирного поширення революційних ідей»⁵. Розглянемо відповідну аргументацію докладніше.

Буржуазні ідеологи намагаються дати спотворене тлумачення сутності політики мирного співіснування з допомогою так званої доктрини рівноваги сил, згідно з догматами якої всяка держава, яка має військову перевагу, автоматично схильна до політики агресій. Соціальне призначення цієї доктрини полягає в тому, щоб затушувати принципову різницю між політикою постійного нарощування озброєнь, яке здійснюється країнами НАТО, і тими заходами, які держави Варшавсько-

³ Vilmar F. Rüstung und Abrüstung im Spätkapitalismus. Frankfurt-a-M., 1965, S. 221.

⁴ Kriegsfolgen und Kriegsverhütung. Herausgegeben von C. F. Viersäcker. München, 1971, S. 3.

⁵ Westeuropäische Verteidigungskooperation. Herausgegeben von K. Carstens und D. Muhncke.— München, 1962, S. 26.

го Договору вимушені вживати у відповідь на агресивні зазіхання імперіалізму. І хоча деякі буржуазні політологи визнають, що «є ряд важливих специфічних імпульсів»⁶, які впливають на динаміку «рівноваги сил» в кожній з протилежних соціально-економічних систем, вони продовжують твердити, нібито основні фактори цієї динаміки лишаються «нейтральними» щодо суспільного устрою. Іншим формулюванням доктрини «рівноваги сил», тотожним з нею за своєю класовою суттю, виступає концепція «балансу сил», яку обстоюють буржуазні політики та ідеологи, чії хибні погляди явно ідуть врозрід з нинішніми тенденціями до розрядки напруженості і мирного співіснування двох протилежних світових систем. Ця концепція покликана закріпити в буржуазній свідомості уявлення про політику «балансу сил» як про «природну» форму політики взагалі, тобто виправдати постійне нарощування монополіями воєнних витрат, намагання протидіяти політиці миру, розрядки і співробітництва.

Посилились останнім часом нападки на політику мирного співіснування з боку «ультралівих» псевдореволюційних угруповань в капіталістичних країнах, представники яких твердять, нібито мирне співіснування «виключає класову революційну боротьбу»⁷. Нерозривна єдність мирного співіснування і революційної боротьби активно заперечується маоїстами. Ідеологи і політики сучасного Китаю, проводячи великодержавний, гегемоністський курс, відкрито йдуть на нагнітання міжнародної напруженості, використовують будь-які засоби для підриву процесів розрядки і співробітництва народів. Ідеологічні установки маоїзму на війну, на зрив розрядки дістають своє практичне втілення у воєнній доктрині Китаю, в широких загальнодержавних заходах, спрямованих на мілітаризацію країни. Вся внутрішня і зовнішня політика Китаю поставлена на службу підготовки до війни. Як підкреслюється в редакційній статті журналу «Коммунист», маоїзм і агресивні кола імперіалізму «поєднує ставка на нову світову війну»⁸. Саме тому рішуча і безкомпромісна боротьба проти теорії і практики маоїзму стала нині невід'ємною складовою боротьби проти агресивної політики імперіалізму.

Спільною рисою, яка визначає змикання маоїстських установок в міжнародній політиці з політикою найагресивніших угруповань сучасного капіталізму, виступає намагання дискредитувати принцип мирного співіснування фальсифікувати саму ідею широкого міжнародного співробітництва народів. Буржуазні ідеологи, як і маоїстська пропаганда, свідомо замовчують той факт, що принцип мирного співробітництва, який послідовно проводиться нашою країною,—це зовсім не якась «тимчасова» тактика комуністичних і робітничих партій, а незмінна стратегія, яка зумовлюється самою природою соціалізму. «Вся наша політика і пропаганда,—відзначав з цього приводу В. І. Ленін,—спрямована зовсім не до того, щоб втягнути народи у війну, а щоб покласти край війні»⁹. За сучасних умов мирне співіснування, яке виступає єдиною альтернативою спустошувальних воєн, стало можливим тому, що агресивним зазіханням імперіалізму та його підспівувачів протистоїть зростаюча сила світової соціалістичної системи. Вона виступає тією перепорою, яка примушує імперіалізм до відмови від війни як засобу міжнародної політики.

⁶ Jahrbuch für Friedens und Kohflikt forschung.— München, 1973, S. 53.

⁷ Westeuropäische Verteidigungskooperation.— München, 1973, S. 85.

⁸ Пекин: вчера — резерв капитализма, сегодня — его союзник.— Коммунист, 1979, № 4, с. 81.

⁹ Ленин В. И. VIII Всероссийский съезд Рад.— Повне зібр. творів, т. 42, с. 95.

Імперіалістична пропаганда намагається зобразити історично необхідні зусилля СРСР та інших соціалістичних країн, спрямовані на забезпечення власної оборони і захист революційних завоювань народів, які позбавилися колоніального гноблення, від агресивних зазіхань монополістичного капіталізму, як дії, що нібито «загрожують світові», як прагнення світової системи соціалізму проводити політику з позиції сили. Такі антикомуністичні інсинуації буржуазна пропаганда разом з правим крилом опортуністичних течій в робітничому русі (К. Каутський) почала поширювати в перших роках встановлення Радянської влади в нашій країні. Саме в цей час з'явився буржуазний ідеологічний міф про «червоний мілітаризм», «войовничість більшовиків» та ін. «Імперіалісти всього світу кинулися на Російську республіку, щоб задушити її, а ми почали створювати армію... і це засуджують як червоний мілітаризм!»¹⁰ — підкреслював тоді В. І. Ленін, розвінчуючи справжнє обличчя імперіалістичної пропаганди. Поширювачів і прибічників таких ідеологічних фальсифікацій В. І. Ленін назвав політичними шахраями, «які вдають, ніби вони в цю дурницю вірять, і кидають такі обвинувачення направо і наліво, користуючись для цього своїм адвокатським умінням вигадувати фальшиві доводи і засмічувати масам очі піском»¹¹.

Нині вигадки буржуазної пропаганди про «радянську воєнну загрозу» поширюються особливо інтенсивно. Але для кожної чесної, неупередженої людини зрозуміло, що такі вигадки, підпорядковані лише одному — замаскувати підготовку імперіалізмом, агресивним блоком НАТО нового раунду гонки озброєнь з метою зміни співвідношення сил в Європі і в цілому світі на користь ворожих соціалістичній сил. Так, нехтуючи радянськими миролюбними пропозиціями і сподіваннями своїх народів, керівники країн НАТО під тиском США провели в 1979 році рішення про виробництво і розгортання в Західній Європі нових американських ядерних озброєнь. Намагаючись якось виправдати свої небезпечні плани, прибічники нової «ініціативи» США прикриваються надуманими аргументами, зокрема потребою «модернізації застарілих озброєнь», «доозброєння НАТО» та ін.¹² Однак справжню суть таких «аргументів» розкрив не хто інший, як міністр оборони США Г. Браун, проголосивши, що мета блоку НАТО — досягти в середині 80-х років загальної переваги в озброєннях над організацією Варшавського Договору.

Уже не вперше штучно роздуваючи істерію про «радянську воєнну загрозу», США і їх союзники по НАТО збільшують асигнування на військові цілі і приступають до здійснення нових воєнних програм. Так, і тепер американські плани розгортання в Західній Європі додаткової кількості ракетно-ядерних озброєнь розраховані на те, щоб за допомогою якісно нових різновидів зброї отримати істотну військову перевагу над СРСР, а потім проводити переговори з Радянським Союзом з «позиції сили». Один із останніх виявів цієї тенденції в агресивній політиці імперіалізму — рішення урядової адміністрації США про відкладення на невизначений строк ратифікації Договору ОСВ-2.

Намагаючись виправдати цей крок перед американською і світовою громадськістю, зняти з себе відповідальність за долю договору, який, до речі, відповідає інтересам США не меншою мірою, ніж інтересам СРСР, правлячі кола Вашингтона посилаються на події в Афгані-

¹⁰ Ленін В. І. Успіхи і труднощі Радянської влади. — Повне збір. творів, т. 38, с. 48.

¹¹ Там же.

¹² Der Tagesspiegel. 1979, Oktober, 6.

стані, даючи спотворене тлумачення характеру допомоги Радянського Союзу афганському народу в боротьбі проти підірваних дій імперіалістичних спецслужб. Але ні для кого не секрет, що цей черговий пропагандистський міф є спробою звести наклеп на зовнішньополітичний курс Радянського Союзу, підірвати його зростаючий вплив на хід суспільного розвитку.

Сучасна міжнародна обстановка внаслідок своєї об'єктивної складності накладає на усіх учасників міжнародного процесу високу відповідальність. На карту ставиться надто багато — життя, праця, майбутнє усіх людей, незалежно від того, в яких соціальних системах, на яких континентах, за якого рівня соціально-економічного розвитку вони живуть. Саме тому розрядка міжнародної напруженості виступає єдино прийнятною політичною реальністю для народів, яка просто не має ніяких альтернатив.

Що стосується буржуазних поглядів на проблему мирного співіснування, інколи навіть зовні протилежних один одному, то в їх основі лежить той самий пропагандистський міф про «радянську загрозу», посиляючись на який, найбільш агресивно настроєні політичні та військові діячі намагаються нагнітати гонку озброєнь, підірвати політику розрядки. Не випадково навіть самі буржуазні політики визнають, що «для Заходу розрядка напруженості є тільки зміною політичних методів, а не політичних цілей»¹³. Останнє переконливо свідчить про те, що сучасний імперіалізм, союзником якого виступає нині Китай, був і лишається основною загрозою миру і розрядки міжнародної напруженості.

Другою тенденцією, властивою воєнно-політичній ідеології сучасного капіталізму, є спроби модернізації буржуазно-мілітаристських учень, намагання використати для обґрунтування агресивних цілей мілітаризму нові аргументи, зробити буржуазні теорії війни гнучкішими. Залежно від прийомів фальсифікації причин, які продовжують війни, буржуазні соціологічні концепції з питань виникнення воєн можна розчленувати на кілька напрямів.

Теоретики релігійно-містичного напрямку намагаються пояснити причини виникнення воєн якимись «таємничими», «темними» силами людської природи, які взагалі коріняться в сфері «трансцендентного». Активізація даного напрямку пов'язана зі значним поширенням після другої світової війни ірраціоналістичних концепцій, представники яких (В. Піхт, К. Ясперс, Ф. Хайте та ін.) вбачають причини воєн у незбагненних розумом «демонічних силах» людини. «Війна, — твердить Ясперс, — коріниться в тій глибині людського буття, яку ніколи не можна збагнути»¹⁴. Сучасні ірраціоналісти рафінують ці містичні висновки, підкреслюючи неможливість будь-якого контролю над силами, які спричинюють війни. Якщо в минулі епохи, твердять вони, було можливим встановити конкретні причини воєнних зіткнень, то тепер вони нібито набули цілком стихійного, неусвідомленого характеру. В своїх намаганнях видати причини соціальних антагонізмів і воєнних конфліктів, породжуваних і загострюваних капіталістичним суспільством, за цілком непізнаваних буржуазні соціологи прагнуть довести, що сучасне суспільство зіткнулося нині з якимось особливим, принципово новим, раціонально неосягуваним «феноменом війни», сучасні вияви якого нібито не мають аналогів в історії не тільки за масштабами, але й за сутністю.

¹³ Die Zeit, 1974, Februar, 8.

¹⁴ J a s p e r s D. Die Atombombe und die Zukunft des Menschen. München, 1958, S. 81.

Представники біолого-натуралістичного напрямку в буржуазній соціології джерело воєн убачають не в соціальних умовах існування людини, твердячи, нібито жадоба насильства і прагнення до агресії виступають вродженими інстинктами, які неможливо викоринити. За такого підходу війни розв'язуються людьми внаслідок інстинкту агресивності. Що ж стосується методологічних принципів аргументації, то вони започинаються представниками даного напрямку з природничих наук, зокрема з генетики та нейрофізіології. В руслі таких методологічних установок здійснюються спроби осмислити такі традиційні для буржуазної філософсько-соціологічної літератури теми, як «відчуження», моральне «виродження» людства, робляться реакційні узагальнення, метою яких є «розвінчання» людини. Так, західнонімецький соціолог Т. Лобзак, послуговуючись висновками психоаналітичної концепції Е. Фромма про «деструктивність» людини, витлумачує її як вроджену агресивність, зумовлену природою головного мозку, нібито позбавленого в своїх функціях «цільової спрямованості»¹⁵. «Цілевідчужений мозок», за Лобзаком, цілком несвідомо призводить до «зnelюднення середовища», роблячи неусвідомлені потяги людини головним винуватцем світових воєнних катастроф. До таких «учень», представники яких намагаються підмінити соціальні закони біологічними, залічимо соціал-дарвіністські («закон боротьби за існування»), неомальтузіанські («перенаселення світу»), расові теорії, з їх тенденціями наділити окремі народи «особливою агресивністю» і схильністю до розв'язування воєн.

Прибічники психологічних теорій убачають джерело воєн в людській психіці, емоційно-вольовій сфері людини. Вони висувують альтернативу: або примиритись з немінучістю воєн, або вжити заходів у напрямі перетворення психіки, оскільки, мовляв, в основі агресивної поведінки людей лежить певна суб'єктивна форма неадекватного сприйняття дійсності. Послуговуючись такою «аргументацією», західнонімецький соціолог Г. Шоек розвиває ідею «зздрості», вважаючи цю «психологічну особливість» джерелом усіх соціальних конфліктів, у тім числі й воєн, і дає з таких позицій оцінку війнам, революціям, класовим суперечностям тощо. І оскільки «зздрість» виступає у Шоека головним атрибутом, то побудувати суспільство без воєн і антагоністичних суперечностей для нього неможливо. Вся історія людства подається тут як історія зіткнення відкритої чи прихованої «зздрості». Такі «одкровення» буржуазні ідеологи силкуються використовувати для наклепів на марксизм-ленінізм, трактуючи комуністичний ідеал суспільного устрою як «антропологічно нерозв'язне завдання»¹⁶.

Вульгарно-соціологічний напрям в буржуазній соціології за головну причину воєн вважає техніко-технологічні чинники. Так, наприклад, А. Оранський в праці «Зміна влади» намагається довести, що країни з високим рівнем індустріалізації (куди він залічує США і країни Західної Європи) є наймиролюбнішими, оскільки, мовляв, перебувають у стані «перенасичення владою», який впливає з високого рівня промислової технології. Країни з незавершеною індустріалізацією (сюди залічується й СРСР) зображаються тут агресивними, такими, що «прагнуть до війни»¹⁷. Такі мудрування використовуються для «аргументації» міфу про «радянську загрозу», для проведення брудних ан-

¹⁵ Lobsack Th. *Versach und Irrtum. Der Mensch: Fehlschlag der Natur.* München, 1974, S. 3.

¹⁶ Schoeck H. *Der Neid. Eine Theorie der Gesellschaft.* Stuttgart, 1969, S. 9.

¹⁷ Докладніше про це див.: *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 1971, N 9, S. 75.

тирадянських кампаній, метою яких є намагання протидіяти розрядці міжнародної напруженості.

Зауважимо, що такі реакційні теорії значною мірою нагадує відверто шовіністична маоїстська доктрина «проміжної зони». Повністю нехтуючи класовою природою суспільства, маоїстські теоретики проголосили Китай і країни Азії, Африки та Латинської Америки, незалежно від їх соціально-політичних систем, якимось «третім світом», який нібито має разом з «другим світом» (куди залічувались Японія і капіталістичні країни Західної Європи, а нині, по суті, і США) боротися проти СРСР, створити єдиний фронт проти нашої країни. Сучасна ідеологія і політична практика маоїзму, його змикання з найреакційнішими силами імперіалізму, втілюючи прагнення пекінських політиків до світової гегемонії, свідчать про крайню ідейно-політичну деградацію китайського керівництва.

З кінця 60-х — початку 70-х років під впливом різкого загострення екологічної кризи в країнах капіталу в буржуазній соціології набуває поширення погляд, згідно з яким обмежені природні ресурси планети і боротьба за контроль над ними виступає тією причиною, якою можна пояснити соціальні та військові конфлікти сучасності. Цілком очевидно, що такі домисли покликані виправдати агресивну політику і далекосяжні експансіоністські плани імперіалізму. Вони намагаються санкціонувати діяльність тих реакційних сил, які прагнуть будь-якими засобами зняти з імперіалізму відповідальність за кризові наслідки науково-технічного розвитку, відвернути увагу широких мас від боротьби проти головних винуватців мілітаризму і гонки озброєнь — монополій.

Поряд з розглянутими напрямками буржуазних фальсифікацій сутності воен можна натрапити на різноманітні геополітичні, соціокультурні й навіть космологічні концепції причин війни. Досить поширені доктрини плюралістичного характеру, представники яких виходять з множинності і невизначеності причин виникнення воен. Дехто навіть намагається вивести математичну залежність, згідно з якою частота появи воєнних конфліктів нібито є похідною від протяжності державних кордонів. Деякі буржуазні соціологи вважають, що будь-який конфлікт і насильницька дія взагалі є виключно наслідком недостатньої комунікабельності та взаємної інформованості людей.

У буржуазній соціології нерідко обстоюються концепції, за якими головною причиною усіх соціальних катаклізмів та воєнних конфліктів є розтлінний вплив засобів масової інформації, насичених зображеннями насильства, конфлікт поколінь, урбанізація, протилежність між «багатими» та «бідними» націями, споживацькі тенденції «збагачення за будь-яку ціну» та ін. Безумовно, деякі з цих чинників за умов буржуазного суспільства впливають на характер воен. Але жоден з них не є визначальним, оскільки самі по собі ці чинники виступають лише наслідком приватнокапіталістичних відносин. Вони не породжують військові конфлікти, а лише загострюють тенденції до їх наростання в світі капіталу.

Останнім часом у працях військових теоретиків Заходу, насамперед США, дедалі більше уваги приділяється так званому обмеженню, або локальним, війнам. Якщо в період дії доктрини «масованої відплати» під «обмеженими» війнами буржуазні теоретики розуміли колоніальні війни за межами Європи, проваджувані з застосуванням звичайних озброєнь, то нині під терміном «обмежена війна» маються на увазі військові конфлікти, до яких залічуються: локальна агресія, війна з застосуванням звичайних засобів або «обмежена ядерна війна». Така

війна, на думку американських теоретиків, може здійснюватися на усіх театрах воєнних дій. Фактично ж це означає, що відмінність між «загальною ядерною» та «обмеженою ядерною» війнами зводиться буржуазними ідеологами лише до масштабів застосування ядерної зброї і засобів її доставки. Якщо у загальній ядерній війні передбачається використовувати всі ядерні сили, враховуючи стратегічні, то в «обмеженій» війні — тільки оперативно-тактичні, які, однак, спроможні вражати будь-який об'єкт в межах театру військових дій.

Як бачимо, зміна американськими імперіалістами характеристики воєн ґрунтується на намаганнях обмежити сучасну ракетно-ядерну війну такими географічними рамками, які б не зачіпали власної території США, тобто війна має бути «обмеженою» лише стосовно їх країни. Для інших держав, у тім числі і для європейських країн НАТО, території яких має охопити «обмежена» ядерна війна, вона буде, по суті, необмеженою «тотальною» війною з усіма наслідками, які з цього випливають.

Фактично агресивним цілям імперіалізму слугують і твердження його ідеологів про «фатальну неминучість» нарощування і удосконалення засобів масового знищення, оскільки гонку озброєнь, мовляв, можна припинити тільки тоді, коли припиниться науково-технічний прогрес. Такі твердження є цілком лицемірні. Адже корінні причини воєнної небезпеки криються зовсім не в закономірностях розвитку науки і техніки, а в самих умовах антагоністичного суспільства, в капіталістичних формах застосування науково-технічних досягнень. Завдання полягає в тому, щоб повністю заборонити використання цих досягнень в мілітаристських цілях.

Практика суспільного розвитку останніх десятиріч переконливо свідчить про те, що посилення міжнародної напруженості, спалахи міждержавних конфліктів, які досить часто переростають в озброєну боротьбу та ін., спричинюють різке загострення економічної, сировинної, енергетичної та інших глобальних проблем нашого часу, утруднюють пошуки їх позитивних рішень. Тому всі конструктивні, реалістичні ініціативи щодо їх розв'язання передбачають зміцнення міжнародної безпеки, утвердження принципів мирного співіснування у відносинах між державами, які належать до різних суспільних систем. За сучасних умов як ніколи актуально звучать слова В. І. Леніна про те, що «війна між передовими країнами буде не тільки найтяжчим злочинном», а й може призвести «до підриву самих умов існування людського суспільства»¹⁸.

Сучасні буржуазні соціологи та політологи, намагаючись фальсифікувати сутність війни і мирного співіснування, ставлять цілком певні ідейно-політичні цілі, прагнучи примирити свідомість народів з такими явищами, як гонка озброєнь, мілітаризм, локальні війни, подати їх як невідмінний стан справ. Зовсім не випадково, що дослідження буржуазних теоретиків з проблем сутності війни привертають пильну увагу представників військово-промислових комплексів і політичних лідерів капіталістичних країн. Вони намагаються, з одного боку, спрямувати ці дослідження в потрібне їм русло, орієнтують дослідників на розробку таких проблем і на таке трактування останніх, які відповідали б агресивним цілям і замірам імперіалізму, з другого — взяти на ідеологічне озброєння уже наявні концепції, використати їх гасла для

¹⁸ Ленін В. І. Об'єднане засідання ВЦВК і Московської Радн.—Повне зібр. творів, т. 36, с. 374.

теоретичного обґрунтування і виправдання мілітаризму, неоколоніалізму, расизму, військових авантур.

Саме серед таких гасел відзначимо сьогодні небезпечний заклик реакційної буржуазії: «Якщо хочеш миру, готуйся до війни», соціально-класова суть якого була всебічно розкрита К. Марксом. «З усіх догматів святенницької політики нашого часу жоден не наробив стільки лиха, як догмат, що говорять: «Якщо хочеш миру, готуйся до війни». Ця велика істина, яка відзначається головним чином тим, що містить в собі велику брехню, є бойовим кличем, який закликав до зброї всю Європу і породив такий фанатизм ландскнехтів, що кожне нове укладення миру розглядається як нове оголошення війни і стає об'єктом відповідних спекуляцій... При такому стані справи нічого дивуватися, коли загальна схильність до варварства набуває методичного характеру, аморальність зводиться в систему, беззаконня знаходять своїх законодавців, а кулачне право — свої кодекси»¹⁹. Ці слова, розвінчуючи прибічників гонки озброєнь, яка здійснюється під лицемірною маскою «турботи про мир», як ніколи, актуальні нині, коли пануючі кола країн — членів НАТО знову і знову проголошують небезпечне і лицемірне гасло, прикриваючись яким, форсованим порядком нарощують гонку озброєнь.

У наші дні загальну увагу привертає сукупність проблем глобального характеру. Виходячи за національні кордони, вони вимагають для свого розв'язання узгоджених дій багатьох держав. Центральною серед них виступає боротьба за припинення гонки озброєнь. Позитивне розв'язання даної проблеми створює необхідні умови для руху вперед і в розв'язанні інших актуальних питань загальнолюдського масштабу. Відзначаючи такий взаємозв'язок, товариш Л. І. Брежнев підкреслює: «Якщо вдасться розв'язати головне завдання — завдання відвернення нової світової війни, забезпечення міцного миру, то це відкриє нові чудові перспективи перед жителями землі. Виникнуть передумови для розв'язання багатьох інших життєво важливих проблем, що постають у наш час перед людством у цілому»²⁰.

Що ж стосується згаданих вище буржуазних концепцій війни і миру, то всі вони, незалежно від їх відмінностей, суперечать життєвим інтересам людства. Ці інтереси вимагають радикального усунення загрози війни, створення стабільної і надійної системи міжнародної безпеки, досягнення загального і повного роззброєння. Варто зіставити зміст і основну спрямованість розглянутих буржуазних доктрин з розробленою КПРС всеохоплюючою Програмою миру, якою керуються Радянський Союз, братні соціалістичні країни як єдино прийнятою нормою міжнародних відносин, щоб зрозуміти, що у світі є суспільні сили, які не тільки бачать завтрашній день людства, як торжество політики миру у відносинах між народами, але й практично використовують всі наявні можливості для того, щоб забезпечити розвиток людства саме мирним шляхом.

Соціалізм за самою своєю природою — суспільство миролюбне, але цілком зрозуміло, що доти, доки існує імперіалізм, доки зберігається система імперіалістичних держав з їх військово-промисловим комплексом, агресивними воєнними блоками як знаряддям мілітаристської зовнішньої політики, потрібно постійно враховувати можливість агресії з боку імперіалізму. Радянський Союз, країни соціалістичної

¹⁹ Маркс К. Вторгнення! — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 13, с. 435.

²⁰ Брежнев Л. І. Великий Жовтень і прогрес людства. — К.: Політвидав України, 1977, с. 29—30.

співдружності, дбаючи про забезпечення належного рівня своєї обороноздатності, керуються ленінським положенням про те, що ця діяльність має широке міжнародне значення, відповідає корінним інтересам світового революційного процесу. «Саме в інтересах «зміцнення зв'язку» з міжнародним соціалізмом, — підкреслював В. І. Ленін, — *обов'язковим є обороняти соціалістичну вітчизну*. Руйнує зв'язок з міжнародним соціалізмом той, хто почав би ставитися легковажно до оборони країни, в якій переміг уже пролетаріат»²¹.

Нині, коли світова система соціалізму стала визначальним фактором суспільного розвитку, в політичному і оборонному співробітництві країн соціалістичної співдружності особливе місце належить Варшавському Договору, який ось уже чверть століття надійно виконує функцію захисту інтересів і забезпечення обороноздатності братніх соціалістичних країн. Своїми колективними діями Організація Варшавського Договору постійно добивається усунення загрози нової світової війни, виступаючи надійним і випробуваним зряддям миру. Вона завжди рішуче підтримувала держави, які ставали жертвами імперіалістичної агресії, подавала їм інтернаціональну допомогу. Соціалістичні країни словом і ділом довели, що вони є надійними партнерами будь-якої держави, яка готова співробітничати в ім'я розрядки напруженості і зміцнення миру. Відзначаючи інтернаціональне свято 35-річчя перемоги над фашизмом у другій світовій війні, радянський народ, прогресивні, демократичні сили всього світу знову і знову осмислюють події цієї війни, щоб глибше зрозуміти і повніше оцінити значення одержаної перемоги, зробити висновки на майбутнє. Один із найважливіших висновків полягає в тому, що боротьба проти війни і сил реакції потребує колективних, цілеспрямованих зусиль усіх, кому дорогий мир, демократія, прогрес. Саме тому нині за розрядку провадять боротьбу інтернаціональна співдружність всіх загонів світового революційного процесу, комуністичних і робітничих партій, робітничий клас капіталістичних країн, народи, що визволилися від колоніалізму або борються за таке визволення. За розрядку — широкі суспільні кола в усіх країнах, включаючи і тих представників буржуазії, які не пов'язані з воєнним бізнесом імперіалізму.

Кожний успіх на шляху до розрядки напруженості і зміцнення безпеки народів досягається в наполегливій боротьбі прогресивних суспільних сил сучасності з найагресивнішими колами і угрупованнями сучасного імперіалізму. Загальний напрям діяльності в даній галузі у найбільш концентрованому вигляді послідовно розроблено на XXV з'їзді КПРС, в прийнятій ним Програмі дальшої боротьби за мир, міжнародне співробітництво і безпеку народів.

* * *

Среди проблем глобального характера, привлекающих ныне всеобщее внимание, особенно важную приобретает круг социально-экономических, идейно-политических и научно-технических вопросов, связанных с выяснением причин возникновения войн, освещением сущности мирного сосуществования государств с различным общественно-политическим строем. Актуализация названных вопросов в современных условиях, обострение идейно-теоретической полемики вокруг них определяется прежде всего тем, что последовательное проведение политики мирного сосуществования имеет острую жизненную значимость для всех государств и народов. Здесь концентрируются важнейшие вопросы международных отношений: экономики и политики, морали и права, научно-

²¹ Ленін В. І. Про «ліве» хлоп'яцтво і про дрібнобуржуазність.— Повне зібр. творів, т. 35, с. 275—276.

технічного і соціального прогреса. Іменно по цьому ідейно-політичне розмежування представителів протилежних соціально-економічних систем в розумінні сутності війни і мирного існування шляху практичного забезпечення всього світу проявляється найбільш явственно. Спор двох ідеологій — марксистської і буржуазної — по цих питаннях виник і веде з моменту появи марксизму.

Аналіз розуміння буржуазними соціологами, істориками, політологами сутності війни і миру показує, що, незважаючи на зростання на Заході числа реально мислячих учених і політичних діячів, а також прагнення деяких з них привертати увагу широкій громадськості до дійсності в інтересах «політичного гарантованого всього світу», найбільш реакційні ідеологи, військові теоретики і політики імперіалізму намагаються вести антикомуністичку милитаристську пропаганду всіма більш ізошреними методами, вдаючись до клевети і обману, соціальної демагогії і фальсифікації. Метою цієї пропаганди є аполітична «незбежність» війни, нагнітання страху і військового психозу, спроба повернути світ до епохи «холодної війни». Особливо зміцнилися подібні тенденції на рубежі 70-х—80-х рр., коли міжнародний імперіалізм во главі з США розвернув новий раунд гонки озброєнь, намагаючись перечеркнути досягнення політики розрядки напруженості. Все це свідчить про те, що, поки існує монополістичний капіталізм і створювані ним агресивні військово-політичні союзи, загроза розв'язання імперіалізмом нової війни не ліквідована.

Відзначаючи міжнародний свято 35-ліття перемоги над фашизмом в другій світовій війні, народи, свобода і незалежність яких були піддані загрози з боку найбільш реакційних сил імперіалізму, всі прогресивні люди світу знову і знову осмислюють події цієї війни, щоб глибше і повніше оцінити значення одержаної перемоги, зробити висновки на майбутнє. Один з найважливіших висновків полягає в тому, що боротьба проти імперіалізму, сил війни і реакції вимагає колективних зусиль всіх тих, кому дороги мир, демократія і прогрес.

П. Т. МАНЗЕНКО

БОРІТЬБА УКРАЇНСЬКИХ УЧЕНИХ І ДІЯЧІВ КУЛЬТУРИ ПРОТИ ІДЕОЛОГІЇ ФАШИЗМУ (30-ті — ПОЧАТОК 40-х РОКІВ)

Минає 35 років з часу розгрому фашистської Німеччини і її союзників — найбільш реакційних і агресивних сил імперіалістичної буржуазії, які розв'язали другу світову війну, найжорстокішу війну в історії людства. Перемога над фашизмом має всесвітньо-історичне значення. Вона рятувала народи світу від варварства, поневолення і знищення, сприяла прогресивним соціально-політичним змінам у світі. Виступаючи на урочистих зборах, присвячених 30-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, Л. І. Брежнев зазначав, що «розгром фашизму залишив глибокий слід у житті багатьох народів, змінив обличчя світу», «підняв могутню хвилю соціально-політичних змін, що прокотилися по всій планеті, привів до зміцнення сил миру в усьому світі»¹.

¹ Брежнев Л. І. Великий подвиг радянського народу.— В кн.: Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1976, т. 5, с. 277, 278.

Боротьба з фашизмом — це героїчна сторінка у світовому комуністичному русі. Комуністичні партії завжди усвідомлювали, яку небезпеку має для всіх народів фашизм. Вони відразу ж повели рішучу боротьбу проти нього, організували демократичні сили, насамперед робітничий клас, для відсічі фашистів, розвінчували їх людиноненависницьку ідеологію. Питання про боротьбу з фашизмом неодноразово розглядалося на форумах Комуністичного Інтернаціоналу, створеного за ініціативою і при безпосередньому керівництві В. І. Леніна. У документах Комінтерну переконливо розкривалась класова сутність фашизму, соціальні причини його виникнення і поширення, соціальний склад фашистських організацій, їх особливості в різних країнах, визначалися завдання і форми боротьби робітничого класу, комуністичних партій проти фашизму.

Уже наприкінці 1922 року Четвертий конгрес Комінтерну визначив, що одним із найважливіших завдань комуністичних партій є організація міжнародного опору фашизму і що засобом боротьби проти нього має бути тактика єдиного фронту. Третій розширений пленум Комінтерну, який відбувся 12—23 червня 1923 року поставив перед комуністичними партіями завдання ідеологічної і політичної боротьби з фашизмом. «На свідомий революційний авангард робітничого класу, — підкреслюється в рішенні пленуму з питання «Боротьба проти фашизму», — лягає завдання повести боротьбу проти... фашизму в Італії і проти фашизму, що організується в усьому світі. Він має політично обеззброїти і подолати фашизм й організувати робітників для успішної і сильної самооборони проти його насильств»². На П'ятому конгресі Комінтерну (червень — липень 1924 року) відзначалося, що фашизм — це «зброя великої буржуазії в боротьбі з пролетаріатом», «нелегальний засіб боротьби, яким вона користується для встановлення і зміцнення своєї диктатури»³, дрібнобуржуазний за своїм соціальним складом рух. Конгрес підкреслив необхідність активізації боротьби з фашизмом у політичній, організаційній і військовій сферах, визначив засоби цієї боротьби. До боротьби проти фашизму закликала Президія Виконавчого комітету Комуністичного Інтернаціоналу (лютий 1930 р.) під час розгляду питань про роботу комуністичних партій Італії та Німеччини.

З приходом на початку 1933 року в Німеччині до влади гітлерівців, коли особливо відчутною стала фашистська загроза всьому людству, конче потрібно було виробити нову тактичну лінію комуністичних партій у боротьбі з фашизмом. XIII пленум Виконкому Комінтерну (листопад — грудень 1933 р.) спрямовував комуністичні партії на створення єдиного робітничого фронту проти фашизму. Політична стратегія і тактична лінія цієї боротьби були всебічно визначені Сьомим конгресом Комінтерну, що відбувся у липні — серпні 1935 року в Москві. На основі аналізу досвіду антифашистської боротьби, нової розстановки класових сил, спираючись на ідеї В. І. Леніна про союз робітничого класу і всіх трудящих мас, про невіддільність боротьби за демократію від боротьби за соціалізм, конгрес закликав до створення єдиного робітничого антифашистського народного фронту і накреслив шляхи об'єднання дій усіх прогресивних сил, що виступають проти фашизму, імперіалізму і мілітаризму.

На конгресі приділялася велика увага питанню про стан і завдання боротьби проти ідеології фашизму. Необхідність активізації цієї

² Коммунистический Интернационал в документах. 1919—1932. — М.: Партийное изд-во, 1933, с. 382.

³ Там же, с. 448.

боротьби підкреслювалась у доповіді Г. Димитрова «Наступ фашизму і завдання Комуністичного Інтернаціоналу в боротьбі за єдність робітничого класу, проти фашизму». У прийнятій резолюції на цю доповідь було записано: «Конгрес звертає найсерйознішу увагу на неминучість систематичної ідеологічної боротьби проти фашизму», зокрема викриття войовничого шовінізму, як «головної найнебезпечнішої форми фашистської ідеології»⁴.

ВКП(б), представники якої брали активну участь у роботі Комінтерну і його виконавчих органів, у виробленні рішень і звернень, стратегії і тактики міжнародного комуністичного руху, докладали всіх зусиль у політичній та ідеологічній боротьбі з фашизмом. Водночас партія невтомно дбала про підготовку Радянської країни, її народів до можливої збройної боротьби з фашизмом. Зовнішня політика СРСР була спрямована на підтримку боротьби проти фашизму, на створення системи колективної відсічі фашистській агресії. Ці питання неодноразово розглядалися на з'їздах і конференціях партії і пленумах її Центрального Комітету. Зокрема, багато уваги їм було приділено на XVII і XVIII з'їздах та XVIII Всесоюзній конференції ВКП(б). Коли ж гітлерівці напали на СРСР, партія організувала і надихала радянських людей на самовіддану боротьбу з загарбниками, на знищення агресорів і звільнення всіх народів Європи від фашистської нечисті.

До розгрому фашизму доклали зусиль всі прогресивні люди світу, але вирішальну роль в ньому відіграв Радянський Союз. «Перемога, яка завойована в битвах Великої Вітчизняної війни,— відзначає товариш Л. І. Брежнев,— це перемога нашого героїчного робітничого класу, колгоспного селянства, нашої інтелігенції, перемога всього багатонаціонального радянського народу»⁵.

Великий внесок у розгром фашизму зробив і український народ під керівництвом свого авангарду — Компартії України. Виконуючи рішення партії про дальше зміцнення обороноздатності країни, ЦК КП(б)У здійснював велику організаторську роботу в масах. Зокрема, у своїй постанові на звіт Центрального Комітету і Центральної контрольної комісії КП(б)У (січень 1934 р.) XII з'їзд Компартії України підкреслив: «На провокаційні вилазки японської воєначини і німецького фашизму, на загрозу імперіалістичної інтервенції проти Радянського Союзу з Заходу і Сходу з'їзд закликає партійні організації, робітничі і колгоспні маси України відповісти посиленням уваги до справи обороноздатності Радянської країни і зміцнення Робітничо-Селянської Червоної Армії»⁶. У липні 1939 року на Пленумі ЦК КП(б)У розглянуто питання про стан масово-оборонної роботи в Дніпропетровській і в Кам'янець-Подільській (тепер — Хмельницькій) областях. Пленум схвалив заходи щодо рішучого поліпшення обороноздатності республіки. XV з'їзд КП(б)У (травень 1940 р.) звернув особливу увагу на дальше поліпшення роботи підприємств, що випускали воєнну продукцію. Виконуючи рішення партії, український народ разом з іншими народами Радянського Союзу самовіддано працював для зміцнення економічної могутності і обороноздатності країни.

Завдання комуністичного виховання трудящих, критики ворожих марксизмові-ленінізмові ідей визначали зміст ідеологічної роботи в

⁴ VII конгресс Коммунистического Интернационала и борьба против фашизма и войны: Сб. докум.— М.: Изд-во полит. л-ры, 1975, с. 375.

⁵ Брежнев в Л. І. Великий подвиг радянського народу.— У кн.: Брежнев в Л. І. Ленінським курсом, т. 5, с. 278.

⁶ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК— К.: Політвидав України, 1976, т. 1, с. 778.

республіці. Нещадно викривали реакційну сутність фашизму, його ідеології партійні та державні діячі, що працювали в республіці: Д. З. Мануїльський, В. П. Затонський, П. Т. Постишев, М. М. Попов, О. Г. Шліхтер та ін. Д. З. Мануїльський, який понад 20 років присвятив роботі в Комуністичному Інтернаціоналі, був членом Президії і секретарем Виконкому Комінтерну. У його виступах на конгресах, пленумах і засіданнях Президії Виконкому Комінтерну дається характеристика ідеології і політики фашизму, аналізуються досвід антифашистської боротьби комуністичних партій, питання стратегії і тактики міжнародного комуністичного і робітничого руху, боротьби проти фашизму і мілітаризму, розкривається значення успіхів соціалістичного будівництва в Радянському Союзі для діяльності комуністичних партій, зміцнення сил миру і прогресу.

Характеризуючи міжнародне становище між XII і XIII пленумами Виконкому Комінтерну, Д. З. Мануїльський, зокрема, викривав розгніздану шовіністичну пропаганду, проповідь дикого націоналістичного людиноненавистництва, здійснювану фашистами. Він підкреслював, що фашизм створює психологічну обстановку для кривавої різні, терору, йде хрестовим походом проти комуністів, прагне «ще раз кинути народи в криваву січу»⁷. Тому перед комуністичними партіями стоять важливі завдання не допустити розв'язання війни капіталістичних країн проти Радянського Союзу, франко-німецької або польсько-німецької воєн, встановлення фашистських диктатур у тих країнах, де розпочався процес фашизації, і повалити існуючі фашистські режими⁸.

На VII конгресі Комінтерну Д. З. Мануїльський виступив з доповіддю «Підсумки соціалістичного будівництва в СРСР», в якій проаналізував успіхи економічного й політичного розвитку Радянського Союзу, показав зростання авторитету Країни Рад на міжнародній арені, що створювало сприятливі умови для успішного розгортання міжнародного комуністичного і робітничого руху, боротьби проти фашизму і війни, за соціальний прогрес.

Критиці ідеології фашизму присвячено багато виступів державного і партійного діяча республіки, академіка АН УРСР В. П. Затонського. Розкриваючи причини фашизації ряду капіталістичних країн, у січні 1934 року на сесії Всеукраїнської Академії наук він зазначав, що «фашизм виявляє справжнє обличчя буржуазної культури. Доки капіталістична система трималася відносно міцно, диктатура буржуазії маскувалася методами демократії — так легше було обдурювати маси... Але щодалі зростає небезпека для капіталізму, то більше шириться фашизація, зароджена в надрах буржуазної демократії»⁹. На конкретних фактах В. П. Затонський доводив, що фашизм є ворогом культури, що в країнах з фашистськими режимами відбувається її занепад. Він піддав гострій критиці расистські доктрини німецьких фашистів.

Гнівню засуджували фашизм і його ідеологію численні мітинги трудящих на захист його жертв. Такі мітинги проходили в середині 30-х років по всій країні, в тому числі в Українській РСР. Представники республіки брали участь і в міжнародних антифашистських форумах. Письменники О. Є. Корнійчук, П. Г. Тичина, І. К. Микитенко і П. Й. Панч були активними учасниками Міжнародного антифашист-

⁷ Див.: Мануїльський Д. Революционный кризис, фашизм и война.— М.: Партиздат, 1934, с. 6.

⁸ Див.: Там же, с. 27—28.

⁹ Затонский В. П. Национально-культурное будівництво і боротьба проти націоналізму.— К.: Вид-во ВУАН, 1934, с. 21.

ського конгресу письменників на захист культури, що відбувся в червні 1935 року в Парижі.

У низці праць українських вчених розкривалась теоретична неспроможність ідейних джерел фашизму¹⁰, відзначалося, що фашистські ідеології не створили і не можуть створити нічого нового у галузі соціальної теорії, а в обґрунтуванні своїх концепцій спираються на антидемократичні, найреакційніші ідеї філософів минулого. Так, П. Демчук писав про те, що одним із джерел філософії фашизму є філософські вчення Ф. Ніцше і О. Шпенглера.

«Ніцше, з його «надлюдною» та доведеною до максимального напруження волею, з хотінням жити навіть «всупереч умовам, всупереч долі», дуже приваблює до себе увагу фашизму»¹¹. Характеризуючи філософію фашизму, він підкреслював, що, хоч вона і проголошує себе сучасною «філософією життя», насправді — це філософія смерті, песимізму і містичного агностицизму, філософія насильства, грабування і заперечення нагромаджених культурою цінностей¹².

У публікаціях 30-х років значна увага приділялась критиці расових концепцій, які займали провідне місце в ідеологічному арсеналі фашизму і слугували «обґрунтуванням» політики загарбання чужих територій, винищення цілих народів, поділу суспільства на багатих і бідних, експлуатації людщини людиною. «Расові теорії, — читаємо в передмові Інституту філософії Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів до збірника статей «Расова теорія на службі фашизму», — покликані бути основною «науковою» підпорою всієї фашистської ідеології. Твердження про поділ людства протягом його історії на ряд різко відмежованих одна від одної рас, відмінності між якими нібито зумовлюють і визначають відмінність в культурному розвитку, твердження про поділ рас на «нижчі» і «вищі», з яких одні самою природою приречені на відсталість і вимирання, а інші покликані до панування і дальшого розвитку, мають, за розрахунком фашистів, обґрунтувати право даної нації на особливу «історичну роль» і особливі привілеї»¹³.

Спираючись на висловлювання основоположників марксизму-ленінізму про раси, на досягнення наук про людину, вчені республіки викривали спроби расистів спекулювати на певних расових відмінностях для обґрунтування людиноненавистницьких концепцій; показували безпідставність тверджень про нерівноцінність рас, існування «переваг» одних рас над іншими; доводили, що різні рівні культурного розвитку окремих народів зумовлені не біологічними, а соціальними причинами.

Радянські дослідники піддали всебічній критиці геополітику, яка «найтіснішим чином пов'язана з расовою теорією, є її географічним доповненням і слугує виправданню загарбницьких воєн». Як расова «теорія» з її «природними законами розвитку людства приходять до «суцільної біомістики», так і геополітика, «при усій її показній «природності», приходять в питанні про вплив території на характер держави до суто містичних уявлень»¹⁴.

¹⁰ Див.: Бон В. Гегельянство на послугах фашизму — Прапор марксизму, 1928, № 4(5); Бон В. «Credo» й «wademecum» німецького фашизму. — Там же, 1929, № 3; Демчук П. Розклад сучасної буржуазної філософії. — Харків — Київ: Держ. вид-во «Пролетар», 1931.

¹¹ Демчук П. Розклад сучасної буржуазної філософії, с. 197.

¹² Див.: там же, с. 202.

¹³ Расовая теория на службе фашизма: Сб. статей. — К.: Госмедиздат, 1935, с. 4.

¹⁴ Там же, с. 49.

Активно провадилася боротьба з фашизмом і на західноукраїнських землях, окупованих панською Польщею. Цю боротьбу очолювали комуністи. Важливою подією в житті західноукраїнського населення було проведення 16—17 травня 1936 року в Львові Антифашистського конгресу працівників культури. З 1926 року у Польщі було встановлено реакційний режим, який переслідував прогресивних діячів, пригноблював населення Західної України і Західної Білорусії, по-варварському ставився до здобутків культури. Щоб активізувати боротьбу проти гноблення і небезпек війни в ім'я консолідації антифашистських сил, було скликано конгрес українських, польських і єврейських діячів культури. З українських діячів у підготовці і роботі конгресу брали участь О. Гаврилюк, Я. Галан, П. Козланюк, К. Пелехатий, С. Тудор та ін. Я. Галан входив до складу організаційного комітету і разом з С. Тудором виступив на конгресі з доповідями, де охарактеризував стан української прогресивної літератури, освіти західноукраїнського населення. У резолюції антифашистського конгресу у Львові записано: «Приймаючи, що найгрізнішим ворогом культури в нашу добу, середньовічним варваром, що завертає на сотні років здобутки цивілізації, який спалює на вогнищах твори найбільших мислителів, запропорує свободу визвольної думки в мури в'язниць та концентраційних таборів, є фашизм, зібрані представники культури постановляють... почати рішучу боротьбу з фашистським режимом у всіх його виявах і протиставити руйнінському наступові фашизму zorganizовані й міцні кадри протифашистських захисників культури...»; «боротьба з імперіалістичною війною за мир є першим основним обов'язком усіх поступових працівників культури»¹⁵. Далі наголошувалось на тому, що «лише солідарна постава всіх визискуваних і гноблених фашизмом без огляду на національність та політичні переконання створить могутню непереможну перепону проти руйнінського походу фашизму...»¹⁶. Учасники конгресу рішуче висловилися проти буржуазного націоналізму — поплічника фашизму. Вони закликали працівників культури до активних дій на захист миру, суспільного прогресу і культурних цінностей, рішуче засуджували пасивність і нейтральність щодо боротьби з фашизмом і війною, розглядаючи їх як «однозначне з підтримкою позиції реакції, що вдаряє в поступ і свободу»¹⁷. На жаль, немало політичних, державних і громадських діячів, працівників науки і культури в буржуазних країнах не відгукнулися своєчасно на заклики комуністичних партій і форумів прогресивних сил до активної боротьби з реакцією. І все ж конгрес у Львові став певною віхою у розгортанні антифашистської боротьби. Багато з його делегатів увійшли потім в історію як непримиренні борці проти фашизму за свободу й щастя трудящих. Таким безстрашним борцем був відомий український письменник, публіцист і громадський діяч Ярослав Галан. У численних статтях і виступах він гнівно засуджував фашизм, піддавав нищівній критиці його ідеологію, закликав людей до безкомпромісної боротьби з нацистами. «Фашизм, — писав Я. Галан, — це така політична форма, що прагне до збереження сучасного ладу шляхом безоглядної диктатури й утисків найширших мас». Він показував, що фашизм є ворогом культурних надбань, освіти, людського розуму, «пропагує вороття людини до середньовіччя, людській думці протиставляє звирячий інстинкт, на місце гу-

¹⁵ Антифашистський конгрес працівників культури во Львові в 1936 г.: Документи й матеріали. — Львов, 1956, с. 25, 26.

¹⁶ Там же, с. 28.

¹⁷ Там же, с. 26.

манізму кладе варварські расистські «теорії», на руїнах шкіл буде казарми»¹⁸.

Письменник і філософ С. Тудор ганьбою таврував фашизм, висловлював упевненість, що настане той час, коли фашистам доведеться відповісти за всі їх злочини перед людством. Гнівом звучать рядки його поезії «Пасіонарія»:

Слухай, кривавий Рим,
Кривавий, фашистський Берлін,—
Прийде вам — прийде вам — прийде вам — прийде
Не Франків рахунок,
А местний мій!
За кров мадрідських дітей,
За руїни робітничих осель
Як смерть невідхильний, як месть неодмінний,
Іде мій розплати день!¹⁹

Невтомна робота ВКП(б), інших комуністичних партій по ідеологічному обеззброєнню фашизму сприяла піднесенню політичної свідомості трудящих, їх мобілізації на боротьбу з фашизмом. Непохитність ідейно-політичних переконань радянських людей, їх беззавітна відданість справі марксизму-ленізму повною мірою виявила себе у грізні часи Великої Вітчизняної війни.

Коли фашистські загарбники віроломно напали на Радянську країну, і український народ разом з усіма народами Радянського Союзу став на захист Вітчизни, працівники ідеологічного фронту, діячі науки й культури несли в маси слово партії, яка надихала наших людей на бойові й трудові подвиги в ім'я перемоги. Радянський народ показав зразки героїзму і мужності всім народам світу, вселивши в них надію на перемогу над фашизмом. «Серед загального замішання й хаосу руїн, серед зрадиництва, боягузтва, невіри і відчаю встав, наче чудо, озброєний радянський народ, — писав у грізні роки видатний український кінорежисер, письменник і драматург О. Довженко.— Радянський народ встав просто і мужньо, не шкодуючи нічого для перемоги: ні земель своїх, ні багатств, ні трудів, ні страждань своїх близьких, ні дорогих людських утрат. Ніколи, скільки світ стоїть, не приносилося такої щедрої, гордої жертви перемозі в ім'я визволення себе і світу від загрози нападу і здичавіння»²⁰.

У період війни значну роль в активізації боротьби населення Радянської України проти фашизму відіграли антифашистські мітинги представників українського народу, яких відбулося чотири (перший — 26 листопада 1941 року в Саратові, другий — 30 серпня 1942 року також в Саратові, третій — 16 травня 1943 року в Москві і четвертий — 20 лютого 1944 року в Києві). У них брали участь керівники партії і уряду республіки, видатні українські вчені і діячі культури, робітники і колгоспники, воїни Червоної Армії. У промовах на мітингах говорилося про злочини фашистів на радянській землі, роз'яснювались завдання боротьби з ворогом, населення закликалося до розплати з ненависними загарбниками за вчинені ними звірства, викривався людиноненависницький характер ідеології фашизму.

Видатний український поет, академік АН УРСР П. Г. Тичина, спростовуючи расистські вигадки фашистських ідеологів про неповноцінність слов'ян взагалі і українців зокрема, наголошував, що ці ви-

¹⁸ Г а л а н Я. На захист культури.— Жовтень, 1977, с. 85.

¹⁹ Тудор С. Вибране.— Львів: Книжково-журнальне вид-во, 1951, с. 101—102.

²⁰ Д о в ж е н к о О. Не хазяїнувати німцям на Україні.— Укрвидав ЦК КП(б) У, 1943, с. 4.

гадки мають на меті виправдати загарбання гітлерівцями споконвічних слов'янських земель, масові вбивства мирного населення. «І у Івана Вишенського, і у Григорія Сковороди, і в геніїв Тараса Шевченка та Івана Франка, — відзначає П. Г. Тичина, — дух українського народу скрізь звучить, у всьому письменстві нашому, як дух визвольний, дух боротьби за щастя всього світу»²¹. На цих мітингах підкреслювалось, що український народ спаяний узамі непорушної братської дружби з великим російським народом, усіма народами нашої багатонаціональної Батьківщини, і в цьому запорука перемоги над ворогом.

Працівники ідеологічного фронту викривали спорідненість ідейних засад фашизму і буржуазного націоналізму, зокрема українського буржуазного націоналізму, їх ворожість прогресові і культурі, переконливо показували прислужництво уніатської церкви фашистам. Ще 1926 року В. Юринець, проаналізувавши писанину Д. Донцова, доходить висновку, що його розумування щодо української нації збігаються з тлумаченням поняття нації фашистськими ідеологами. Тотожність ідеологічних концепцій фашистів і українських буржуазних націоналістів відзначали В. П. Затонський, Я. Галан та ін.²². На Антифашистському конгресі працівників культури у Львові 1936 року Я. Галан акцентував на тому, що українська прогресивна культура і література на західноукраїнських землях «зазнає переслідувань і утисків як з боку фашистських пілсудчиків, так і з боку українських буржуазних націоналістів, що українські буржуазні націоналісти типу Д. Донцова ненавидять український народ, Радянську Україну»²³. Люта ненависть українських буржуазних націоналістів до Радянської України особливо виявилася в роки Великої Вітчизняної війни, коли вони так само поварварськи, жорстоко розправлялися з мирним населенням, як і гітлерівці. У Зверненні до українського населення, прийнятому на четвертому антифашистському мітингу представників українського народу у лютому 1944 року, зазначалось, що буржуазні націоналісти — «це ті ж таки гітлерівці, тільки з українськими налічками»²⁴. У правильності цього висновку переконалися в роки війни трудящі України. Ненависть до українських буржуазних націоналістів, пам'ять про звірства цих зрадників нашого народу не стерлася з роками — вона жива й сьогодні.

Усією самовідданою боротьбою з фашизмом, яку очолювала Комуністична партія, радянський народ переконливо довів непереможність соціалістичного ладу, ідей марксизму-ленінізму, пролетарського інтернаціоналізму, показав, що реальний соціалізм є оплотом миру і соціального прогресу.

Боротьба проти фашистської ідеології є злободенною і тепер, коли імперіалісти, мілітаристи, сили реакції прагнуть загострення міжнародної обстановки, розв'язання локальних і глобальних воєнних конфліктів, беруть на озброєння нацистські ідеї, докладають зусиль до реставрації фашизму.

²¹ Україна була й буде радянською. Третій мітинг представників українського народу. — Укривдав ЦК КП(б), 1943, с. 30.

²² Див.: Юринець В. Новий ідеологічний маніфест українського фашизму. — Більшовик України, 1926, № 2—3; Затонський В. П. Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму. — К., 1934; Поляков И. М. Расовая теория на службе украинского фашизма. — В кн.: Расовая теория на службе фашизма. К., 1935.

²³ Див.: Галан Я. Доповідь на Антифашистському конгресі діячів культури у Львові. — Жовтень, 1977, № 7.

²⁴ IV Антифашистський мітинг представників українського народу. — Київ — Харків, Українське держ. вид-во, 1944, с. 12.

Цим підступам КПРС, братні комуністичні і робітничі партії протиставляють безкомпромісну послідовну боротьбу проти імперіалізму, мілітаризму, реакції. Комуністи виступають за об'єднання дій усіх прогресивних сил світу, за збереження миру, зміцнення міжнародної розрядки, за демократію і соціальний прогрес. Як підкреслив у промові перед виборцями Бауманського виборчого округу Москви товариш Л. І. Брежнев, «авантюристичні «доктрини» нових проповідників «політики з позиції сили» небезпечні не для якоїсь лише окремої країни чи групи країн. Вони несуть загрозу мирові та безпеці всіх держав і народів. І дати відсіч цим зловісним замірам — справа всіх, кому потрібний і дорогий мир»²⁵.

* * *

В статті показується значення діяльності Комуністического Интернаціонала в консолідації прогресивних сил мира для отпора фашизму, розкривається організуюча і направляюча роль Комуністической партії Советского Союзу и ее боевого отряда — Комуністической партії України — в боротьбі против фашистской агресії, освещается последовательная и бескомпромисная борьба партийных и государственных деятелей, ученых и представителей культуры Советской Украины против политики и идеологии фашизма в предвоенное десятилетие и в годы Великой Отечественной войны.

²⁵ Радянська Україна, 1980, 23 лют.

ВСЕСОЮЗНИЙ СИМПОЗИУМ «СВІТОГЛЯДНИЙ АСПЕКТ ЗАКОНІВ
І КАТЕГОРІЙ МАТЕРІАЛІСТИЧНОЇ ДІАЛЕКТИКИ»

М. С. КАГАН

ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ ЗМІСТУ ПОНЯТЬ «ПРИРОДА», «СУСПІЛЬСТВО», «ЛЮДИНА», «КУЛЬТУРА»

Дослідження питань теорії культури є нині однією з актуальних складових частин предмета діалектико-матеріалістичної філософії. Важливість такого дослідження зумовлюється передусім тим, що марксистсько-ленінська філософія здійснює при цьому водночас і теоретичний, і методологічний аналіз, доводячи кожен з проблемних ліній такого аналізу до фундаментальних загальносвітоглядних висновків.

Названа особливість філософського дослідження яскраво виявляється останнім часом у підході до осмислення специфіки категорій філософії.

Щоб з'ясувати питання про співвідношення різних категорій філософії, важливо, на нашу думку, насамперед проаналізувати категорії щодо їх гносеологічного статусу. Звернемо увагу на ті дві основні форми буття, які звичайно виділяються в нашій філософській літературі: «природа» і «суспільство». Чи достатня бінарна опозиція «природа — суспільство» для одержання вичерпного уявлення про основні форми буття, про модуси об'єктивної реальності?

Перш ніж відповісти на це питання, потрібно з'ясувати, який конкретний зміст найчастіше вкладається в ці поняття.

Зміст цей часом є розпливчастим і нечітким. Обидва названі поняття вживаються в різних значеннях і в підручниках, і у «Філософській енциклопедії», де експлікація поняття «природа» починається так: «У гранично широкому значенні — все сутне у нескінченній багатоманітності своїх виявів. У цьому розумінні поняття П. виступає як синонім поняття *Всесвіт, матерія, буття*, об'єктивна реальність та ін.» Природно, що в такому разі поняття «природа» включає в себе поняття «суспільство», яке означає «частину П. в широкому значенні слова». Однак «у більш вузькому значенні», — а воно необхідне для того, щоб відрізнити суспільство від природи як такої, — «природа» є «синонімом природного середовища (на земній кулі — географіч. середовища)». Аналогічно починається в цьому ж виданні стаття «Суспільство»: «В широкому розумінні термін «суспільство» використовується у філософській і соціологічній літературі для позначення всієї сукупності форм спільної діяльності людей, що історично склалася... У вузькому значенні під С. нерідко розуміється історично конкретний тип соціальної системи»¹.

Автор «Філософського словника», виданого в НДР, виділяє поряд з таким же «широким» і «вузьким» розумінням «природи» ще третє, яке виникло внаслідок протиставлення «природи» «культури»². В по-

¹ Філософская энциклопедия. — М., 1967, т. 4, с. 368, с. 120.

² Philosophisches Wörterbuch. 11 Aufl. — Leipzig, 1975, Bd. 2., S. 839.

нятті «суспільство» вирізняються три значення, хоча одне з них, що розкриває «економічну суспільну формацію», визнається «головним його значенням»³.

А чи можна вважати науковими категоріями поняття, позбавлені точно і строго фіксованого значення? Звернемо увагу на те, що основоположники марксизму ніколи не говорили про те, що є сенс застосовувати філософські поняття в «широкому» і «вузькому» розумінні, а вживали їх в цілком певному значенні.

Вибір точних значень філософських понять має здійснюватися, як зауважив В. І. Ленін, в процесі «введення», системи категорій з структури відображуваного нею предмета пізнання⁴. Значення наукової категорії не може бути постульоване стосовно того або іншого окремо взятого поняття, бо категорії, як відомо, існують тільки у «зв'язках», у взаємспіввідносних ансамблях, тобто як категоріальні системи, — починаючи з найпростіших бінарних систем «причина — наслідок», «зміст — форма», «сутність — явище» і кінчаючи складними багатоелементними системами (наприклад, у гегелівській «Логіці»).

Минуло вже понад 20 років з часу виходу перших праць, що ставлять спробу з'ясувати співвідношення категорій історичного матеріалізму. Вийшли друком нові праці, але незважаючи на це, досі немає єдиного уявлення у наших філософів про основні категорії історичного матеріалізму. Не можна не погодитися з Г. П. Орловим, який писав, що жоден із запропонованих варіантів групування цих категорій «не перетворюється в систему, бо не має внутрішньої завершеності»⁵.

Насамперед зауважимо, що ми не бачимо ніяких підстав ототожнювати поняття «природа» з поняттями «матерія», «об'єктивна реальність», «буття», бо це призводить до втрати специфічного значення одного з синонімізованих понять, тобто тому, що при цьому втрачаються ті особливості реальних явищ, які фіксуються даними поняттями. Потреба збереження в понятті «природа» якогось специфічного значення викликана саме тим, що з його допомогою філософія позначає не саму матерію, а певну сферу її існування, яка аж ніяк не тотожна ні матерії як субстанції, основі буття, ні буттю як такому, ні об'єктивній реальності. Адже матеріальна не тільки природна, але й соціальна реальність, матеріальна і людина, і предмети культури, однак ні машина, ні держава не належить до природи.

Не будемо докладно спинятися на цій проблемі, а перейдемо до розгляду онтологічних основ принципу розрізнення суспільства й природи як сфер буття. В природі можна, певна річ, виділити різні рівні, форми існування і стадії розвитку: скажімо, рівні мікросвіту, макросвіту і мегасвіту, форми елементарно-предметні і множинно-системні, стадії неживої і живої природи; однак в тому «інтервалі абстракції» (Ф. В. Лазарев), який властивий нашому аналізу, дані відокремлення уявляються неістотними; істотну ж відмінність від природи, взятої загалом, має така форма буття, закони функціонування і розвитку якої якісно відрізняються від законів природи. Таким є людське суспільство. В суспільстві буття переходить від природної, спонтанної форми існування до іншого типу функціонування і розвитку. Тут, писали К. Маркс і Ф. Енгельс, «виробництво життя — як власного за допомогою праці, так і чужого, через народження — появляється відразу як

³ Ibid., S. 473—476.

⁴ Див.: Ленін В. І. Філософські зошити.— Повне збір. творів, т. 29, с. 81.

⁵ Орлов Г. П. Проблема класифікації категорій історичного матеріалізму.— В кн.: Категорії історичного матеріалізму в їх взаємозв'язку. Свердловск, 1978, с. 15.

двоєк відношення: з одного боку, як природне, а з другого — як суспільне відношення, суспільне в тому розумінні, що мається на увазі співробітництво багатьох індивідів, однаково при яких умовах, яким способом і для якої мети»⁶. Йдеться про життєдіяльність свідомих і цілепокладаючих істот, відносини між якими виходять за межі біологічної детермінації, що управляє життям популяцій тварин.

За К. Марксом, суспільство є саме система відносин між людьми. Починаючи з «Економічно-філософських рукописів 1844 р.» і «Німецької ідеології» К. Маркс тлумачив суспільство як організацію людей, як систему економічних, а потім і політичних, юридичних відносин, що має певну історично змінювану «структуру»⁷. Він вважав навіть можливим іноді вживати поняття «суспільство» і «суспільні відносини як синоніми»⁸, підкреслюючи, що суспільство — це «сама людина», але взята лише «в її суспільних відносинах»⁹. І далі: «В суспільному виробництві свого життя люди вступають в певні, необхідні, від їх волі не залежні відносини — виробничі відносини, які відповідають певному ступеню розвитку їх матеріальних продуктивних сил. Сукупність цих виробничих відносин становить економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому підноситься юридична й політична надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості»¹⁰. Суспільство і є єдністю базису і надбудови, специфічною організацією життєдіяльності людей.

В. І. Ленін також послуговувався поняттям «соціальний організм» як синонім «суспільства», розуміючи під «організмом» систему відносин, яка зв'яже велику кількість людей в єдине ціле.

Таким є трактування суспільства, вироблене основоположниками марксизму, які ніколи не вживали цього поняття в «широкому» значенні і тому ніколи не ототожнювали «суспільство» і «людину». «Суспільство, — акцентував К. Маркс, — не складається з індивідів, а виражає суму таких зв'язків і відносин, в яких ці індивіди перебувають один до одного»¹¹.

У нашій філософській літературі подибується ототожнення понять «суспільство» і «людина». При цьому підкреслюється, що «поняття людина і суспільство відображають по суті те саме»¹². Такий погляд наводиться в працях В. В. Орлова, який вважає навіть можливим просто супроводжувати одне з цих понять іншим, поставленим у дужках, наприклад: «людина (суспільство) — вищий ступінь розвитку матерії»¹³, або «людина (людство, суспільство)...»¹⁴. Положення К. Маркса про те, що «як саме суспільство відтворює людину як людину, так і вона відтворює суспільство»¹⁵, при цьому часом розглядають лише як таке, що характеризує погляди раннього К. Маркса. Що ж стосується поглядів зрілого К. Маркса, то тут звертають увагу передусім на тези про Л. Фейєрбаха, трактуючи їх як приклад відмови від розмежування людини і суспільства, оскільки тут людина визначена як «сукупність усіх

⁶ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія.— Твори, т. 3, с. 27.

⁷ Там же, с. 21.

⁸ Маркс К., Енгельс Ф. Наймана праця і капітал.— Твори, т. 6, с. 446.

⁹ Маркс К., Енгельс Ф. Соч., т. 46, ч. II, с. 222.

¹⁰ Маркс К., Енгельс Ф. До критики політичної економії.— Твори, т. 13, с. 6.

¹¹ Маркс К. Экономические рукописи 1857—1859 годов.— Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 46, ч. I, с. 214.

¹² Субъект и объект как философская проблема.— Киев, 1979, с. 61.

¹³ Орлов В. В. Материя, развитие, человек.— Пермь, 1974, с. 241.

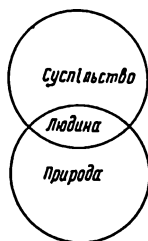
¹⁴ Проблема человека в диалектическом материализме.— Пермь, 1979, с. 3, 12.

¹⁵ Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года.— Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 42, с. 118.

суспільних відносин», тобто як «суспільство». Проте ця теза не дає для такого отождіння ніяких підстав, по-перше, тому, що Марксове визначення стосується сутності людини, людина ж є єдність сутності та існування,¹⁶ по-друге, як ми вже зауважили,¹⁷ деяких філософів уводить в оману неточний переклад уживаного тут К. Марксом французького слова «ансамбль» як «сукупність всіх...». Термін «ансамбль», яким підкреслюється цілісність, системний зв'язок тих суспільних відносин, які інтеріоризуються в сутності людини, аж ніяк не передбачає, що йдеться про всі елементи даної системи.

Сучасні наукові уявлення про людину, про діалектичну єдність, взаємодію, взаємопроникнення (а не механічну рядопокладеність, зрозуміло) біологічної і соціальної сторін її реального буття повністю підтверджують Марксове розуміння людини як соціалізованої природи. Тому основоположники марксизму писали, що виробництво життя виступає у людині «у вигляді двоякого відношення» — природного і суспільного. І саме з цієї причини К. Маркс міг визначити суспільство як «продукт взаємодії людей»,¹⁸ тоді як працю розумів як процес, що відбувається між людиною і природою¹⁹ — людиною, а не суспільством.

Отже, у ряді основних форм буття поруч з природою і суспільством має виділятися людина як злиття природного і суспільного, як система, в якій поєднання цих двох компонентів породжує нові, системні якості,²⁰ властиві їй як цілому і які відсутні у кожній з її складових частин. Саме таке системне розуміння діалектичної суперечності й одночасно цілісності людини змушує розглядати її як спеціальний об'єкт філософського осмислення, поряд з природою і суспільством; більше того, об'єкт цей посідає центральне місце в предметі філософського знання.²¹ Це добре ілюструє така схема.

На жаль, вона не дозволяє наочно подати той надзвичайно важливий факт, що системна єдність біологічного і соціального в людині не позбавляє кожну з підсистем відносної самостійності; однак вона робить досить виразним уявлення про цілісність людини як взаємопроникаючої єдності цих двох «субстанціальних» начал. Якщо ж звести людину до суспільних відносин, то не можна досягнути цілісності людського буття. Дехто вважає, що людина, як носій суспільних відносин, є об'єк-

¹⁶ Див., наприклад, відповідний розділ у кн.: Мысл и в ч е н к о А. Г. Человек как предмет философского познания.— М., 1972.

¹⁷ Див.: Ка г а н М. С. Человеческая деятельность. Опыт системного анализа.— М., 1974, с. 249—250.

¹⁸ М а р к с К. Маркс — Павлу Васильевичу Анненкову в Париж.— М а р к с К. Е н г е л ь с Ф. Твори, т. 27, с. 387.

¹⁹ М а р к с К. Капітал. Том перший.— М а р к с К., Е н г е л ь с Ф. Твори, т. 23, с. 181.

²⁰ Див.: Ку з ь м и н В. П. Принцип системности в теории и методологии К. Маркса.— М., 1976.

²¹ Б. Т. Г р и г о р ь я н писав, що проблема людини — «центральна» проблема в марксистській філософії. (Коммунист, 1975, № 3, с. 48.)

том філософсько-соціального аналізу, а як біологічна істота — об'єктом природознавства.²² Проте це — дві сторони людини — реального, живого цілого. Яка ж наука має вивчати це ціле?

Щоправда, деякі філософи не поділяють ідеї біосоціальності людини, вважаючи, що її визнання тягне за собою або заперечення єдності людської природи, або необхідність ввести «якусь невідому нам третю природу» (тобто третє начало, поряд з біологічним і соціальним)²³; проте це, нібито невідоме третє начало, добре відоме — це і є цілісно-людське начало, яке неможливо розчленити в «інтегральній соціальності».

Нетотожність людини і суспільства виявляється особливо наочно саме в різному співвідношенні в обох випадках біологічного і соціального. Яким би не було справедливе твердження, що біологічне в людині відмінне від біологічного у тварин саме тому, що діалектична взаємодія природного і суспільного приводить до перетворення того й іншого в контексті єдиного системного цілого, — це не дає підстав застосовувати тут принцип зняття у значенні зрівнювання суспільства, яке насправді «знімає» популяційні відносини, і людини, в якій соціальне зовсім не «знімає» організмичного, не розчиняє біологічного. Те, як людина дихає, як відбуваються у неї процеси кровообігу і травлення, як вона відтворює до себе подібних, виражає дію біологічних законів, які лишаються такими, хоч би який вплив мали на них соціальні умови людського буття.

Одна з найістотніших відмінностей людської діяльності від життєдіяльності тварин полягає в тому, що остання звернена тільки на задоволення їх вітальних потреб, тоді як перша покликана розв'язувати поряд з даним завданням й інше — заміняти атрофованій у людини механізм генетичного передавання (від покоління до покоління і від виду до індивіду) всіх поведінкових програм — новим механізмом, який академік М. П. Дубінін назвав «соціальним успадкуванням» і який має передавати позагенетичним способом нагромаджені знання, цінності й уміння. Для цього необхідне опредмечування надбаного досвіду, що дозволяє зберігати його в об'єктивованому вигляді, який не зникає зі смертю людини. Цю функцію і здійснює культура.

У нашій філософській літературі є не одне тлумачення поняття «культура». Ми вже звертали увагу на певну довільність багатьох із них. Зрозуміло, існує чимало можливих підходів до бачення цієї проблеми: семіотичний, технологічний, ціннісний та ін.; є, однак, і потреба у виробленні системи категорій, здатної втілити будову буття, позначити основні форми існування реальності. Тому, якщо ми виходимо з того, що дійсне буття людини є практична життєдіяльність, реалізована в процесах опредмечування і розпредмечування, то це спричиняє необхідність категоріального позначення специфічної форми буття, яка тут виникла. Термін «культура», що увійшов у філософський ужиток ще в XVIII ст., можна ввести в систему основних філософських категорій саме в цьому розумінні.

Тоді з'ясується, що різні підходи до визначення культури (аксіологічний, технологічний, евристичний та ін.) правомірні як способи виявлення різних аспектів даного багатогранного явища, власне ж філософським, цілісним його трактуванням має бути, на наш погляд, тільки витлумачення культури як особливої сфери предметного буття, яка

²² Караваєв Г. Г. Исторический материализм — метод познания общественных явлений. — М., 1973, с. 20.

²³ Орлов В. В. Материя, развитие, человек, с. 302—303.

породжується людською діяльністю і охоплює як створені нею продукти — «другу природу», сформовану з матеріалу «першої», справжньої природи, — так і сам спосіб їх виникнення, оскільки він надприродний, соціально-детермінований і складається в ході розвитку самої людської діяльності. Кажучи словами основоположників марксизму, культура є те, «що вони (люди.— М. К.) виробляють... і... як вони виробляють»²⁴; при цьому під «виробництвом» розуміється і матеріальне, і духовне, і художнє виробництво, яке зливає їх в одне, виробництво речей і виробництво ідей, знань, цінностей, образів, інакше кажучи, сукупна людська діяльність; поняття «культура» фактично фіксує рівень розвитку «продуктивних сил праці» і її реальну продуктивність, її предметне буття.²⁵

Отже, для філософської рефлексії культура є діалектичний взаємозв'язок опредмечування, розпредмечування і ланкою, що поєднує ці процеси предметності, в якій, за образним висловом К. Маркса, «згасає» процес діяльності та від якої він щоразу знову «спалахує». Це означає, що культура не може бути зведена до одного лише способу діяльності або ж до одних її продуктів, а є саме переходом, взаємним перетворенням способу діяльності в її продукти і продуктів у способи, процесів у предмети і навпаки.²⁶

Як бачимо, і тричленний поділ основних форм буття «природа-суспільство-людина» не можна вважати вичерпним. «Друга природа», яка є опредмеченою формою людської діяльності, принципово відрізняється не тільки від первозданної природи, але й від буття людини, бо вона є її «інобуття», що відокремлюється від неї, і сфера предметного буття, яка існує самостійно; машина, будинок, скульптурний пам'ятник — це не людина, а витвори її рук, що мають інший матеріальний субстрат і живуть за іншими законами, ніж їх творець. Так само очевидно, що культура — це ні «суспільство», ні будь-яка «частина» суспільства, якщо розуміти під останнім, як уже згадувалося, систему суспільних відносин. Діяльність людини розгортається в соціальному середовищі, управляється соціальними потребами, відбувається за законами суспільного розвитку, але ні предметні продукти діяльності, ні сам спосіб діяльності не є «суспільством».

Резюмуючи сказане, можна доповнити схему, подавши її таким чином:

²⁴ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія.— Твори, т. 3, с. 19.

²⁵ Див., наприклад, Маркс К. Капітал. Том перший.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 482, 483.

²⁶ Ось чому ми продовжуємо вважати невиправданою відмову Е. С. Маркаряна від даного ним початкового визначення культури як способу і продукту людської діяльності (Маркарян Э. С. Очерки теории культуры.— Ереван, 1967, с. 61) і заміну цього визначення поняттям «спосіб діяльності» (наші заперечення викладені у кн.: Каган М. С. Человеческая деятельность: Опыт системного анализа.— М.: Политиздат, 1974, с. 197—198). Навряд чи можна погодитися з позицією В. Є. Давидовича і

Зрозуміло, ця схема, як усяка просторова модель непросторових відношень, не може розглядатися як абсолютно точно їх відображення. І все ж вона корисна своїм відносним ізоморфізмом модельованій реальній системі. У цьому разі схема відображає ту обставину, що культура і включає в себе людину (адже вона виховує, формує її, запроваджується в її свідомість і поведінку, через що людина стає носієм культури, а потім, у свою чергу, впливає на неї, розвиває її, збагачує, тобто виявляється її творцем) і виходить далеко за межі людського буття, бо її продукти набувають незалежного від людини існування, подібного до існування предметів природи. Схема допомагає також зрозуміти, що сама природа і входить в культуру, і виходить за її рамки, будучи частково «незайманою» і водночас дедалі більше перетворюючись в культуру. Вона ілюструє кінець кінцем взаємовідношення культури і суспільства. Останнє і включає в себе культуру, і має власні «позакультурні», так би мовити, форми існування — всі ті суспільні відносини, які стихійно, з природно-історичною необхідністю складаються в процесі суспільної діяльності людей; у свою чергу, культура, керована суспільними відносинами, не є самими цими відносинами; створена людиною, вона не є самою людиною²⁷.

Запропонований тут чотиричленний поділ буття принципово відрізняється від усіх домарксистських і немарксистських філософських концепцій з даного питання. Як відомо, наївно-матеріалістична натурфілософія єдиним предметом пізнання вважала природу. Ще в XVIII ст. соціальні відносини розглядалися матеріалістами в системі природи, а Л. Фейєрбах рішуче твердив, що його вчення може бути виражене у двох словах «природа і людина», причому людина характеризувалася як цілком занурена в природу. На противагу матеріалізму об'єктивний ідеалізм зводив усе існуюче до виявів духовного начала. В антропологізмі предметом аналізу була людина в її природних якостях, а суспільство лишалося за межами філософської рефлексії. Що ж стосується багатьох спроб подолання так тлумаченого «монізму» філософського знання, то альтернативою виявляється неминуче той же метафізичний дуалізм, який виступає і в абсолютному протиставленні «фізики» і «метафізики» в античній філософії, і в дуалістичних системах Декарта і Канта, і в антитезі «природа — культура», яка в XX ст. стала вихідною у членуванні предмета філософського знання,²⁸ що призводило до розчинення суспільства в культуру, подібно до того, як позитивізм тяжів до розчинення суспільства в природі.

Виділення чотирьох основних форм буття (природа, суспільство, людина, культура) сприяє на наш погляд, подоланню всіх типів редук-

Ю. О. Жданова, які, визначаючи наявність в культурі «двох складових» — самого способу діяльності і її предмети, чому не розрізняють їх у дефініції культури («не треба їх формально, жорстко розмежовувати», підкреслюють автори, «бо їх розділення можливе лише в теоретичному аналізі») і в результаті зводять культуру лише до її технологічного аспекту, приєднуючись до запропонованого Е. С. Маркарян II трактування як «способу діяльності» (див.: Суцність культури.— Ростов-на-Дону, 1979, с. 83—97).

²⁷ Ось чому ми не можемо погодитися з твердженням Б. Д. Яковлева, нібито Е. С. Маркарян і автор цих рядків розглядають культуру як рівнозначну суспільству — ці поняття мають, як уже зазначалося, різний зміст; але для того, щоб розмежувати зміст цих понять, немає ніякої потреби зводити культуру до однієї тільки духовної культури, як це робить Б. Д. Яковлев (див. його кн.: Методологічні проблеми дослідження історичної соціалістичної духовної культури.— Л., 1978, с. 15—23).

²⁸ Див.: Франк С. Природа і культура. «Логос», кн. 2.— М., 1910, с. 50—51. Втім Е. М. Малетинський переконливо показав, що «виразне, усвідомлене протиставлення природи і культури» здійснюється вже у розвинутих міфологічних системах, відповідаючи ідеї «перетворення хаосу в космос» (див.: Малетинский Е. М. Поняття міфа.— М., 1976, с. 212).

ціонізму — і спіритуалістського, і психологічного, біологізаторського, і соціологізаторського, зберігаючи при цьому моністичне розуміння матеріальної єдності світу і виявляючи діалектику загального і особливого в усіх чотирьох конкретних формах руху матерії.

Евристична значущість розглядуваного членування буття полягає насамперед у тому, що воно спрямовує на взаємодію всього комплексу тих наук, які досліджують проблему культури, на основі марксистсько-ленінського філософського аналізу культури, що задає світоглядні та методологічні орієнтири такого вивчення. Тільки філософія виробляє цілісне системне уявлення про культуру, забезпечуючи успіх комплексного міждисциплінарного розгляду конкретними науками і людини, і культури; на основі таких цілісно-системних уявлень ці науки зуміють подолати відокремленість і тим самим з комплексів наукових дисциплін перетворяться в системи наук, що вивчають спільні для них об'єкти — людину й культуру. А завдяки цьому дістане ще більшу цілеспрямованість вся наша практична діяльність, в завдання якої входить формування комуністичної людини і комуністичної культури.

Стосовно ж сфери самої філософії названий підхід до членування буття спонукає до дедалі більшої інтеграції діалектичного і історичного матеріалізму, вкрай необхідної під час розгляду будь-якої проблеми теорії культури.

* * *

При рассмотрении форм бытия в философской литературе обычно соотносятся категории «природа» и «общество». Оба названные понятия употребляются, как правило, в двух значениях: предельно широком либо более локальном. Исходя из того, что понятие «природа» не тождественно таким понятиям, как «материя», «объективная реальность», «бытие», а понятие «человек» не тождественно понятию «общество» (отождествление двух последних понятий весьма часто встречается в нашей философской литературе), автор предлагает включить в совокупность основных форм бытия также понятия «человек» (фиксирующее, по его мнению, специфическую форму слияния природного и социального) и «культура» (сфера опредмеченных продуктов человеческой деятельности и способов их создания). В статье обосновывается эвристическая значимость такого подхода для комплексного исследования проблем теории культуры.

Л. М. КУРЧИКОВ

СВІТОГЛЯДНО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ПРИНЦИПУ МАТЕРІАЛЬНОЇ ЄДНОСТІ СВІТУ

Завдання підвищення світоглядної і методологічної культури спеціалістів усіх галузей суспільного виробництва актуалізує розробку питань, пов'язаних зі світоглядною функцією марксистсько-ленінської філософії. Серед них одним із головних є дальше осмислення і творче освоєння принципів, які впливають із специфіки філософських узагальнень суспільно-історичної практики і лежать в основі структури філософського знання. За цих умов вивчення природи філософських узагальнень набуває особливого значення.

Одна з особливостей цих узагальнень — те, що на відміну від узагальнень природничо- та соціально-гуманітарних наук, які є про-

дуктом абстрагування від особливих «зрізів» предметної дійсності, філософські узагальнення як певні граничні ідеалізації фіксують не тільки загальне, тотожне, збіжне у закономірностях розвитку природи, суспільства, мислення, але й суттєві відмінності, протилежності, конкретний зв'язок різноманітного, загальну тенденцію розвитку від нижчого до вищого. Ця їх особливість не завжди достатньою мірою враховується у філософських дослідженнях. Тлумачення узагальнень тільки як суми найбільш загальних положень, узятих з різних галузей науки, починається, по-перше, на усвідомленні вихідних принципів, що лежать в основі природничого та соціально-гуманітарного пізнання. По-друге, неправильне розуміння особливостей філософських узагальнень призводить до «звуженого» трактування світогляду як нейтральної щодо індивіда інформації про дійсність — узагальненої природничонаукової картини світу¹.

Визначити світоглядно-методологічні джерела філософських узагальнень і на цій основі світоглядно-методологічні функції філософських принципів можна лише в контексті марксистсько-ленінського розуміння суспільно-історичної практики, на основі діалектико-матеріалістичного розв'язання основного питання філософії. Визнання практики основою пізнання виключає однобічність гносеологічної інтерпретації матеріальної дійсності, націлює на аналіз соціально-практичних і культурно-історичних форм включення кожної її сфери і рівня в предметно-практичну та пізнавальну діяльність людини. Такий підхід дає змогу визначити й історичні форми розвитку матеріалізму, які впливають на тлумачення його вихідних принципів, зокрема принципу матеріальної єдності світу. Його роль у пізнанні не вичерпується гносеологічною функцією; він має важливе світоглядне значення для побудови наукової картини світу, яка надає кожному історичному етапові розвитку пізнання певної соціальної спрямованості.

В. І. Ленін, розкриваючи соціальні і гносеологічні корені суб'єктивно-ідеалістичних поглядів махістів, звертав особливу увагу на принцип матеріальної єдності світу як на такий, в якому методологічні функції щільно переплітаються з світоглядними. На противагу махістам, які не визнавали об'єктивної, незалежної від людини реальності як джерела наших відчуттів, матеріалісти, зазначав В. І. Ленін, стоять на тій позиції, що «відчуття є образи єдиної і останньої об'єктивної реальності,— останньої не в тому розумінні, що вона вже пізнана до кінця, а в тому, що крім неї нема і не може бути іншої. Ця точка зору безповоротно зачиняє двері не тільки для всякого фідейзму, але й для тієї професорської схоластики, яка, не бачачи об'єктивної реальності, як джерела наших відчуттів, «выводить» шляхом вимучених словесних конструкцій поняття об'єктивного, як загальнозначимого, соціально-організованого і т. ін. і т. д.»² І далі: «Говорити, що мета науки дати вірну... картину світу ...значить визнавати об'єктивну реальність світу стосовно нашого пізнання»³.

Ленінські положення щодо визначення і обґрунтування принципу матеріальної єдності світу є запорукою високої світоглядної й методологічної культури дослідження природних і соціальних процесів, мають теоретичне і практично-виховне значення, зокрема для формування марксистсько-ленінського світогляду у широких мас трудящих. Вони орієнтують на вивчення якісної своєрідності різних рівнів матеріаль-

¹ Днев.: О состоянии и направлениях философских исследований.— Коммунист, 1979, № 5.

² Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне зібр. творів, т. 18, с. 119.

³ Там же, с. 161.

ного буття, насамперед, на діалектико-матеріалістичне осмислення специфіки соціальності як вищого вияву активності матерії. Тільки за умови врахування цієї якісної своєрідності і водночас спільності різних рівнів буття, можливе всебічне розуміння принципів матеріальної єдності світу. Зазначимо, що у процесі викладання курсу марксистсько-ленінської філософії, у підручниках і деяких філософських працях обґрунтування зазначеного принципу здійснюється часто-густо тільки на основі природничо-наукових даних, що призводить до неправомірного звуження його змісту. Щоб уникнути названих похибок, потрібно, на нашу думку, розглянути його насамперед як філософський принцип.

Важливою умовою такого розгляду є розкриття ленінського розуміння матерії. Тут важливо не обмежитися готовими висновками, даними В. І. Леніном у визначенні поняття матерії, а проаналізувати весь контекст його вживання у «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі», те, як з його допомогою виявляються риси подібності та відмінності матеріалізму діалектичного і метафізичного, протилежність матеріалізму й ідеалізму. Такий підхід дає змогу, по-перше, з'ясувати логіко-гносеологічні підстави тлумачення матерії як філософської категорії для позначення об'єктивної реальності (В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що властивість бути об'єктивною реальністю, існувати поза людською свідомістю, є єдиною «властивістю» матерії, з визнанням якої пов'язаний філософський матеріалізм, що протистоїть агностицизму та ідеалізму), а по-друге, зрозуміти соціально-гносеологічні та ідейні передумови зведення філософського розуміння матерії до одного з різновидів природничонаукового матеріалізму (ототожнення матерії з невідимими елементами, надання їй цілої низки незмінних властивостей — на зразок «механічної маси»), а самого матеріалізму — до його метафізичної форми.

В. І. Ленін високо оцінював заслугу Ф. Енгельса в обґрунтуванні принципу матеріальної єдності світу.

Ф. Енгельс показує хибність застосування «аксіоматичного методу» Дюрінга щодо аргументації положення про єдність світу. Дюрінг, виходячи з єдності буття, підмінює його єдністю у мисленні. В. І. Ленін, відзначаючи вагомий вклад Ф. Енгельса у захист матеріалістичного тлумачення світу, писав: «Енгельс показав на прикладі Дюрінга, що скільки-небудь послідовна філософія може виводити єдність світу або з мислення, — тоді вона безпорадна проти спирітуалізму і фідейзму... або з тієї об'єктивної реальності, яка існує поза нами, давним-давно називається в гносеології матерією і вивчається природознавством»⁴.

Отже, тлумачення принципу матеріальної єдності світу набуває у творах основоположників марксизму-ленінізму винятково важливого філософського значення, оскільки воно дає можливість розкрити соціальні і гносеологічні передумови пізнання, визначити світоглядну орієнтацію філософів і природодослідників.

У філософській літературі і практиці викладання принцип матеріальної єдності світу розглядається здебільшого у його гносеологічному заломленні. Тут йдеться про значно ширше за обсягом поняття матеріальної єдності світу, до якого включаються не тільки об'єктивність, а й всезагальний зв'язок, єдність матерії і її властивостей та ін. Наприклад, деякі автори висувують так звану атрибутивну модель єдності світу, в рамках якої «матеріальна єдність світу» виявляється: — в абсолютності і вічності матерії, її нестворюваності і незнищенності;

⁴ Там же, с. 164.

в єдності матерії і найважливіших її властивостей на всіх структурних рівнях; — у підпорядкуванні всіх явищ всезагальним діалектичним закономірностям; — у взаємному зв'язку і зумовленості всіх структурних рівнів і систем; — у багатоманітних взаємних перетвореннях матеріальних об'єктів у процесі руху і розвитку»⁵. Виходячи з такого розуміння, робиться спроба обґрунтувати принцип матеріальної єдності світу відзначенням однакового хімічного складу планет, зірок та інших небесних тіл, природної детермінованості всіх явищ тощо.

За такого підходу припускаються двох істотних помилок. Перша помилка — за змістом: ототожнюються (не розрізняються) два різні філософські принципи — принцип матеріальної єдності світу (принцип усякого матеріалізму) і принцип всезагального зв'язку (принцип матеріалістичної діалектики). Друга — формальнологічна: поняття «єдності світу в його матеріальності» підмінюється поняттям «матеріальної єдності світу».

В обґрунтуванні принципу матеріальної єдності світу як філософського принципу стає очевидною недостатність природничонаукового підходу. Якщо за природничонаукову підставу візьмемо *n* відкриттів, які підтверджують принцип матеріальної єдності світу (відкриття клітинної будови організмів, еволюційне вчення Дарвіна та ін.), і припустимо, що *n* достатньо велике, то чи можемо ми з цього робити висновок, що всі без винятку явища природи матеріальні? Такий висновок, індуктивний за логічною структурою, має ймовірнісний характер.

Для того, щоб імовірність була достатньо висока, потрібно спиратися не на окремі дані природознавства, а на закономірності в його розвитку. Звернемося до історії природознавства, де розуміння матеріальної єдності світу викристалізувалося саме на такій основі.

Однією з панівних тенденцій в розвитку природознавства, є те, що підтверджувалися і перетворювалися на вірогідне теоретичне знання тільки матеріалістичні гіпотези. Природознавство спростовувало одну за одною гіпотези про існування різних духовних (нематеріальних), сил. Такі гіпотези висувалися у природознавстві і філософії в періоди, коли ще не було достатніх наукових знань для пояснення явищ природи. Наприклад, до XVI ст. протягом багатьох століть панувало уявлення про існування двох світів — світу земного (матеріального) і світу небесного (ідеального). М. Коперник, довівши, що Земля — одна з планет, які обертаються навколо Сонця, поклав початок природничонауковому поясненню будови єдиного Всесвіту. Дальший розвиток природознавства відбувався в напрямі вилучення з природничонаукового знання положень, за допомогою яких робилися спроби обґрунтувати існування двох різних за своїм характером світів. Тим самим підривалася основа релігійного світогляду — ідея бога як творця всього сущого. З відкриттям у середині XIX ст. закону збереження і перетворення енергії, відзначає Ф. Енгельс, «стирається остання згадка про позасвітового творця»⁶.

Незважаючи на те, що в XVIII ст. природознавство, за словами Ф. Енгельса, ще глибоко загрузає в теології, у постановці і розв'язанні його проблем за теологічною оболонкою приховувалися матеріалістичні ідеї. Але процес звільнення від ідеалістичних гіпотез у поясненні природи був не таким простим і безболісним. Скажімо, якщо Коперник у поглядах на будову Всесвіту був близький до ідеї матеріальної єд-

⁵ Мелюхин С. Т. Матеріальне єдинство мира в свете современной науки.— М.: Мысль, 1966, с. 71.

⁶ Енгельс Ф. Анти-Дюринг.— Маркс К., Енгельс Ф., Твори, т. 20, с. 15.

ності світу, то Ньютон, прагнучи знайти першопричину руху небесних тіл, висунув постулат божественного першопочтовху.

За умов, коли для відповіді на питання, що виникали з розвитком природознавства, було недостатньо наявної системи наукових знань, її функцію в поясненні природи виконувала натурфілософія. Аналізуючи зв'язок природознавства з філософією у зазначений період, Ф. Енгельс підкреслює позитивний вплив матеріалізму на розвиток наук про природу: «Треба визнати величезною заслугою тодішньої філософії, що незважаючи на обмеженість сучасних їй природничонаукових знань, вона не збілася з шляху, що вона, починаючи від Спінози і кінчаючи великими французькими матеріалістами, наполегливо намагалась пояснити світ з нього самого, полишивши детальне виправдання цього природознавству майбутнього»⁷.

Аналогічна тенденція, свого роду закономірність звільнення від ідеалістичних гіпотез спостерігається у всіх галузях природознавства — фізиці, хімії, біології тощо. Філософським узагальненням цієї тенденції (закономірності) розвитку наук про природу і був принцип матеріальної єдності світу. Отже, якщо спочатку це був індуктивний висновок, що поставав з дедалі більшого нагромадження і узагальнення природничонаукових даних, то мірою розвитку матеріалістичної філософії вже формується принцип, який свідомо використовується природодослідниками в практиці наукового пізнання, у висуненні матеріалістичних гіпотез для пояснення світу.

На наш погляд, можна виділити три етапи у природничонауковому обґрунтуванні принципу матеріальної єдності світу. Перший крок — матеріалістичне індуктивне узагальнення панівної в розвитку природознавства тенденції, а саме: підтвердження тільки матеріалістичних гіпотез. Внаслідок цього кроку був сформульований даний принцип, що мав достатньо високу ймовірність істинності. Другий етап полягав у висуненні на основі цього принципу гіпотез для пояснення явищ природи. Доведення цих гіпотез, що мали за основу саме принцип матеріальної єдності світу, становило третій етап, який надавав йому вірогідності. Звичайно, не всі матеріалістичні гіпотези (відповідні принципів матеріалістичної єдності світу) діставали підтвердження в процесі розвитку природничонаукового знання.

Сучасний етап розвитку наукового пізнання характеризується дедалі більшим піднесенням активності суб'єкта, що постійно актуалізує основну гносеологічну проблему: чи можливо пізнати об'єкт природи таким, який він є сам по собі. У домарксистському матеріалізмі, який не визнавав активності суб'єкта в процесі пізнання, зазначена проблема не набувала такої гостроти. Її постановка і розв'язання в марксистсько-ленінській філософії міцно пов'язані з принципом матеріальної єдності світу і є важливою умовою правильного наукового розуміння цього принципу.

З точки зору діалектичного і історичного матеріалізму зовнішня (щодо суб'єкта) «річ» об'єктивної реальності дана суб'єктові лише тією мірою, якою вона включена в його предметно-практичну діяльність, що також є об'єктивним, матеріально зумовленим, процесом. І чим активніше суб'єкт взаємодіє у процесі пізнання, основою якого є практика, з матеріальною дійсністю, тим глибше і повніше вона пізнається, зберігаючи при цьому свій статус об'єктивного існування. Класичне розуміння цієї проблеми дане В. І. Леніним у «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі», де він зазначав: «...Мільйони спостережень не тільки з

⁷ Енгельс Ф. Діалектика природи.— Там же, с. 329—330.

історії науки і техніки, але з повсякденного життя всіх і кожного показують людині перетворення «речей у собі» в «речі для нас»... Єдиний і неминучий висновок з цього, — який роблять усі люди в живій людській практиці і який свідомо кладе в основу своєї гносеології матеріалізм, — полягає в тому, що поза нами і незалежно від нас існують предмети, речі, тіла, що наші відчуття є образи зовнішнього світу»⁸.

Розуміння принципу матеріальної єдності світу в домарксівському матеріалізмі було обмежене метафізичністю і тим, що він не поширювався на сферу суспільних явищ, що призводило в кінцевому підсумку до ідеалізму в їх поясненні. Перша хиба (недіалектичність) перешкоджала висуненню матеріалістичних гіпотез у природознавстві. Так, саме метафізичний і водночас механістичний підхід до проблеми джерела руху планет по їхніх орбітах привів Ньютона до ідеалістичної гіпотези божественного першопштовху. Ця гіпотеза була заперечена у природознавстві «небулярною гіпотезою» Канта, яка, за словами Ф. Енгельса, пробила бреш у метафізичному мисленні природознавства XVIII ст.

Друга хиба домарксівського матеріалізму (ідеалізм у розумінні суспільних явищ) позбавляла його універсальності.

Непослідовність цього матеріалізму у поясненні дійсності призводила до того, що його представники не бачили матеріальних причин, які визначають дію ідеальних сил у суспільстві й історії. Такий підхід означав, як підкреслює Ф. Енгельс у праці «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії», що «старий матеріалізм зраджує самого себе, вважаючи діючі там (в історії людського суспільства. — Л. К.) ідеальні спонукальні сили останніми причинами подій, замість того щоб дослідити, що за ними криється, які спонукальні сили цих спонукальних сил»⁹.

Відкриття матеріалістичного розуміння історії, що становить, за визначенням В. І. Леніна, «послідовне продовження, поширення матеріалізму на сферу суспільних явищ»¹⁰, надало принципові матеріальної єдності світу універсальної методологічної значущості у поясненні дійсності. Марксизм уперше в історії розкриває і обґрунтовує справжнє джерело єдності світу, яке він вбачає в матеріально зумовлених процесах цілопокладальної предметно-практичної діяльності людини, що з'єднує в одне ціле природну необхідність, трансформовану в законах людської діяльності, і закономірності соціальної форми руху матерії. За такого підходу, набуває наукового характеру пояснення об'єктивного існування продуктів людського мислення, свідомості, руйнується ілюзія їх абсолютної самостійності, незалежності від матеріальних процесів.

К. Маркс і Ф. Енгельс, обґрунтовуючи в «Німецькій ідеології» матеріалістичне положення про визначальну роль суспільного буття щодо суспільної свідомості, наголошували: «Навіть туманні утворення в мозку людей, і вони є необхідними продуктами, свого роду випарми їх матеріального життєвого процесу, який може бути встановлений емпірично і який зв'язаний з матеріальними передумовами. Таким чином, мораль, релігія, метафізика та інші види ідеології і відповідні їм форми свідомості втрачають видимість самостійності»¹¹.

⁸ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. — Там же, с. 93.

⁹ Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 293.

¹⁰ Ленін В. І. К. Маркс. — Повне збір. творів, т. 26, с. 50.

¹¹ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія. — Твори, т. 3, с. 24.

Проте було б помилкою вважати, що К. Маркс і Ф. Енгельс зовсім заперечують самостійність існування ідеальних продуктів людської діяльності. Тут тільки підкреслюється та думка, що вони створюються людьми, які перебувають у певних матеріальних умовах своєї життєдіяльності.

Спроби відокремити свідомість і її продукти (думки, ідеї тощо) від їх матеріальних носіїв, подати їх як такі, що існують самостійно, — ці спроби мають певні ідеологічні причини, виявлення яких є також надзвичайно важливим для обґрунтування принципу матеріальної єдності світу. Причини ці, як показали К. Маркс і Ф. Енгельс, полягають у прагненні панівного класу видати свої класові інтереси й ідеї за інтереси й ідеї всього суспільства. З цією метою панівний клас виставляє свої ідеї як такі, що існують самостійно, зображуючи їх загальнозначущими. На ґрунті таких ілюзій виникають і розвиваються ідеалістичні концепції історії, сутність яких становить висновок про те, «ніби в історії незмінно панують думки, — після цього дуже легко абстрагувати від цих різних думок «думку взагалі», ідею і т. д. як те, що панує в історії, і тим самим виставити всі ці окремі думки і поняття як «самовизначення» «поняття», яке розвивається в історії»¹².

Отже, діалектико-матеріалістичний принцип матеріальної єдності світу є всезагальним принципом, згідно з яким матеріальні не тільки всі явища природи, але й явища суспільного життя.

Проте, даний принцип не заперечує реального існування ідеальних продуктів людської свідомості. Матеріальність явищ суспільного життя він пояснює через розкриття їх особливого статусу в системі матеріально- і духовно-практичного діяльнісного освоєння людиною дійсності. Це дає змогу уникнути як вульгарно-матеріалістичної трактовки особливостей соціальної форми руху матерії, так і об'єктивно- чи суб'єктивно-ідеалістичного розуміння її. Методологічне значення принципу матеріальної єдності світу у соціальному пізнанні саме і полягає у вивченні опосередкованих, предметно-практичних ланок зв'язку матеріального й ідеального, у розкритті форм та засобів об'єктивної продукції продуктів людської свідомості і мислення та їх предметного закріплення.

У розвитку марксистської філософії, здійсненому в нових історичних умовах В. І. Леніним, значне місце посідає розглядуваний принцип. В. І. Леніну належить історична заслуга захисту і обґрунтування його в боротьбі з ворогами марксизму. У передмові до праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм» В. І. Ленін підкреслює його важливість для розуміння філософських основ діалектичного і історичного матеріалізму. І не випадково серед відомих «Десяти запитань референтові», адресованих махісту О. Богданову, п'яте містить посилання на Ф. Енгельса, що «дійсна єдність світу полягає в його матеріальності»¹³.

В. І. Ленін у своїх численних працях показав, що це положення марксизму дозволяє не тільки обґрунтувати об'єктивний характер законів суспільства, але й правильно розв'язати проблеми співвідношення об'єктивного і суб'єктивного факторів у суспільному розвитку, співвідношення необхідності і свободи і цілої низки питань, що мають не тільки теоретичне, а й практичне значення.

Критикуючи суб'єктивізм і волюнтаризм поглядів народників, В. І. Ленін показує, що їх методологічною основою було протиставлення свідомої діяльності особи і законів суспільного розвитку, що

¹² Там же, с. 45.

¹³ Ленін В. І. Десять запитань референтові.— Повне зібр. творів, т. 18, с. 5.

означало нерозуміння ними принципу матеріальної єдності світу стосовно суспільства. Соціолог-суб'єктивіст у спробах пояснити розвиток суспільства виходить з ідеалістичної гіпотези, згідно з якою визначальним фактором цього розвитку є свідомість особи. В. І. Ленін протиставляє цьому діалектико-матеріалістичний підхід, що виявляє зв'язок і субординацію суспільних відносин, які підпорядковані дії об'єктивних законів, і свідомої діяльності людей¹⁴.

Таким чином, принцип матеріальної єдності світу має винятково важливе методологічне і світоглядне значення. Як методологічний принцип він націлює на розкриття загальної субстанціональної основи пізнання через визначення специфіки соціальної форми руху матерії, основу якої становить предметно-практична діяльність людини, у відношенні до її нижчих форм. Цей принцип дає змогу чітко розрізнити рівні предметної дійсності¹⁵, відображуваної у процесі пізнання, з'ясувати соціально-практичні і гносеологічні механізми їх опосередкування, а отже, виявити методологічні особливості застосування філософського, загально- і конкретно-наукового підходів до розв'язання природничонаукових проблем. Особлива роль належить даному принципові в описі та поясненні тієї предметної сфери дійсності, яка утворена людською діяльністю. Насамперед це стосується такої важливої проблеми соціального пізнання, як з'ясування специфіки зв'язку матеріального і ідеального в продуктах духовно-практичного і теоретичного освоєння людиною дійсності, що невіддільне від наукового розуміння сутності матеріальних і ідеологічних суспільних відносин.

У розкритті системи діяльнісного відношення «людина — світ», опосередкованого саме матеріальними і ідеологічними відносинами, принцип матеріальної єдності світу виявляє свою світоглядну функцію. Тут він відіграє роль загального нормативного і ціннісного орієнтиру практичної і теоретичної діяльності, зумовлюючи певне цілісне бачення світу, теоретичних проблем і практичних засобів їх розв'язання.

* * *

Современный этап развития научного познания актуализирует задачу дальнейшего повышения методологической и мировоззренческой культуры исследований. В этом плане важное значение приобретает творческое осмысление принципов, вытекающих из специфики философских обобщений общественно-исторической практики и лежащих в основе структуры философского знания.

Одним из фундаментальных принципов, определяющих как выбор методологических «норм» исследования природных и социальных процессов, так и общее мировоззренческое видение научных проблем, является принцип материального единства мира. Его правильное, научное истолкование возможно лишь в контексте марксистско-ленинского понимания практики. Рассмотрение ее как способа жизнедеятельности человека, определяющего формы заданности сущего, позволяет раскрыть онтологическую основу единства мира через материально обусловленные процессы целеполагающей, предметно-практической деятельности человека, соединяющей в одно целое природную необходимость, трансформированную в законах человеческой деятельности, и закономерности социальной формы движения материи.

¹⁴ Див.: Ленін В. І. Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве. — Там же, т. 1, с. 395.

¹⁵ «...В будь-якій науковій галузі, — зазначив Ф. Енгельс, — як в галузі природи, так і в галузі історії — треба виходити з даних нам фактів, значить у природознавстві — з різних предметних форм і різних форм руху матерії...» (Енгельс Ф. Діалектика природи. Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 348).

ТОДОР ПАВЛОВ — ВИДАТНИЙ УЧЕНИЙ, РЕВОЛЮЦІОНЕР І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ

(До 90-річчя з дня народження)

Цього року виповнилося дев'яносто років від дня народження академіка Тодора Павлова, одного з видатних філософів марксистів-ленінців, відомого ученого, полум'яного революціонера, борця за торжество великого комуністичного ідеалу, визначного державного і громадсько-політичного діяча Народної Республіки Болгарії. Перший секретар ЦК БКП і Голова Державної Ради НРБ товариш Тодор Живков залічив Тодора Павлова до плеяди найвидатніших представників ідеологічного марксистсько-ленінського фронту Болгарії: «Димитр Благоев, Георгій Бакалов і Тодор Павлов — це титани культурного фронту, гордість прогресивної інтелігенції, нашого робітничого класу, болгарського народу, гордість нашої Комуністичної партії. Своєю вірністю марксизму-ленінізму, своєю винятково багатою ерудицією і палкою партійністю вони боролися невтомно і пристрасно з буржуазною ідеологією за утвердження великих ідей комунізму, прокладали шлях до розвитку соціалістичної літератури, мистецтва і культури»¹.

Тодор Павлов був учнем і соратником основоположника БКП, відомого теоретика марксизму, послідовного інтернаціоналіста Димитра Благоева. Йому пощастило працювати пліч-опліч з такими визначними керівниками міжнародного комуністичного руху, як Георгій Димитров і Васил Коларов.

Тодор Павлов сформувався як професійний революціонер, як ідеолог, учений і громадсько-політичний діяч під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції. Він — активний учасник двох повстань (1923 і 1944-го років), зазнав страхіть фашистських в'язниць і концтаборів, загартувався у битвах за перемогу марксизму-ленінізму як стратегії і тактики класової боротьби, як теорії і методології науки, мистецтва і культури. Протягом усього свого життя Тодор Павлов був послідовним інтернаціоналістом, щирим другом Радянського Союзу, полум'яним патріотом, вірним сином болгарського народу.

Тодор Павлов народився 14 лютого 1890 р. в м. Штипі. Його батько Димитр Грозданов Павлов, мати Катерина Настева Павлова, а також дід були високоосвічені для свого часу люди, вчителі, діячі Відродження. Батько впродовж багатьох років працював з народним поетом Петко Славейковим, був учителем історії в гімназії, володів кількома іноземними мовами. У нього була велика бібліотека. У 1900-му році сім'я Павлових переселилася у Софію, де Тодор Павлов закінчує Першу класичну гімназію, а в 1924 році — відділення філософії Софійського університету.

Ще гімназистом Тодор Павлов почав читати твори Димитра Благоева, вивчати праці основоположників марксизму. Студентські роки Тодора Павлова, а згодом — роки викладацької роботи були багатою

¹ Див.: Ново время, 1964, кн. 2, с. 5.

життєвою і революційною школою, часом напруженої ідеологічної підготовки, активної революційної діяльності. Він виявляє всебічний, глибокий інтерес до філософії, політичної економії, історії, психології, літературної критики. Його однокурсники завжди підкреслювали, що із своїх бесід з ним вони дізнавалися набагато більше, ніж з нудних лекцій буржуазних професорів. Ще студентом і після здобуття вищої освіти Тодор Павлов працював учителем. У БКП він вступив у м. Казанлику в 1919 р. Де б він не перебував на викладацькій роботі, він заснував марксистські гуртки, пристрасно і переконливо поширював марксизм-ленінізм.

Активною і багатогранною була і його діяльність як члена Болгарської спілки вчителів, де разом з С. Гановським, Т. Самодумовим, К. Драмалієвим та ін. Тодор Павлов очолює ліву течію. Після 1919 р. виходять друком перші праці, статті і рецензії, в яких виявились його якості як талановитого теоретика марксизму, літературного критика і естетика. Димитр Благоєв, Васил Коларов, Георгій Димитров високо оцінюють марксистсько-ленінську підготовку, відданість революційній боротьбі робітничого класу і громадську активність Тодора Павлова. У 1922 р. його висунули на партійну роботу як редактора теоретичного органу молоді журналу «Младеж». Відтоді Т. Павлов присвячує себе систематичній політичній, теоретичній, науковій і публіцистичній діяльності, яку він не залишав ніколи, навіть тоді, коли перебував у в'язниці і концтаборах.

У період до Вересневого повстання проти фашистського уряду (1923 р.) Т. Павлов написав кілька значних теоретичних статей: «Анархізм і революція» (1919); «Анархізм і влада» (1920); «Анархізм і держава» (1920); «Трудова школа» (1920) і «Педагогічний анархізм» (1922), в яких він виявляє свої можливості як визначний ідеолог БКП, який рішуче виступає проти анархізму і буржуазних педагогічних поглядів, захищає марксистське розуміння трудової і політехнічної школи. Водночас він друкує десятки статей, присвячених Великій Жовтневій соціалістичній революції, спрямованих на захист інтересів широких народних мас, проти наступу реакції.

У зв'язку з подіями 9 червня 1923 р. Тодора Павлова було заарештовано разом з відомими партійними керівниками Христо Кабачевим, Коста Янковим та ін. У травні 1924 р. під його головуванням відбулася історична конференція партії, на якій Тодор Павлов виступив на захист вересневої революційної лінії БКП, і його було обрано членом ЦК БКП. Виконуючи рішення ЦК БКП, він з усією енергією віддається створенню легальної партії праці, стає членом її ЦК, деякий час перебуває на посту секретаря ЦК цієї партії. У цей час Т. Павлов був редактором легальних органів БКП «Знаме на труда», «Отзвн», «Труд», «Бедняцка дума».

За революційну діяльність в період 1925—1929 років Т. Павлова було засуджено на дванадцять з половиною років тюремного ув'язнення, а потім — на трирічне ув'язнення. У тюрмі він написав чотири філософські твори, присвячені боротьбі проти ідеалізму, точніше — проти ремкеанства: «Спінозизм і діалектичний матеріалізм», «Ідеологія і матеріалізм», «Діалектичний матеріалізм і теорія образів», «Ремкеанство і матеріалізм». Тут він систематично провадить заняття з політичними в'язнями, продовжує глибоко вивчати Леніна, читає Гегеля, Канта, Фейєрбаха, західну філософію.

У 1929 р., коли в СРСР розпочалася велика дискусія, присвячена ленінському етапові у марксизмі, Т. Павлов у своїх статтях, надрукованих у газеті «Работническо дело» — органі ЦК БКП — та ін-

ших виданнях, робить рішучий крок уперед у боротьбі за ленінізацію болгарського ідеологічного фронту, засвоєння і застосування ленінської спадщини.

За рішенням ЦК БКП Т. Павлов у 1932 р. виїздить до СРСР, працює в Москві до 1936 року. У Країні Рад він бере активну участь у боротьбі проти лівого сектантства, за утвердження і розвиток ленінського етапу в марксизмі. На сторінках теоретичного журналу «Под знаменем марксизма» він публікує свої відомі статті «Боротьба на філософському фронті в Болгарії» (кн. 4, 1933); «Логічне і історичне в «Матеріалізмі і емпіроокритицизмі», «Питання теорії відображення в «Матеріалізмі і емпіроокритицизмі» (в кн.: Матеріали научної сесії філософського інститута Коммунистической академии СССР. М., Политиздат, 1934). Вершиною його науково-дослідницької діяльності є праця «Теорія відображення», підписана псевдонімом П. Досев, що побачила світ 1936 р.

У Москві Т. Павлова було обрано професором в Інституті червоної професури при ЦК ВКП(б), дійсним членом і професором-консультантом Комуністичної академії, згодом — деканом філософського факультету. Пізніше на базі Комуністичної академії був створений Інститут філософії АН СРСР. Внесок Т. Павлова в розвиток марксистсько-ленінської філософії дістав високу оцінку в Радянському Союзі; тут він здобув учений ступінь доктора філософських наук.

У 1936 р. Т. Павлов приїздить до Болгарії і розгортає бурхливу теоретичну і публіцистичну діяльність. Він пише сотні статей з багатьох актуальних питань марксизму-ленінізму, естетики і літературної теорії та критики. Виходять друком два томи «Загальної теорії мистецтва» (1937—1938), «Основні питання теорії пізнання» (1938), «Матеріалізм та інші філософські учення» (1940), «Філософія і конкретні науки» (1940) та ін. Винятково велике значення для марксистсько-ленінської підготовки кадрів у цей час мають видані ним десятки брошур («Що таке філософія?», «Що таке матерія?», «Що таке практика?», «Що таке демократія?», «Що таке наука?», «Що таке суспільство?», «Що таке патріотизм?», «Випадковість і необхідність», «Що таке нація?», «Метафізика і діалектика», «Свобода волі», «Соціологія і біологія», «Проти плутанини понять» та ін.). У тяжких умовах боротьби проти фашизму і капіталізму Т. Павлов високо тримає прапор пролетарського інтернаціоналізму, марксизму-ленінізму і болгаро-радянської дружби. Він пристрасно і безкомпромісно виступає проти буржуазної ідеології, націоналізму, расизму і фашизму, твердо стає на захист СРСР, всіма силами зміцнює болгаро-радянську дружбу. Його статті, брошури і книжки поширювалися в концтаборах, в'язницях, підпільних гуртках, на них виховувалися партійні і комсомольські кадри в душі безмежної вірності і відданості марксизму-ленінізму, визвольному ділу БКП.

У період 1941—1944 років фашистські правителі кидають Т. Павлова до концтаборів «Гонда вода», «Еннкей», «Св. Кирик». Скрізь він провадить боротьбу з фашизмом. Його бесіди з партійними активістами надають їм упевненості в остаточній перемозі СРСР і визвольного революційного діла робітничого класу.

З великою перемогою Дев'ятого вересня 1944 року в Болгарії починається новий період діяльності вірного сина партії, талановитого вченого, видатного громадсько-політичного діяча. З новою силою виявляється його енергія як партійного і державного діяча. Він — член Регентської ради (1944—1946), народний представник і член Президії Народних зборів (з 1946 р.), член ЦК БКП, член Політбюро ЦК

БКП, Голова Центральної ради Спільки болгаро-радянських товариств, Голова БАН, Почесний голова Спільки болгарських письменників, член Бюро Національного комітету захисту миру, член Національної ради Вітчизняного фронту і Центральної ради Спільки наукових працівників тощо.

Т. Павлов усього себе присвячує боротьбі за становлення і зміцнення народно-демократичної влади як своєрідної форми диктатури пролетаріату, піднесення авторитету Болгарії на міжнародній арені, за побудову соціалізму, розвитку болгарської науки, соціалістичну культурну революцію, утвердження квітневої лінії партії.

Т. Павлов завжди слугував справжнім зразком партійного і державного діяча ленінського типу, беззавітно відданого справі партії, принципам пролетарського інтернаціоналізму, активного борця за мир, демократію і соціалізм у всьому світі. Відмітною рисою його партійної і державної діяльності було постійне піклування про зміцнення болгаро-радянської дружби. Його любов, відданість і вірність КПРС і СРСР невіддільно пов'язані з пролетарським інтернаціоналізмом і невтомною боротьбою за перемогу комунізму в усьому світі. Даючи високу оцінку його плідній діяльності на користь болгаро-радянської дружби, Радянський Уряд нагородив Т. Павлова орденом Леніна, а АН СРСР — медаллю імені Карла Маркса.

Т. Павлов зробив великий внесок у розвиток науки. У 1945 р. його обрано академіком, а в 1946 р. — професором, завідуючим кафедрою діалектичного і історичного матеріалізму історико-філологічного факультету Софійського університету. Під його безпосереднім керівництвом виросли численні кадри на філософському фронті НРБ.

Внесок Т. Павлова в розвиток науки не вичерпується філософією. З березня 1947 протягом 15 років він був головою Болгарської академії наук. Під його безпосереднім керівництвом БАН стала академією нового, соціалістичного типу, провідною науковою установою в Болгарії, яка здійснює багатосторонню, плідну діяльність і в міжнародному масштабі. Т. Павлов брав активну участь у різних конференціях, зборах і засіданнях, присвячених методологічним питанням суспільних і природничих наук. Він виступав на них з ґрунтовними доповідями. Це великою мірою сприяло марксистсько-ленінському загартуванню кадрів. Усі братні академії наук соціалістичних країн і ряд інших академій обрали його своїм членом.

Великий і різнобічний науковий і публіцистичний доробок Т. Павлова. Він є автором 1300 праць. За розмахом діяльності він не має собі рівного в усій історії болгарської науки і культури. Надзвичайною широтою відзначаються його інтереси в галузі філософії, естетики, педагогіки, соціології, наукового комунізму, історії, літературної критики, етики, наукового атеїзму, логіки, фізики, біології, фізіології вищої нервової діяльності, математики, кібернетики. Його праці перекладено російською, німецькою, англійською, французькою мовами, мовами всіх соціалістичних країн.

Науковий талант Т. Павлова великою мірою виявився в його розробках в галузі діалектичного і історичного матеріалізму, в критиці буржуазної філософії і соціології.

Тодор Павлов — послідовний, войовничий марксист-ленінець в галузі ідеології. Він присвятив сотні статей, брошур і книжок боротьбі проти фрейдизму, бергсонізму, позитивізму, кантіанства, анархізму, расизму і буржуазної ідеології загалом. Найзначніші з них — «Педагогічний анархізм», «Ремкєанство і матеріалізм», «Матеріалізм і інші філософські вчення», «Підсумки однієї ідеалістичної філософії», «Ос-

новні питання філософії» та ін. У цих та інших своїх творах він відповідає на виступи представників тих філософських напрямів, які більшою або меншою мірою робили вплив на інтелігенцію і на рудрящих. Він послідовно розвинув ремкеанство. Саме Т. Павлов розкрив ідеалістичну сутність ремкеанської теорії пізнання, теорії речі як «єдності швидкоплинних еностей душі», як «простого безпротяжного індивіда», теорії «пізнання без образів». Т. Павлов глибоко й аргументовано спростував ремкеанський погляд, згідно з яким філософія обґрунтовує свій предмет абсолютно незалежно від конкретних наук, не стоїть «ні перед конкретними, науками, ні після них». Він захищав марксистсько-ленінське розуміння єдності філософії і конкретних наук.

Переконлива критика Т. Павловим буржуазної філософії, педагогіки, психології, естетики і соціології сприяла правильному ідеологічному вихованню болгарської прогресивної інтелігенції і партійного активу. Завдяки працям Т. Павлова, С. Гановського та інших діячів БКП марксистсько-ленінська ідеологія посіла провідні позиції вже до Дев'ятого вересня 1944 року, що становило передумову для здійснення соціалістичної культурної революції після історичного повстання.

Найбільший внесок Т. Павлова в галузі марксистсько-ленінської філософії — це творча розробка теорії пізнання. Його фундаментальна праця «Теорія відображення» була значним явищем у розвитку ленінської теорії відображення. Понад двадцять років, від 1955 р. до своєї смерті у 1977 р., Т. Павлов очолював великий колектив радянських і болгарських учених — філософів, суспільствознавців і природодослідників, які розробляли найактуальніші питання ленінської теорії відображення. В результаті цього були видані російською мовою чотири томи колективної праці. Незабаром побачать світ нові три томи спільного радянсько-болгарського дослідження під назвою «Ленінська теорія відображення у світлі розвитку науки і практики», головним редактором якого також був Т. Павлов.

Протягом останніх двадцяти років свого життя Т. Павлов багато працював над питаннями, пов'язаними з марксистсько-ленінською гносеологією, — про основні форми і ступені відображення в неорганічній і органічній матерії, про пізнання як суб'єктивний образ об'єктивних речей, істину і її критерії, логічне й історичне в процесі пізнання, первинні і вторинні якості речей тощо.

Спираючись на великий фактичний матеріал, Т. Павлов усебічно аргументував ленінське положення про відображення як всезагальну властивість матерії, розкрив його величезне методологічне значення не тільки для аналізу генезису свідомості, але й для всієї науки. Т. Павлов висвітлив питання про те, що, оскільки свідомість є вищою формою відображення, її не можна науково тлумачити поза її зв'язком з біологічною, хімічною і механічною формами відображення. Аналізуючи вищі форми відображення і відображення як внутрішнього стану матерії, на відміну від її зовнішніх виявів і взаємодій, Т. Павлов з'ясував не тільки те, що всі форми відображення діалектично пов'язані одна з одною, що є «щось спільне» між ними, а й якісні відмінності кожної з них.

Надзвичайно цінною є розробка Т. Павловим проблеми діалектичної єдності предмета і образу, розвиток ленінської тези про те, що ідея — суб'єктивний образ об'єктивних явищ. Т. Павлов ґрунтовно показав, що між предметом і образом немає абсолютної тотожності в метафізичному розумінні і що їх не можна абсолютно відривати і протиставляти. Для Т. Павлова ідея-образ, з гносеологічної точки зору, — це єдність об'єктивних і суб'єктивних елементів, безпосереднос-

ті і опосередкованості. Правильність розробки Т. Павловим питання про пізнання як відображення, як суб'єктивний образ об'єктивних явищ цілком підтвердилася розвитком сучасного природознавства і слугує міцною методологічною основою для його дальшого розвитку.

Т. Павлов багато зробив для розвитку марксистсько-ленінського вчення про істину. На його погляд, істина — вища форма відображення об'єктивної дійсності, процес, який безперервно розвивається, вона є засобом не тільки пояснення, а й зміни дійсності. Ідея-істина — це людський образ дійсності, і саме тому вона не лише об'єктивна, а й «конкретна в своїй абстрактності», тобто «конкретно визначена ідея-образ об'єктивної реальної дійсності». Т. Павлов розглядає абсолютну і відносну істини в процесі діалектичного збігу ідеї з явищами об'єктивної реальності. На цій основі він розкриває зв'язок абсолютної істини з об'єктивною. Т. Павлов всебічно з'ясовує, в якому розумінні відносна істина вибирає в себе частку абсолютної істини. Для нього без відносного, обмеженого буття і пізнання не можна говорити про необмежене, безумовне і абсолютне буття і пізнання. На цій основі він розкриває все багатство марксистсько-ленінського вчення про істину. Т. Павлов робить значний крок вперед у розробці цього вчення, розглядає насамперед істину як метод пізнання. І оскільки істина — це живий, всебічний і діалектичний «процес збігу ідеї з предметом, вона завжди є і повинна бути, її треба брати також і як метод пізнання». Ряд філософів, на думку Т. Павлова, не тлумачать істину як живу і таку, що розвивається, як діалектичний процес відображення багатоманітності єдиної дійсності, бо істина для них — відрубне поняття або судження. Т. Павлов збагатив марксистсько-ленінське вчення про пізнання своїми розробками про істину як істину-рух, істину-розвиток, істину-метод. Він завершує коло своїх досліджень з питання про пізнання різнобічним і глибоким аналізом практики як вихідного пункту, основи, мети, визначника, критерію пізнання, а також — і особливо — як «безпосередньої дійсності» (В. І. Ленін).

Значна частина праць Т. Павлова присвячена з'ясуванню взаємовідношення між філософією і конкретними науками. Такими є, наприклад, «Філософія і конкретні науки» (1940), «Матеріалізм і інші філософські напрями» (1940), «Діалектико-матеріалістична філософія і конкретні науки» (1956), «Інформація, відображення, творчість» (1965), «Ленінська теорія відображення і сучасна наука» (1973), «Квітневий пленум і наука» (1976) та багато інших. У цих творах він характеризує відмінності між філософією і спеціальними науками на новій методологічній основі. На його погляд, конкретні науки розкривають структуру і структурні закономірності буття і свідомості, їхні внутрішні закони розвитку, а основне питання філософії — це питання про відношення між буттям і свідомістю. Він виступає пристрасно і послідовно за ленінську тезу про тотожність діалектики, логіки і гносеології. Він вважає, що філософія, в дусі Енгельса, є наука про свідоме мислення, логіку, гносеологію, діалектику. Тому у філософію потрібно включати питання і щодо онтології, і світогляду, і гносеології, і формальної та діалектичної логіки. У такому розумінні філософія — відносно самостійна і найзагальніша теорія, що безперервно розвивається. Т. Павлов розкриває значення основного питання філософії і двох його сторін для всього наукового пізнання, ленінського філософського (гносеологічного) визначення матерії як об'єктивної реальності, що відображується в людській свідомості, і теорії відображення як теоретичної основи всякої матеріалістичної, в тому числі діалектико-матеріалістичної гносеології. Будь-яке питання конкретних суспільних і природничих наук,

яке розглядається крізь призму основного питання філософії, набуває загальнотеоретичного і філософсько-методологічного значення.

Велику популярність здобули праці Т. Павлова, присвячені методології наукового пізнання: «Марксистський діалектичний метод» (1948), «Стосовно методу взагалі і, зокрема, про художній, соціалістично-реалістичний метод» (1956), «Діалектико-матеріалістична філософія і конкретні науки» (1956), «Загальна характеристика діалектичних методів» (1950), «Теорія відображення і наша сучасність» (1961), «Якою наукою є філософія» (1965), «Ленінська теорія відображення і сучасна наука» (1973). Т. Павлов визначає науковий метод як «внутрішню (іманентну) закономірність руху людського мислення як суб'єктивного відображення об'єктивного світу, або, що те саме, «пересаджену» і «перенесену» в людську свідомість об'єктивну закономірність, використовувану свідомо і планомірно як зняття пояснення і змінивання світу». У своїх працях Т. Павлов розкриває винятково велику роль філософського методу в наукових дослідженнях. Філософія і спеціальнонаукові методи як наукові методи, вважає він, — схожі, споріднені, вони збігаються, але водночас і різняться. Філософський метод — це всезагальний метод, якому належить найзагальніше керівництво науковим пізнанням. Філософія і спеціальнонаукове пізнання — дві якісно різні, але водночас не взаємовиключні, а взаємопроникні і взаємозумовлені сторони діалектичної єдності всезагального наукового пізнання, яка розвивається. Лінія об'єктивного відображення єдиної (у своїй багатоманітності) дійсності — основа взаємодії і взаємної зумовленості діалектико-матеріалістичного і спеціальнонаукових методів пізнання.

Т. Павлов аргументовано обґрунтовує свою концепцію про те, що філософія є методологічною основою конкретних наук, що без неї вони хибують на емпіризм, а, вдаючись до зв'язку з буржуазними філософськими напрямками, вони можуть прийти і до містики, релятивізму, агностицизму. Без марксистської філософії наука сліпа, бо вона відривається від багатоманітності світу, від всезагального філософського методу пізнання цієї багатоманітності. А філософія без конкретних наук, які дають багатий матеріал для конкретизації філософських понять, категорій, законів і принципів, перетворюється на безмістовну гру пустими абстракціями. Підкреслюючи винятково велику роль нових сучасних методів розвитку наукового пізнання, Т. Павлов правильно застерігає: «Ревізія марксизму, однак, може іноді набувати математично-ідеалістичної форми і саме тоді вона виявляється особливо небезпечною». Марксистсько-ленінські методологи не заперечують ролі формалізації, математизації, кібернетизації, символів і знаків у пізнанні. Не можна, проте, забувати, що ці методи є одними з багатьох засобів пізнання, які не можуть замінити філософію, не повинні перетворюватись на якусь «метаметодологію», що стоїть над діалектичним і історичним матеріалізмом. Показуючи важливість нових методів для наукового прогресу, Т. Павлов розкриває водночас незамінну роль філософського методу.

Евристичне значення для конкретних наук мають розробки Т. Павловим питання про співвідношення логічного і історичного в процесі пізнання. На його погляд, тут недостатньо самих тільки логічних або ж історичних методів. Логічна форма викладу і дослідження, підкреслював він, за своєю суттю історична, і тому логічний метод — не що інше як історичний метод в абстрактному вигляді, а історичний метод за своїм змістом — логічний метод у конкретному вигляді. Т. Павлов використовує загальнотеоретичні узагальнення про роль ло-

гічного і історичного в процесі пізнання як методологічну основу для розробки низки питань історичної науки.

Т. Павлов — видатний болгарський дослідник у галузі історичної науки. Він присвячує багато праць болгарському Відродженню, і насамперед — поглядам Василя Левського, Христо Ботева, Марина Дринова, Гоце Делчева, всебічно розкриває значення Димитра Благоєва, Георгія Димитрова, Василя Коларова для розвитку болгарського і міжнародного робітничого і комуністичного руху. Йому належить велика заслуга в невтомній боротьбі проти перекручень історичних подій буржуазною історіографією. Висвітлюючи історичне минуле болгарського народу, Т. Павлов виступає як проти національного нігілізму, так і проти великоболгарського шовінізму, обстоюючи благоєвсько-димитровську лінію пролетарського інтернаціоналізму в аналізі історичних подій і фактів. Великий ідейний вплив на читачів мали його дослідження про ідеологію революційних демократів, характер і рушійні сили болгарської буржуазно-демократичної революції, роль Квітневого повстання 1876 р., визволення Болгарії від турецького ґра (1878 р.), розвиток болгарського революційного робітничого і комуністичного руху, про періодизацію історичних подій, характер і рушійні сили соціалістичної революції Дев'ятого вересня 1944 р. та ін. Основний внесок Т. Павлова в розвиток болгарської історичної науки міститься у великій праці «Про марксистську історію Болгарії», високо оціненій на сторінках болгарської і радянської преси, в інших братніх соціалістичних країнах. Історичні твори Т. Павлова — могутній фактор комуністичного і патріотичного виховання не тільки болгарського народу, а й трудящих інших країн, тому що в них червоною ниткою проходять принципи пролетарського інтернаціоналізму і вони спрямовані проти буржуазного націоналізму, расизму і фашизму.

У філософській спадщині Т. Павлова велике місце посідають питання, пов'язані з розробленням предмета історичного матеріалізму і соціології. Він обґрунтовує тезу про те, що історичний матеріалізм — відносно самостійна частина марксистсько-ленінської філософії. Філософія для Т. Павлова — найзагальніша наука, але як логіка, гносеологія і діалектика вона дістає конкретне вираження і застосування у природознавстві і суспільствознавстві. Історичний матеріалізм є філософія, але поряд з ним, на думку Т. Павлова, існує й інша загальна, але не філософська, наука про суспільство — соціологія. Він вважає, що соціологія вивчає найзагальніші і загальні закономірності і найглибші структури суспільства, узяті в його цілісності. Інститут соціології БАН здійснює різнобічну теоретичну роботу для дальшого обґрунтування і розвитку концепцій Т. Павлова, які стосуються соціології.

Т. Павлов присвячує низку своїх праць філософським питанням природознавства, і передусім фізики, біології, кібернетики, психології, фізіології вищої нервової діяльності. Це, наприклад, «Філософія і фізика» (1949), «Філософія і біологія» (1950), «Теорія відображення і кібернетика» (1969), «Діалектичний матеріалізм і деякі питання сучасного природознавства» (1960), «Ретикулярна формація, мозок і свідомість» (1960), «До діалектичної єдності дарвінізму і генетики» (1968), «Деякі аспекти марксистсько-ленінської філософії і вчення І. П. Павлова» (1975) та ін. Він розвінчував сучасних представників фізичного ідеалізму.

Цінним є дослідження Т. Павлова і в галузі філософських питань кібернетики. Відзначаючи величезне значення кібернетики для наукового прогресу, він усебічно розробив проблему взаємовідношення між поняттями відображення, інформації і творчості. Він обстоював думку

про те, що прототипом ідей кібернетики були розробки І. П. Павлова про умовні і безумовні рефлексії. Водночас він виступає проти перебільшення ролі кібернетики в процесі пізнання, проти її розуміння як «науки науку». Він рішуче заперечує тезу про людину і людство як системи, в яких вирішальне значення має перебіг інформації кількома каналами зв'язку. Людина і людство — складні явища, в яких діють й інші закони, і їх не можна спрощувати. Мислення — складний процес, що не зводиться тільки до законів кібернетики. Хоч би яким досконалим було кібернетичне устаткування, пристрої і машини, цілі системи, вони не можуть замінити людський, суспільно сформований, творчо мислячий мозок. Дискутуючи з представниками ідеалізму і метафізики в кібернетиці, Т. Павлов широко використовує її досягнення для розвитку марксистсько-ленінської теорії пізнання. Обґрунтовані ним концепції слугують вихідним пунктом для дальшого творчого обговорення предмета, методу, завдань кібернетики і її взаємовідношення з філософією та іншими конкретними природничими та суспільними науками.

Т. Павлов завжди виявляв жвавий інтерес до актуальних питань біології, психології і фізіології вищої нервової діяльності. Саме в цих спеціальних науках він вбачає найвище підтвердження принципів марксистсько-ленінської теорії відображення і всебічно залучає їхні дані для її дальшого розвитку. Він написав низку праць, присвячених філософським питанням біології. Сьогодні немає жодного крупного біолога в країнах соціалістичної співдружності, який не знав би цих праць і, незалежно від своєї позиції, не використовував їх, не посилався на його твори.

Т. Павлову вдалося розкрити багате взаємовідношення фізіології вищої нервової діяльності і психології на основі павловського учення про умовнорефлекторну діяльність тварин і людини та досягнень сучасної психології. Він заперечує всі спроби применшити значення психології як самостійної науки і звести її тільки до суто фізіологічних методів дослідження. З одного боку, Т. Павлов підкреслює, що психологія, фізіологія вищої нервової діяльності і гносеологія — різні науки, що мають свої специфічні предмети, методи і завдання, а з другого, наполягає на методологічній необхідності розглядати їх у єдності і взаємному зв'язку.

Т. Павлов дістав міжнародне визнання і завдяки своїм ґрунтовним дослідженням в галузі теорії естетики, літературної критики. У сотнях статей, студій, брошур і книг він розвінчував реакційні погляди буржуазних літературних критиків і теоретиків, складав глибоко наукову оцінку болгарському літературному надбанню, розробляв фундаментальні питання марксистської естетики, літературної теорії і критики. У своїх естетичних працях, особливо в «Загальній теорії мистецтва» (1937), «Основних питаннях естетики» (1949), «Основних питаннях марксистсько-ленінської естетики» (1958), у творах «Про метод взагалі і, зокрема, про художній соціалістично-реалістичний метод» (1956), «Соціалістичний реалізм — не догма, а творчий метод» (1972), «Мистецтво і умовність» (1973), «Вибрані праці з естетики» (1978) та ін., Т. Павлов з'ясовує діалектичний зв'язок і принципіву якісну різницю між мистецтвом і наукою, мистецтвом і мораллю, мистецтвом і релігією, мистецтвом і дійсністю. Досліджуючи питання про предмет естетики, Т. Павлов спинається на сутності мистецтва як форми суспільної свідомості, підкреслюючи, що мистецтво є специфічним способом відображення дійсності за законами краси, і водночас робить наголос на тому, що будь-який істинний твір мистецтва є і мусить бути ідейно насиченим і дійовим. Мистецтво завжди виявляється засобом перетворення

світу з певних соціально-класових позицій. Не всяке мистецтво слугує естетичному прогресові. «Для натуралізму і абстракціонізму, — зазначає Т. Павлов, — характерні метафізичні протилежності, а не діалектичні переходи і переливи, діалектичні збіги, отже, немає в них підстав або імпульсів до дельного, реального, живого і прогресивного дальшого розвитку мистецтва» (Вибр. тв., Софія, т. 5, с. 691). У своїх працях Павлов творчо розробляє питання про джерела мистецтва, про співвідношення відображення і творчості в мистецтві, типового, народного і інтернаціонального в художньому творі, проблеми основних категорій естетики, взаємовідношення між світоглядом і художнім методом тощо. Його дослідження мають велике теоретичне значення для з'ясування питань про форму і зміст у мистецтві, художній метод, для обґрунтування теоретичної естетики і літературної критики, партійності в мистецтві.

Т. Павлов — визначний дослідник у галузі літературної теорії і критики. Він зробив великий внесок у марксистську переоцінку літературного надбання, виступаючи на двох фронтах — проти нігілістичного ставлення до здобутків мистецтва, зокрема — літератури минулого, і проти ідеалізації і некритичності у сприйнятті спадщини минулих епох. Він сміливо засуджує спрощенство, сектантство і вульгаризаторське ставлення до творів відомих літераторів, обстоює партійну і естетичну правду в їх оцінці. Його філософсько-методологічні, естетичні і літературно-критичні праці робили і нині роблять на менший вплив на всіх значних письменників і діячів мистецтва Народної Республіки Болгарії.

Т. Павлов чимало прислужився розвитку педагогічної теорії і практики. Як уже зазначалося, він протягом багатьох років учителював, був професором, академіком і партійним пропагандистом. Ще до Дев'ятого вересня 1944 р. він розгорнув широку педагогічну і громадську діяльність за впровадження ідеї трудової політехнічної школи. Після Дев'ятого вересня він видає низку праць, читає лекції, доповіді, виступає в парламенті, провадячи думку про те, що в період будівництва соціалістичного і комуністичного суспільства марксистсько-ленінська педагогіка підноситься на новий щабель. У своїй статті «Педагогіка і діалектика» (1974) Т. Павлов підкреслює, що цей етап характеризується ліквідацією всіх і всіляких робінонад, індивідуалізму і суб'єктивізму в навчанні і вихованні і розробкою всіх педагогічних питань на класово-педагогічній інтернаціональній основі, яка не заперечує ролі особи і учня, і учителя і того, що є цінним у педагогічному спадку минулого, діалектично переробляючи і включаючи ці прогресивні здобутки в систему навчання і виховання нової, марксистсько-ленінської педагогіки. Ці ідеї закладені у працях, виданих окремою книжкою «Вибрані педагогічні твори» (Софія, 1976).

Значення Тодора Павлова пов'язане передусім з його боротьбою за справу робітничого класу, пролетарського інтернаціоналізму, поєднаною з глибоким, усебічним опануванням марксизму-ленінізму і його творчим розвитком. Усе життя він пишався тим, що є учнем і послідовником Леніна. У 1930 р. Тодор Павлов написав на сторінках партійного журналу «РЛФ» (кн. 13) про книгу В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм»: «Наш читач знайде в ній невичерпне джерело, в якому він може діставати теоретичну і методологічну підтримку у боротьбі проти шаленоючого «шарлатанства професорів» і проти відкритої, найчорнішої попівщини і реакції. Як у політиці, так і в філософії Ленін — найліпші ліки від усіх цих спокус і кращий керівник робітника і трудового інтелігента для позитивної теоретичної і пропагандистської або творчої роботи».

Це не було простою заявою, це — сповідь і віра глибоко переконаного лєнінця. І він залишався вірним цьому своєму переконанню до останнього подиху. Тодор Павлов усе своє життя боровся за утвердження лєнінізму, за постійний розвиток марксистсько-лєнінського вчення. Він добре розумів, що лєнінізація «полягає не в тій чи тій рїсі марксїзму, яка розглядається і застосовується по-новому в нових обставинах і завданнях, а в цілісному діалектичному розвитку марксистської думки в історичних умовах нашої сучасності» («Шість листів». Софія, вид-во БАН, 1977, с. 28). Ці слова Т. Павлов написав за кілька днів до своєї смерті. Усією своєю науковою творчістю і громадською діяльністю він довів на ділі, що справжнім новатором у науці і послїдовним революціонером може бути тільки той, хто виявив себе непохитним лєнінцем.

Джерелом нев'янучого натхнення, невтомної енергії Тодора Павлова як ученого, громадського діяча, комуніста і борця, що піднесли його на вершину болгарської науки і революційної практики, зробили гордістю Болгарської Комуністичної партії, народу і країни, була лєнінська партійність в оцінках соціальних фактів і закономірностей, усебічність і діалектичність аналізу, новаторський підхід до наукових проблем, несхибне прагнення до відкриття і захисту об'єктивної істини, беззавітна відданість справі Великої Жовтневої соціалістичної революції, пролетарському інтернаціоналізмові, великому комуністичному ідеалу.

* * *

В статье характеризуется революционная, общественно-политическая и научная деятельность академика Тодора Павлова, 90-летие со дня рождения которого исполнилось в этом году. Раскрывается вклад Тодора Павлова в разработку проблем теории отражения и в творческое исследование различных аспектов предмета марксистско-ленинской философии.

М. А. РИЖКО

ГНОСЕОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ УТВОРЕННЯ ПОНЯТЬ СОЦІАЛЬНОГО ЗНАННЯ

Характер сучасної епохи, основним змістом якої є перехід від капіталізму до соціалізму, розширення сфери революційних перетворень соціальної дійсності, посилює значущість соціального знання в духовному і практичному освоєнні світу. Цією обставиною, а також рядом інших факторів, зокрема зростанням ролі суспільно-історичних детермінант науково-технічної революції, від яких залежить розв'язання найбільш гострих глобальних проблем сучасності, зумовлена актуалізація питань про структуру і логіко-гносеологічні особливості цього знання в системі сучасного духовного виробництва.

Поняття «соціальне знання» охоплює значне коло теорій, концепцій, учень, поглядів і фактичних даних різних дисциплін, які відрізняються одна від одної і за своїм предметом, і за завданнями, а іноді й за методами. І хоча у витлумаченні концептуальних структур аналізу соціальної дійсності й систематизації пізнавальних результатів її відображення різними соціальними (а серед них і гуманітарними) дисциплінами в єдиний комплекс суспільствознавства є ще чимало нерозв'язаних проблем, саме поняття соціального знання може бути виділене (щодо інших різновидів пізнання зовнішнього світу) у його специфічній формі.

Під соціальним знанням треба розуміти відображення соціальної сутності людського буття в теоретичних і емпіричних формах, осмислення процесів матеріально-виробничої і духовної діяльності суспільства, гносеологічний продукт ідеологічної самосвідомості класів (і зумовлених ними історичних спільностей), а також ті форми наукової діяльності, які інституалізовані в системі суспільствознавства. Цей зміст поняття «соціальне знання» орієнтований в основному на «людський фактор». Без з'ясування специфіки цих явищ і особливостей, їх пізнання не можна розв'язати таку важливу наукову проблему, як розкриття формування понять соціального знання.

Основоположники марксизму-ленінізму надавали великого значення з'ясуванню природи понять, їх генезису, формуванню і ролі в процесі пізнання і перетворення світу. В. І. Ленін відзначав, що з «обивательськими поняттями не можна братись за теоретичні питання»¹.

Зауважимо, що з проблем поняття, особливо з питань його сутності й утворення, протягом усієї історії філософії і логіки провадилася й провадиться непримиренна боротьба між матеріалізмом і ідеалізмом, яка на сучасному етапі набула не тільки світоглядного, а й ідейно-політичного характеру. Останнє з особливою силою виявляється в поглядах на поняття соціального знання. Річ у тім, що вони мають на собі відбиток ціннісно-орієнтаційних моментів не тільки окремого вченого, а насамперед класу і суспільства як цілого. Поняття соціального знан-

---

¹ Ленін В. І. Про карикатуру на марксизм і про «імперіалістичний економізм». — Повне збір. творів, т. 30, с. 90.

ня, відображаючи соціальну реальність, виражають цілі, бажання, ідеали суспільних класів.

З цього, безперечно, не випливає, що соціальні поняття мають природу, принципово відмінну від понятійних структур теоретичного мислення. Людське пізнання характеризується інтегральними гносеологічними закономірностями відображення дійсності. І відмінність соціальних понять від концептуальних структур інших сфер дійсності стосується скоріше специфіки об'єктів і змісту соціального знання, ніж логічної сутності форм мислення.

Марксистсько-ленінська гносеологія виходить з того, що пізнання соціальних явищ є лише предметною специфікацією універсальних характеристик відображувальної діяльності у сфері вивчення суспільства і його закономірностей. Це впливає з наявності спільних характеристик для об'єктів природничонаукового й соціального пізнання. В основі цієї спільності лежить принцип матеріальної єдності світу, який В. І. Ленін розглядав як один із найважливіших принципів пізнання. Водночас треба враховувати той факт, що кожний різновид дійсності має свої якісні характеристики, притаманні тільки йому. Ось чому, щоб розкрити специфіку утворення понять соціального знання, треба виходити з особливостей самого об'єкта соціального пізнання.

Важливою методологічною основою розуміння об'єкта соціального пізнання є марксистсько-ленінська концепція суспільно-історичної практики й активності суб'єкта пізнання. Ф. Енгельс відзначав, що «історія розвитку суспільства в одному пункті істотно відрізняється від історії розвитку природи. В природі... діють одна на одну лише сліпі, невідомі сили, у взаємодії яких і проявляються загальні закони... Навпаки, в історії суспільства діють люди, які обдаровані свідомістю, чинять обдумано або під впливом пристрасті, ставлять собі певні цілі. Тут ніщо не робиться без свідомого наміру, без бажаної мети. Але хоч яка важлива ця відмінність для історичного дослідження,— особливо окремих епох і подій,— вона нітрохи не змінює того факту, що хід історії підпорядковується внутрішнім загальним законам»². Основу цих загальних законів становить матеріальне життя суспільства— виробництво засобів життя. Однак основоположники марксизму-ленінізму ніколи не обмежували свій аналіз суспільно-історичних явищ сферою виробництва як такого. Вони постійно підкреслювали, що головний предмет їх розгляду— ті відносини, які складаються між людьми в процесі виробництва і через які визначаються тип, форми й напрям соціальних процесів. Ці відносини виступають у двох основних формах: матеріальній і ідеологічній.

Отже, марксизм-ленінізм характеризує об'єкт соціального пізнання (соціальну реальність) як результат активної цілепокладаючої діяльності людини, її праці, об'єктивації її прагнень. Соціальну реальність становлять не речі, а суспільно-історична діяльність людей, результатом якої є «світ людини» в усьому його предметному багатстві матеріальних і духовних цінностей. Інакше кажучи, об'єкт соціального пізнання виступає у двох формах: предметно-матеріальній і духовно-ідеологічній, які складаються в процесі виробництва і відповідних форм спілкування. Відзначені особливості об'єкта соціального пізнання певним чином впливають і на саме пізнання і його результати.

Один з істотних моментів, який відрізняє пізнання соціальних явищ від природничонаукових, полягає в тому, що фізичні об'єкти світу

² Енгельс Ф. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 292.

природи можуть теоретично відтворюватися у своїх, так би мовити, «натуральних» опосередкуваннях як результат дії закономірностей, об'єктивність яких визначається за межами виробничих, суспільно-економічних та інших матеріальних чинників. Такий спосіб «натурального» розгляду не є типовим для суспільствознавства, де нероздільність «соціальної науки й ідеології, соціальної науки і політики — незаперечний факт, на який змушений зважати дослідник»³.

Специфіка соціального пізнання полягає в тому, що в ньому немає жорсткої природно-історичної межі між суб'єктом і об'єктом (при збереженні всієї гносеологічної протилежності останніх). Це означає, що в діахронному аспекті (в рамках історичного процесу суспільного розвитку) об'єктами пізнання можуть бути суб'єкти історичної дії, а в синхронному аспекті суб'єкти можуть виступати предметом самосвідомості, яка притаманна їм такою ж мірою, як і здатність бути об'єктом цієї усвідомленості.

Однією з найважливіших особливостей соціального знання є його проєктивність, тобто багатостороння «вмонтованість» його в соціальні дії, у практику. Якщо природничонаукове знання безпосередньо пов'язується з практикою головним чином через гносеологічні й технологічні відношення, тобто практика, будучи рушійною силою науки, виступає у природознавстві переважно як критерій істинності й сфера технологічного застосування наукового результату, то соціальне знання (окрім цих, спільних у нього з науками про природу відношень) безпосередньо включає також економічні, політичні, ідеологічні, психологічні, етичні й інші ціннісні орієнтації на практичну дію в усіх сферах суспільного життя. Тому соціальне знання може «працювати» на практику (наприклад, діяльність певних класів) навіть в тому разі, якщо вона не підтверджує його істинності, бо воно пов'язане з діяльністю не тільки гносеологічно, а й з погляду соціальної психології, ціннісно⁴.

Значення істинного і хибного в соціальному знанні може розкриватися не тільки через протилежність наукового і ненаукового, адекватного і неадекватного, але й у аспекті орієнтацій на практику прогресивних і реакційних класів, тобто з боку виявлення партійності, а не лише повноти проєктивності, простої реалізації в діяльності людей. Тут і виявляється, мабуть, комплексна відмінність соціального знання від природничонаукового.

Однак це зовсім не означає, що існує принципова різниця в методах і прийомах природничонаукового і соціального пізнання, в тому числі й утворенні понять про ці сфери дійсності. І в першому, і в другому випадках шлях пізнання підпорядковується загальним закономірностям, які відображені у сформульованій В. І. Леніним ідеї, що наше пізнання рухається від живого споглядання до абстрактного мислення, а від нього — до практики; від явища — до сутності й т. д. Емпіричний матеріал і в природничих і суспільних науках обробляється з допомогою логічних операцій — аналізу, синтезу, абстрагування, узагальнення, конструювання та ін. Для всієї пізнавальної діяльності, в тому

³ Махов А. С. Ленинская методология социального познания.— М.: Наука, 1974, с. 165.

⁴ Чимало радянських і зарубіжних філософів-марксистів відзначають, що наявність ціннісних регулятивів становить одну з принципових особливостей об'єкта соціального пізнання, що відрізняє його від усіх інших. Див.: Келле В. Ж. Значение и функции социального познания при социализме.— Вопросы философии, 1972, № 5, с. 34; Куценко В. И. Социальная задача как категория исторического материализма.— К., 1972, с. 276—278; Швырев В. С. К проблеме специфики социального познания.— Вопросы философии, 1972, № 3, с. 123; Гиндеев П. Философия и социальное познание.— М., 1977, с. 191 та ін.

числі й процесу опрацювання понять, найбільш адекватним і загальним методом мислення є матеріалістична діалектика (принципи діалектичної логіки).

Відомо, що К. Маркс, Ф. Енгельс і В. І. Ленін розглядали матеріалістичну діалектику як важливий науковий засіб пізнання і перетворення соціального світу. «Застосування матеріалістичної діалектики до перероблення всієї політичної економії, з основи її,— відзначав В. І. Ленін,— до історії, до природознавства, до філософії, до політики і тактики робітничого класу,— ось що найбільше цікавить Маркса і Енгельса, ось у чому вони вносять найбільш істотне і найбільш нове, ось у чому їх геніальний крок вперед в історії революційної думки»⁵.

Зауважимо, що принципи діалектичної логіки виступають як гносеологічні та методологічні засоби формування понять соціального знання, виконуючи при цьому світоглядну функцію. Вони розкривають досить загальну картину руху предметів і явищ соціальної дійсності й загальні вимоги до процесу формування понять. У ході формування понять соціального знання, як і природничонаукового, доводиться послугуватися цілим комплексом конкретно-наукових засобів пізнання, прийомів, які в єдності з принципами діалектичної логіки дають можливість адекватно відобразити специфіку предмета пізнання, сформулювати про нього поняття. Природничонаукове і соціальне знання мають спільну основу і критерії істини. Інакше кажучи, універсальною закономірністю всякого пізнання (і природничонаукового і соціального) є практична зумовленість цих етапів пізнавальної діяльності. В. І. Ленін, всебічно розвиваючи марксистське вчення про роль практики в процесі пізнання, показав, що «точка зору життя, практики повинна бути першою і основною точкою зору теорії пізнання»⁶. Отже, в центрі всіх питань теорії пізнання завжди має бути поставлена «точка зору життя». Це повністю стосується і процесу утворення понять соціального знання.

У ході практичної (виробничої, революційно-перетворюючої і ідеологічної) діяльності класів створюються об'єкти соціальної дійсності, які відображаються в поняттях. У процесі практичної діяльності виробляється і здійснюється ціннісне відношення суб'єкта діяльності до об'єкта. Крім того, практика детермінує формування комунікаційних відношень, які опосередковуються ідеологічною діяльністю, що дістає своє вираження у специфічних характеристиках соціального знання. І кінець кінець істотне значення практики для соціального знання пов'язане з тією роллю, яку відіграє практична діяльність в реалізації ідеалів майбутнього в процесі перетворення теперішнього. В контексті практики майбутнє окреслюється в соціальному знанні як потреба і висувається як мета. Ця обставина має велике значення у функціонуванні генезису понять соціального знання.

Звичайно, закономірності утворення понять соціального знання, як і формування інших його логіко-гносеологічних засобів, принципово не відрізняються від закономірностей дискурсивного мислення в усіх галузях науки. Так, одним із найважливіших прийомів формування понять будь-якого знання, як відомо, є абстрагування, бо воно пов'язане з абстрагуванням від неістотного і виявленням загального, закономірного в конкретних явищах і процесах дійсності.

Властивість абстрагування істотна також для формування понять соціального знання, в якому відображаються різні явища, що швидко

⁵ Ленін В. І. Листування Маркса з Енгельсом.— Повне збір. творів, т. 24, с. 252.

⁶ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне збір. творів, т. 18, с. 133.

змінюються і перебувають у складних опосередкуваннях і системних зв'язках. Наприклад, фактично неможливо відокремити політичні явища, класову боротьбу від економічних, ідеологічних та інших. Але така ізоляція здійснима в мисленні. З цим пов'язана можливість диференціації соціального знання на різні дисципліни типу політ-економії, права, історичного матеріалізму, конкретної соціології і політичних наук.

Інакше кажучи, такі особливості предмета соціального знання, як швидкоплинність, складність та органічна взаємопов'язаність суспільно-історичних явищ, обмеженість засобів їх математичного моделювання тощо, потребують розвинутої з науково-методологічного боку здатності теоретичного аналізу.

У цьому розумінні сила абстрагування і інших логічних прийомів утворення понять у дослідженні соціальних явищ незамінна. Тим більше, що особливість об'єкта соціального пізнання насправді обмежує, а іноді взагалі виключає можливість застосування експерименту в традиційному його розумінні, тобто як процедури, в якій об'єкт ставиться в особливі умови⁷. Ось чому логічний прийом абстрагування, а зокрема завдання вибору різновиду абстрагування, найбільш адекватного конкретним цілям дослідження, набуває в соціальному пізнанні особливого значення.

Залежно від мети пізнання застосовуються певні різновиди абстракцій, головними серед яких є такі: ототожнення, або узагальнююча; ізолююча, або аналітична; конструктивізація, а також актуальної безконечності і потенціальної здійсненності. Останні два різновиди абстракції означають не спосіб абстрагування від властивостей і відношень об'єктів дослідження, а абстрагування від деяких наших суб'єктивних практичних можливостей.

Однак, хоча пізнавальні ситуації і передбачають різновиди абстракцій, найважливіша — абстракція ототожнення, з якою тією чи іншою мірою пов'язана решта⁸. З допомогою абстракції ототожнення відбувається виділення якоїсь сторони розглядуваного об'єкта і абстрагування від усіх його неістотних моментів, властивостей і особливостей, що дає можливість характеризувати цей об'єкт як такий, що не має цих неістотних властивостей у даному конкретному відношенні. Цей підхід сприяє розглядові соціальних об'єктів у їх «чистому вигляді», формуванню змістових понять про них. Здавалося б, що «чисті» абстракції позбавлені історичної конкретності, але, як показує досвід досліджень основоположників марксизму-ленінізму, вони дають найглибшу основу для розуміння сутності процесів і явищ.

Як відомо, К. Маркс уперше найчіткіше вирізнив абстракцію ототожнення у своїй праці «Капітал» і розкрив її евристичні можливості під час аналізу вартості. Ці можливості були всебічно використані В. І. Леніним для формування і визначення наукового поняття «суспільний клас». В. І. Ленін виділив найістотніші ознаки, вся сукупність і взаємозв'язок яких і характеризує певну групу людей як суспільний клас. Водночас він показав, що головною основою визначення класу є відношення до засобів виробництва, яке зумовлює його істотні характеристики. При цьому В. І. Ленін абстрагувався від інших відмінностей (расових, національних, культурних, показників кількості і

⁷ Див.: Караваев Г. Г. Особенности общественного познания и логика научного исследования.— Л., 1965, с. 36; Штофф В. А. Современные проблемы методологии научного знания.— Л., 1975, с. 16—17 та ін.

⁸ Див.: Горский Д. П. Вопросы абстракции и образование понятий.— М., 1961, с. 34.

якості засобів виробництва та ін.), які існують між окремими індивідами, що складають відповідний клас. Останній момент засвідчує, що водночас у формуванні поняття «клас» була використана й аналітична абстракція.

Безперечно, елементи та інші характеристики, відображені в понятті «суспільний клас», піддаються чуттєвому сприйняттю. Але ці конкретно-чуттєві елементи, що характеризують, наприклад, окремих індивідів або їх невеликі групи у складі класу, не можна перенести на весь суспільний клас. Суспільний клас — не якийсь агрегат індивідів, які співіснують один з одним, а така сукупність людей, що пов'язана спільними цілями, зумовленими становищем цих людей у суспільстві.

Виділення таких загальних основ, які, детермінуючи конкретні вияви життєдіяльності, водночас не піддаються чуттєвій констатації, передбачає здатність теоретичного аналізу на рівні абстрактних понять, тобто піднесення над обмеженими можливостями емпіричного бачення. Тут уже потрібні світоглядні горизонти діалектико-матеріалістичної методології, що розкриває загальні орієнтири процесу утворення абстракцій на основі єдності теорії і практики в пізнанні.

Відхилення від цих орієнтирів призводить або до нестримної спекуляції, або до вульгарного емпіризму в науковому, в тому числі соціальному, пізнанні. Про наслідки такої антинаукової позиції наочно свідчить буржуазна емпірична соціологія, яка, зводячи дослідження суспільного життя до опису окремих фактів, відмовляючись від вивчення суспільства як цілого, приходять до фальсифікацій важливих загальних категорій соціально-історичного аналізу. Так, протиставляючи конкретному поняттю «страта» (прошарок, група) поняття «суспільний клас», буржуазні соціологи намагаються довести, що внаслідок неможливості чуттєвої констатації класової структури суспільства як загальної соціальної характеристики, перевагу треба надати емпіричному операціоналізованому уявленню про групи (страти) і тим самим відмовитися від використання категорії «клас».

Насправді ж протиставлення емпіричного поняття «страта» теоретичному поняттю «клас» позбавлене наукового ґрунту. Воно свідчить лише про неспроможність буржуазних соціологів за зовнішніми фактами суспільного життя виявити сутнісні відношення, а в кінцевому підсумку призводить до заперечення об'єктивного змісту загальних соціологічних понять.

В цьому пункті неопозитивістські установки багатьох буржуазних соціологів змикаються з неокантіанством так званої баденської школи в буржуазній філософії, представники якої позбавляють поняття соціального знання наукового статусу на тій підставі, що вони виражають ціннісно-ідеологічні феномени суспільного життя. В результаті, неокантіанці приходять до повного протиставлення природничонаукового і соціального знання.

На противагу таким псевдонауковим установкам діалектичний матеріалізм виходить з визнання гносеологічної спільності результатів соціального і природничонаукового пізнання природи і суспільства. Спільним для соціального і природничонаукового знання є також і логіко-гносеологічні прийоми, зокрема абстрагування і утворення понять. Під час розрізнення даних типів знання може йтися лише про внесення деяких корективів і урахування можливостей тих або інших логіко-гносеологічних прийомів стосовно конкретних пізнавальних ситуацій. Щодо цього можна говорити про деякі особливості утворення понять соціального знання.

Так, в соціальному пізнанні істотні властивості об'єктів піддаються чуттєвій констатації лише опосередковано, через взаємодію з іншими соціальними об'єктами. Причому ці результати взаємодії (поведінки) можуть тільки тоді бути основою для абстрагування, коли вони постійно виявляються у масових взаємодіях. Але навіть така можливість виключається, коли йдеться про бажані й необхідні об'єкти соціальної реальності — ідеали, цілі, норми, в яких виражаються інтереси певних суспільних груп, класів або суспільства загалом, що накладає відбиток не лише на окремі прийоми (абстрагування, узагальнення), але й на процес утворення таких понять в цілому. У дослідженні подібних ситуацій виняткова роль належить загальній соціологічній теорії і методології пізнання, які здійснюють інтерпретацію соціальних явищ і визначають основу для абстрагування (узагальнення), виділяють певний різновид абстракції.

У згаданих умовах не можна послуговуватися абстракцією ототожнення, оскільки ці об'єкти ще мають бути практично актуалізовані як факти дійсності. Тут місце абстракції ототожнення посідає абстракція конструктивізації. Інакше кажучи, за таких обставин основна роль відводиться синтезуючій функції теоретичної і практичної діяльності.

Більше того, конкретні пізнавальні ситуації виявляють і межі використання тих або інших логіко-гносеологічних прийомів утворення понять. Наприклад, під час розв'язання завдань синтезу одного прийому абстрагування вже недостатньо. Тут виникає потреба в процедурі узагальнення, яка також відіграє істотну роль у формуванні понять соціального знання.

Узагальнення в процесі формування понять виконує подвійну функцію. З одного боку, воно по суті є ототожнення предметів нашої думки за тими ознаками, які виділені в процесі абстрагування. Тому узагальнення в цьому разі виконує функцію виявлення в множині предметів, що мають ці однопорядкові ознаки, того спільного, схожого, яке об'єднує елементи даної множини у суцільні класи.

З другого боку, узагальнення полягає у розкритті закономірностей, що лежать в основі цього класу предметів і явищ. Тому в цьому разі воно виконує функцію синтезу істотних сторін у цілісність, єдність, внаслідок чого здобувається знання про ціле, його найістотніші особливості, про закономірності його функціонування і розвитку. Тим самим виникає можливість пізнати не тільки те, що існує, але й те, що має бути, передбачити шляхи розвитку дійсності, відображеної в понятті.

Оскільки в процесі утворення понять людський розум синтезував у цілісність істотні властивості класу предметів, закономірності їх функціонування, то це означає, що відбувся перехід з одиничного в особливість і в загальність. Така можливість зумовлена тим фактом, що в понятті виражаються знання, які охоплюють всі однорідні явища і закономірності, які лежать в основі цих предметів і явищ.

Поняття має справу з загальним на противагу конкретно-чуттєвому сприйняттю, в якому відображається одниничне, чуттєводане. В. І. Ленін відзначав: «Чуття показують реальність; думка і слово — загальне»⁹. Сила поняття — це сила узагальнення, знання загального, закономірного в однорідних предметах і явищах. Звичайно, загальне виводиться з одиничних речей, яким притаманне загальне, але воно означає не тільки зовнішню схожість, як вважали Локк і всі інші сенсуалісти, а й глибший зміст — закономірність, яка визначає їх зміни і зв'язки. Обмеженість чуттєвого пізнання і полягає в тому, що воно

⁹ Ленін В. І. Філософські зошити.— Повне зібр. творів, т. 29, с. 229.

через свій образний характер не здатне піднятися від одиничних, да-них у чуттях, виявах загального до пізнання закону.

Відзначимо, що узагальнення в процесі формування понять соціального знання також має особливості порівняно з природничонауковими. Якщо в природничонауковому знанні узагальнення відбувається тоді, коли всі предмети мають відповідну властивість, то в соціальному знанні узагальнення викликається на основі врахування тенденції розвитку суспільних явищ.

У цьому зв'язку неабияку роль відіграють так звані розміті множини, стосовно кожного елемента яких треба ще визначити ймовірність належності його до всієї множини. Так, наприклад, за середнім рівнем прибутку, народжуваністю, тривалістю життя, поширенням тх або інших захворювань члени того чи того соціуму формують відповідні групи або соціальні категорії лише статистично.

Звичайно, ймовірнісні, статистичні методи застосовуються і в природознавстві. Але у сфері соціальних явищ сама статистика набуває іншої якості, оскільки вона має враховувати не просто масовість тх або тх елементів, але і їх індивідуальні характеристики. Адже соціальний індивід (людина) не підпадає під ті умови масовидності, тотожності та звідності, які характерні, скажімо, для електронних ансамблів або «фотонного газу».

Аналізуючи соціальні явища і ті поняття, що їх відображують, потрібно враховувати, що в різних суспільно-економічних формаціях однакові явища виражають різну сутність. Це впливає з тієї обставини, що соціальні явища підпорядковані своїм специфічним закономірностям, які властиві кожній формації, мають своє значення для суспільного життя, класу і суспільства загалом та ін.

Такий тісний зв'язок процесу формування понять у суспільних дисциплінах з класовими позиціями, соціальними потребами та інтересами людей є не просто специфікою соціального знання, але і його істотною особливістю. Причому у тх ситуаціях, коли розвиток понять виражає практику прогресивних класів, ця особливість перетворюється вже у важливу перевагу соціального знання порівняно з іншими типами знання.

У конкретно-історичній діяльності передових класів соціальне знання і його концептуальні структури стають чинником суспільно-історичного прогресу, утвердженням гуманістичних начал у суспільному житті, реалізації соціалістичних цілей і комуністичних ідеалів робітничого класу. Такий характер має наукове соціальне знання, втілене в марксизмі-ленінізмі як теоретичному вираженні та ідеологічній основі революційного перетворення світу на принципах соціалізму і комунізму.

* * *

Поняття социального знания, отражая наличную социальную реальность, выражают вместе с тем цели, желания, идеалы и т. п. общественных групп и классов. Поэтому в процессе формирования таких понятий исключительная роль принадлежит общей социологической теории и методологии познания, которые составляют основу интерпретации социальных явлений и определяют основание для абстрагирования и обобщения, а также вид используемых абстракций. При таких условиях нельзя пользоваться абстракцией отождествления, поскольку эти объекты еще должны быть практически актуализированы как факты действительности. Поэтому здесь место абстракции отождествления занимает абстракция конструктивизации. Иными словами, при таких обстоятельствах основная роль принадлежит синтезирующей функции теоретической и практической деятельности.

Определенные особенности при формировании понятий социального знания обнаруживает и процедура обобщения. Если в естественнонаучном познании обобщение в определенный класс (множество) вызывается тогда, когда все предметы обладают определенными свойствами, то в социальном знании обобщение производится и на основе учета тенденции развития общественных явлений.

Н. К. КОСТЯЄВА

ПРО ЗАСТОСУВАННЯ КІЛЬКІСНИХ МЕТОДІВ ДО АНАЛІЗУ СУСПІЛЬНИХ ЯВИЩ

В умовах сучасної ідеологічної боротьби двох світових систем — соціалізму і капіталізму — надзвичайно великої ваги набуває комплексне дослідження марксистсько-ленінських методологічних принципів соціального пізнання. «На нинішньому етапі розвитку країни, — підкреслював товариш Л. І. Брежнев, — потреба в дальшій творчій розробці теорії не зменшується, а, навпаки, стає ще більшою. Нові можливості для плідотворних досліджень як загальнотеоретичного, фундаментального, так і прикладного характеру відкриваються на стику різних наук, зокрема природничих і суспільних. Їх слід використовувати повною мірою»¹.

Одним із напрямів, що сприяє інтеграції наукового знання, є відзначена ще В. І. Леніним важлива особливість розвитку сучасної науки — її математизація². Математизація знання, яка відбувається в сучасній науці, поява нової обчислювальної техніки відкривають широкі перспективи застосування кількісних методів в науковому пізнанні, особливо в соціальному пізнанні. Актуальність цієї проблеми посилюється в зв'язку зі спробами сучасних буржуазних філософів-сцієнтистів абсолютизувати процес математизації, сфальсифікувати основні закони та принципи діалектичного й історичного матеріалізму, подати справу так, нібито діалектичний матеріалізм застарів і не охоплює новітніх тенденцій розвитку науки, удосконалення її логічних прийомів і понятійного апарата.

У боротьбі проти діалектико-матеріалістичного світогляду ідеологи антикомунізму намагаються всіляко використати різні позитивістські напрями в буржуазній соціології, які нібито, на противагу ідеологічним настановам історичного матеріалізму, задовольняють вимогам «точного», математичного опису суспільно-історичних процесів. Насправді послуговування конкретно-науковими методами в соціальному пізнанні потребує загальнометодологічного усвідомлення теоретичних основ функціонування конкретних методик. І таким загальнометодологічним усвідомленням може бути лише історичний матеріалізм, що втілює принципи діалектико-матеріалістичного світогляду у науковому пізнанні соціальних процесів.

Аналіз гносеологічних проблем, викликаних поширенням кількісних методів в сучасному науковому пізнанні, має на меті встановити

¹ Брежнев Л. І. Звіт ЦК КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики: Доп. XXV з'їздові КПРС, 24 лют. 1976 р. — У кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1976, т. 5, с. 521.

² Див.: Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. — Повне збір. творів, т. 18, с. 299—302.

можливості та сфери застосування цих методів у дослідженні різних явищ реального світу.

Методологічною основою використання кількісних методів у з'ясуванні явищ суспільного життя є матеріалістичне розуміння історії, відкриття фундаментальних теоретичних законів розвитку суспільства, діалектико-матеріалістичного розуміння головних категорій пізнання і діяльності, насамперед встановлення діалектичного зв'язку кількості, якості, міри, необхідності, випадковості, структури, функції, системи та ін.

Основоположники марксизму-ленінізму неодноразово підкреслювали взаємозв'язок якості та кількості у розвитку всіх соціальних явищ і процесів, виділяючи закон переходу кількості в якість та, навпаки, як один із законів діалектики. Формулюючи певні закони суспільства в якісному вигляді, вони не заперечували можливості їх вираження в кількісному вигляді, правильно оцінювали роль математики у виникненні діалектичного матеріалізму. К. Маркс у бесіді з П. Лафаргом зауважив, що наука досягає досконалості тільки тоді, коли починає користуватися математикою.

Відомо, що застосування математики до вивчення навколишньої дійсності в кінцевому підсумку ґрунтується на тому, що предмети і явища, незважаючи на їх якісні відмінності, є кількісно однорідними і, отже, зрівнюваними. За К. Марксом, виявлення суттєво спільного у речах та явищах є основою для кількісного порівняння. «...Різні речі — писав він, — стають кількісно порівнянними лише після того, як вони зведені до однієї і тієї самої єдності. Тільки як вирази однієї і тієї самої єдності вони є однойменними, отже, співмірними величинами»³.

Водночас з переходом до кількісних характеристик явищ, їх порівнянності неминуче відбувається абстрагування та узагальнення, утворюються абстрактні визначення різного рівня. Так, поняття абстрактної праці дозволило К. Марксу знайти ту спільну якість, на основі якої можна порівняти різні споживні вартості, що є результатом конкретної, особливої праці. Значення математичних числень — здійснення операцій над символами і побудова відповідних обчислень у розв'язанні досліджуваних проблем — було ґрунтовно розкрито К. Марксом у «Математичних рукописах». На прикладі диференціального числення він переконливо показав оперативну роль символу диференціювання як «страгатагіма дії», тобто символу тих операцій диференціювання, які ще мають відбутися⁴.

Вивчаючи питання утворення цін, він дійшов висновку, що в теорії імовірності діє закон великих чисел. Статистичний характер певних соціально-економічних процесів передбачає використання теоретико-імовірнісних методів з метою управління. Критикуючи Лассалья, який твердив, що працівник за свою працю має одержувати «неурізаний трудовий дохід», К. Маркс писав: «...відрахування з «неурізаного трудового доходу» — економічна необхідність, і їх розміри повинні бути визначені на основі наявних засобів і сил, почасти на основі теорії ймовірності»⁵.

Великого значення К. Маркс надавав математичним методам під час обробки емпіричного матеріалу, зокрема в аналізі норми додаткової вартості, норми прибутку та ін. Це надає його дослідженням ви-

³ Маркс К. Капітал. Том перший.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 59.

⁴ Маркс К. Математические рукописи.— М.: Наука, 1968, с. 57.

⁵ Маркс К. Критика Готської програми.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 18.

няткової конкретності, а сформульованим ним законам — високої евристичності.

Матеріалістичне розуміння історії, зауважував В. І. Ленін, дає можливість виділити однорідні з соціально-економічного боку групи, позначати їх специфіку певними середніми величинами. Соціальна статистика в цьому разі є засобом виявлення таких типів, в яких діють статистичні закономірності.

Кількісні показники, які характеризують певний тип соціальних явищ, можливі тому, що вони виводяться як результат розкриття масових явищ. Ось чому В. І. Ленін оцінював соціальну статистику як «одне з наймогутніших знарядь соціального пізнання»⁶, підкреслюючи водночас залежність методів соціальної статистики від розуміння соціально-економічної сутності розглядуваних явищ.

Вирізнення соціально-економічних типів у класовому суспільстві і виявлення їх відповідних особливостей дозволили науково обґрунтувати тактику більшовицької партії на тому чи іншому етапі боротьби. Так, блискучий аналіз В. І. Леніним соціально-економічних типів селян в ході розвитку капіталізму в Росії сприяв передбаченню їх поведінки на різних поворотах історії.

Важливі теоретичні питання застосування математичних методів в науковому пізнанні спеціально розроблялись Ф. Енгельсом на основі діалектико-матеріалістичного аналізу співвідношення математичного знання з дійсністю. Він показав, що «чиста математика має своїм об'єктом просторові форми і кількісні відношення дійсного світу...»⁷. При цьому Ф. Енгельс підкреслював органічну єдність кількості та якості в об'єктах пізнання і вказував, що для вирізнення кількісних відношень у чистому вигляді «треба цілком відокремити їх від їхнього змісту, залишити цей останній осторонь як щось неістотне; таким шляхом ми дістаємо точки, позбавлені вимірів, лінії, позбавлені товщини й ширини, a і b , x і y , постійні і змінні величини...»⁸.

Цей суто абстрактний характер математики і її об'єктів є приводом до численних спроб ідеалістичного тлумачення природи математичного знання. Спільним для таких течій, як логіцизм, інтуїціоналізм та формалізм, є те, що вони виділяють в математиці якусь одну її сторону — зв'язок з логікою, інтуїтивну ясність, формальну строгість — і абсолютизують її, нехтуючи історичним підходом і заперечуючи наявні зв'язки між математикою і навколишньою дійсністю. Для них математика — це «витвір розуму, не причетний до дослідних фактів».

Але розвиток математики як теоретичної науки стимулюється насамперед потребами і вимогами техніки та виробництва. Це здійснюється не безпосередньо, а через конкретні науки: механіку, фізику, хімію, а тепер дедалі частіше і біологію, економічну науку, соціологію та ін. Така обставина засвідчує наявність нерозривного зв'язку між математичним знанням і дійсністю, існування якого підтверджується всією історією ефективного використання математики в практичній діяльності.

Будь-які явища навколишнього середовища становлять єдність протилежностей, в тому числі і єдність протилежних якісних та кількісних характеристик. Тому у вивченні суспільних явищ важливо по-

⁶ Ленін В. І. Капіталістичний лад сучасного землеробства.— Повне збір. творів, т. 19, с. 319.

⁷ Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 37.

⁸ Там же.

слуговуватися як якісними, так і кількісними методами дослідження. Саме такий підхід передбачається марксистсько-ленінською діалектикою.

Прагнення затушувати протилежність між якістю і кількістю ґрунтується на позитивістському уявленні, що реально існує тільки кількість, а якість, мовляв,— показник нашої необізнаності⁹. В такому ототожненні сучасної математики тільки з кількісними методами полягає істотна методологічна хиба буржуазної соціології.

Буржуазні соціологи намагаються за допомогою одних тільки кількісних методів математики подати і кількісні, і якісні характеристики явищ. В цьому полягає одна з головних причин тих невдач використання математики в соціальному пізнанні, які компрометують математичний підхід до вивчення суспільних явищ. В суспільних науках об'єкт спостереження набагато складніший, ніж у фізико-хімічних і біологічних. Тому навряд чи можна розраховувати на те, що існуючі математичні методи виявляться адекватними для його аналізу. Деякі дослідження в різних галузях сучасних наук дають всі підстави вважати, що структури живого та неживого, їх найфундаментальніші властивості, спільні для різних галузей наукового знання, мають не кількісний характер і формуватимуться за допомогою топологічних, теоретико-групових та інших уявлень сучасної математики.

Адже сучасну математику не можна ототожнювати тільки з кількісними методами. Вона має в своєму арсеналі і кількісні (метричні) і неметричні методи. Багато авторів, підкреслюючи істотну відмінність сучасної математики від попередньої, часто говорять про неї, як про математику якісну, бо її методи спираються не на поняття, що допускають вимір, а скоріше на порівняння та упорядкування.

Існуюче ставлення до кількісних методів склалося історично, під впливом успіхів виміру енергетичних характеристик у фізиці. Але в другій половині ХХ ст. на перший план висуваються напрями, які пов'язані з пізнанням структури явищ. Тут кількість вже втрачає те паливе становище, яке вона посідала протягом трьох століть. Тому й математика, що донедавна розвивалася здебільшого в кількісній формі, яка відповідала потребам фізики, спрямовує свої зусилля тепер і на розробку математичного апарата для інших наук — кібернетики, біології, економіки, лінгвістики і соціології. Разом з такими способами математичного опису, як динамічний і статистичний, почав інтенсивно опрацьовуватися алгоритмічний спосіб. Алгоритмом можна описувати будь-які складні явища, якщо вони становлять детерміновані інформаційні процеси, що спираються на кінцеву інформацію. Суспільні явища саме являють собою такі процеси.

Деякі буржуазні соціологи не надають ніякого значення застосуванню математичної логіки в соціологічних дисциплінах. «Абстрактні й спеціальні проблеми логіки мало застосовуються у сфері соціологічної теорії і нагромадження фактів,— твердить американський соціолог Дж. Маккіні,— езотеричні символи, силогізми, різні доводи та парадокси імплікації мало позначилися на методології соціолога»¹⁰.

Цілком протилежна думка радянських математиків: «Логіка математичних теорій,— пише О. А. Ляпунов,— теорія алгоритмів, математична логіка, більше ніж інші способи математичного опису присто-

⁹ Див.: Т у г а р и н о в В. П. О методах общественных наук.— В кн.: Методические вопросы общественных наук. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1975, с. 53.

¹⁰ Маккіні Дж. Методология процедуры и техника социологии.— В кн.: Современная социологическая теория. М.: Прогресс, 1971, с. 219.

совані до вивчення людського суспільства»¹¹. Нині математична логіка має велике значення для аналізу та синтезу обчислювальних машин і кібернетичних систем. Самий процес програмування завдань спирається на широке використання методів математичної логіки.

Виходячи з цього, дехто іноді заявляє, що сучасна математика перейшла від вивчення кількісних відношень до дослідження якісних особливостей предметів і процесів реального світу. Така думка пояснюється недостатнім розумінням діалектики якості та кількості і неправильною інтерпретацією досягнень новітньої математики. Погляд на неї як на науку про абстрактні структури не означає її перетворення в науку про якісні особливості реальних предметів і процесів. Якими б незвичними не були структури, досліджувані сучасною математикою, все ж вони лишаються математичними структурами і для їх вивчення, як і досі, послуговуються суто абстрактними і логічними методами, а не спостереженням і експериментом.

Відповідно до цього можна виділити три головні напрями прикладання кількісних методів у соціальному пізнанні: квантифікація соціальних змінних та вимір первинних даних (первісний вимір); статистичний аналіз здобутої інформації і моделювання (побудова математичних моделей окремих соціальних об'єктів) для прогнозування та планування соціальних процесів. Перші два напрями досить добре висвітлені в нашій літературі. Тому спинимося докладніше на методологічних проблемах однієї з найменш охарактеризованих галузей — моделюванні соціальних процесів для потреб прогнозування та планування, бо, як слушно зауважив П. В. Копнін, «завдання соціальних досліджень не фіксувати в кількісних відношеннях вже відомі явища, а вивчати головні напрями нашого розвитку, прогнозувати можливі тенденції в ньому, створювати моделі суспільних перетворень»¹².

Аktуальними завданнями радянської соціологічної науки є пізнання формування соціальних явищ, розробка наукових методів їх прогнозування та методологічних основ для соціального планування і управління цими процесами. Пізнання та прогнозування соціальних явищ в СРСР підпорядковане завданням соціального планування і управління, вивченню соціальних процесів, умов та чинників, які їх визначають, їх кількісних і якісних характеристик, моделюванню соціальних процесів і здійсненню експериментів на моделях для виявлення найефективніших способів планування та управління цими процесами.

Моделювання соціальних процесів подається як вищий ступінь їх пізнання порівняно з описом. Для створення моделі, яка найповніше відповідає дійсності, треба всебічно розкрити модельоване соціальне явище. Серед різних методів, що застосовуються в соціальному прогнозуванні, важливе місце посідають математичні моделі.

Створення адекватної моделі соціально-економічного процесу і одержання відповідних оцінок її параметрів є надзвичайно важким завданням. Істотною труднощі в аналізі носячологічних функцій моделей пов'язані зі своєрідними рецидивами метафізичного матеріалізму, коли модель (чи взагалі скільки-небудь точний опис) спостережуваних предметів тлумачиться як повна копія оригіналу у всіх його деталях (тільки у зменшеному масштабі). За такого підходу математиці відводиться невласлива їй роль засобу вичерпного відображення дійсності, що призводить до недооцінювання якісних та інших (зокрема змістово-теоретичних) форм усвідомлення соціальної реальності. А це в свою

¹¹ Ляпунов А. А. О некоторых особенностях современного теоретического знания.— Вопросы философии, 1973, № 5, с. 43.

¹² Копнин П. В. Диалектика, логика, наука.— М.: Наука, 1974, с. 401—402.

чергу спотворює справжні можливості модельного відтворення дійсності. Насправді ж з погляду марксистсько-ленінської гносеології будь-який ідеальний (в тому числі і математичний) опис об'єкта завжди є його узагальненим відображенням, яке фіксує лише найважливіші параметри, закономірні зв'язки, абстрагуючись від усього другорядного, малоістотного і випадкового.

Найдокладніший опис усіх властивостей, параметрів, характеристик об'єкта ще не означає проникнення в сутність, а може навіть відвести від неї. Суттєві відображення об'єкта є тому й ідеалізацією, тобто такою уявною реконструкцією об'єкта, яка подає водночас ідеальну схему, план перетворення відповідного об'єкта. Такі ідеальні зразки, які можуть реалізуватися суспільною практикою в нових формах предметного світу, і репрезентують математичні моделі.

З цього випливає, що математичні моделі розкриваються у двох функціях. Ті з них, які передують своєму реальному втіленню, виступають у ролі ідеального плану, проекту майбутнього. А ті, що описують вже існуючу реальність, є її замісниками, вивчення яких дає нову інформацію про неї. Отже, будь-яка математична модель є водночас і моделлю-описом (теперішньої, майбутньої, відомої чи невідомої реальності) і моделлю-зразком, якою послуговуються у спостереженні за дальшою предметною діяльністю. Водночас наявність обох цих функцій є наслідком багатьох інтерпретацій, які властиві математичним формалізмам.

Побудова актуальних математичних моделей з гносеологічного боку має своїм вихідним пунктом зіставлення певної предметної області з деякою математичною структурою, яка ізоморфна до першої. Яким же чином можливе таке зіставлення? Це питання знову підводить нас до проблеми емпіричної інтерпретації.

На відміну від семантичної інтерпретації, яка розкриває значення терміна теоретичної мови (математичного формалізму) у сфері теоретичного (але більш змістового) уявлення об'єктів, емпірична інтерпретація здійснює переведення знання з теоретичної форми на рівень емпіричної мови, тобто на мову експерименту, і в кінцевому підсумку — виміру¹³. Отже, головним засобом зіставлення математичної структури та ізоморфної до неї предметної області, а також способом перетворення математичної структури в математичну модель є вимір.

Однак треба мати на увазі, що за всієї важливості виміру у сучасних наукових дослідженнях, числові уявлення, які пов'язані з ним, не завжди відповідають специфіці суспільно-історичного аналізу, особливостям відображення соціальної реальності у суспільних науках. Числові моделі можуть бути лише першим наближенням до тих відношень та закономірностей, які притаманні складним динамічним системам біологічної і соціальної форми руху матерії.

Більш глибоке уявлення соціальних процесів можливе лише на ґрунті змістових методів економічного, соціально-політичного аналізу, принципів історичного матеріалізму взагалі. Такий комплексний підхід і передбачається соціальним моделюванням у марксистсько-ленінському суспільствознавстві.

Соціальне моделювання як метод пізнання та прогнозування суспільних явищ і процесів, спираючись на наукову теорію і методологію — історичний матеріалізм, — є однією з наукових форм реалізації такої важливої переваги соціалістичної системи, як плановість роз-

¹³ Крымский С. Б. Научное знание и принципы трансформации.— К.: Наук. думка, 1974, с. 107.

витку. Завдяки соціальному моделюванню в умовах розвинутого соціалізму створюються додаткові можливості для вивчення об'єктивних законів суспільного розвитку, управління та соціального передбачення.

Розглянемо конкретніше, як виконується в моделюванні його прогностична функція. Відомо, що евристична функція — це здатність одержувати за допомогою певної моделі нову інформацію про модельований об'єкт. Знаючи об'єктивні закономірності, які лежать в основі соціального процесу і вивчаючи модель, яка відображає ці закономірності, здобути нові знання екстраполюють на сферу майбутніх станів цього процесу. В. І. Ленін підкреслював, що «в теорії пізнання, як і в усіх інших галузях науки, слід міркувати діалектично, тобто не припускати готовим і незмінним наше пізнання, а розбирати, яким чином з незнання постає знання, яким чином неповне, неточне знання стає повнішим і точнішим»¹⁴.

Під час побудови вірогідної моделі соціального процесу можливе утворення імовірного зворотного зв'язку з майбутнього. Це свідчить про те, що метод моделювання для соціального прогнозування ще ефективніший. Головний механізм прогностичної функції моделювання характеризується насамперед величезною евристичною цінністю висновків, які впливають з основних положень історичного матеріалізму, що дозволяють будувати ефективні моделі майбутнього.

Як справедливо зауважують дослідники, будь-яке моделювання, в тому числі і соціальне, передбачає три основних етапи вивчення з його допомогою об'єктивних процесів: по-перше, формалізацію даного явища та конструювання відповідної йому моделі; по-друге, пошуки розв'язання поставленої дослідником проблеми за допомогою різних операцій з моделлю; по-третє, тлумачення одержаного на моделі результату стосовно реального суспільного процесу»¹⁵.

Отже, змоделювати соціальне явище — це означає показати його найважливіші складові частини, їх взаємодію, виявити суттєві для дослідження причинно-наслідкові відношення розглядуваного явища та відобразити їх необхідні показники в кількісній формі. Адже будь-яке соціальне явище має декілька показників; вивчення соціального явища загалом — це створення системи істотно необхідних показників.

Так, прогнозуючи спосіб життя типової особистості відповідної соціальної групи в дослідженнях, М. С. Мансуров та інші спочатку виявили специфіку її діяльності в різних сферах суспільного буття, далі, в ході моделювання було здійснене обґрунтування показників і індикаторів, за допомогою яких можна скласти якісно-кількісну характеристику (модель) спостережуваного об'єктивного соціального явища. Виділено шість головних сфер життєдіяльності особистості — праця, суспільно-політична діяльність, культура та мистецтво, побут і соціальне середовище. В кожній з них враховувалися всі можливі залежності та формувалися певні узагальнені показники. Кожен блок узагальнених показників зведений до конкретних показників. Усе це дало можливість зробити первісний перелік показників способу життя, який мав характеристики, так або інакше пов'язані з життєдіяльністю особистості¹⁶.

На наступному етапі дослідження відбувалася розробка індикаторів для кожного показника — розподілу вільного часу, ритму життя, стану здоров'я, рівня конфліктності особистості та ін. Поряд з цим

¹⁴ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. — Повне збір. творів, т. 18, с. 93.

¹⁵ Развитие социалистическое общество. Сущность, критерии зрелости, критика ревизионистских концепций. — М.: Политиздат, 1975, с. 406.

¹⁶ Мансуров Н. С. Теоретические предпосылки построения моделей образа жизни. — Соцпол. исследования, 1974, № 2, с. 45.

створювалася математична модель способу життя, в якій первинні індикатори зведені до однієї системи. Зібрані конкретні дані вкладалися в електронну обчислювальну машину для одержання моделі варіантів соціалістичного способу життя. «Програмані» за допомогою електроннообчислювальних машин математичні моделі показують, що може статися в способі життя людей під час розвитку тих чи тих чинників.

За останні роки дедалі поширюються імітаційні, ігрові моделі, які становлять розгорнуті схеми, що описують структуру спостережуваного явища. На першому етапі імітаційного моделювання, який іноді називається структурним аналізом, виявляється сукупність просторово-часових та поведінкових аспектів розглядуваної соціальної системи, яка, на їхню думку, охоплює всі важливі соціальні ефекти, пов'язані з вихідною проблемою. Результати такого аналізу можна подати як розгорнутий опис системи. Далі формулюються основні гіпотези про розвиток системи, необхідні для переходу до операційного аналізу.

На етапі операційного аналізу знайомляться з найважливішими реакціями системи на різні зовнішні впливи, досліджують можливості її цілеспрямованого розвитку. Одержані висновки мають бути втілені в форму кількісних оцінок і практичних рекомендацій, які враховують не лише якісні міркування, але й численні статистичні дані щодо об'єкта. Це потребує побудови спеціальних математичних моделей, які є головним інструментом операційного аналізу. Такі моделі будуються на основі розгорнутого опису зусиллями експертів і математиків.

На прикінцевому етапі в ході побудови моделі деякі її елементи та підсистеми репрезентуються математично (числами, функціями та ін.). Результатом цього процесу буде така модель системи, яка є математичною конкретизацією розгорнутого опису.

На основі експертного аналізу та статистичних даних відбувається верифікація моделі, тобто приписування конкретних числових значень екзогенним параметрам, оцінювання параметрів у спостережуваних залежностях та ін. Паралельно проводиться реалізація моделі на електроннообчислювальній машині. Після такого випробування моделі здійснюється її коригування експертами та математиками. В процесі цього аналізу поведінка моделі зіставляється з уявленнями про систему та зі статистичними даними, уточнюються значення деяких параметрів і переглядаються окремі передумови моделі. На такій моделі проводять серію експериментів. Їх результати підлягають інтерпретації, на основі якої робляться остаточні висновки.

Необхідність імітаційного моделювання ґрунтується на тому, що майбутні характеристики прогнозованого соціального явища залежать від різного набору чинників. Коли б вірогідні характеристики пов'язувалися з однаковим набором чинників, а розмірність завдань, що розв'язуються, не була такою великою, то тоді потреба у імітації зменшилась і прогноз міг би здійснитись за допомогою розрахункового способу відповідно до теорії вірогідності.

Імітаційними моделями можна послуговуватися у вивченні процесів, що відбуваються в багатьох сферах життя. Проте не треба перебільшувати їх прогностичні можливості. Метод імітації незручний при великій кількості випробувань, його результати не завжди екстраполюються на інші ситуації, але в окреслених рамках імітаційні моделі відіграють неабияку роль. Експерименти з початковою грубою моделлю дозволяють оцінити очікувану ефективність різних її варіантів, вибрати оптимальний варіант та зібрати для нього статистичні дані. Сьогодні ми маємо чимало позитивних прикладів того, як використовуються імітаційні моделі в прогнозуванні в найрізноманітніших галузях сус-

пільних наук: соціальних проблем демографії, міжнародних відносин, групової динаміки, соціальної структури та ін.¹⁷

Моделі соціального прогнозування можна поділити на два класи: трендові, які виявляють певну тенденцію розвитку і багатofакторні, що вивчають взаємодії багатьох чинників, якими послуговуються для екстраполяційних розрахунків. Донедавна всі моделі бралися із досвіду використання кількісних методів в економічних дослідженнях. Тепер створюються спеціальні математичні моделі, передбачені для потреб соціології. Як приклад можна навести модель прогнозування соціального складу студентів вузів у розкритті життєвих планів та реальних варіантів дальшої роботи або навчання випускників Новосибірська та області¹⁸. Можна виділити також модель міграції населення; модель міжпоколінної динаміки соціального походження для прогнозування соціальних переміщень¹⁹. Об'єднання трендових моделей з соціально-демографічним балансом уперше в світовій практиці застосовано у побудові комплексного прогнозу розвитку Ленінграда; він охоплює галузі народного господарства, культури, місцевого господарювання та ін.²⁰.

Отже, існує вже певний досвід у використанні різновидів математичних моделей. Вони є важливим засобом у соціальному прогнозуванні, і в майбутньому сфера їх застосування буде дедалі розширюватися. Особливо це стосується моделей короткострокового прогнозування. За останні десять років розширюється також застосування кількісних, математичних методів збору і аналізу первинної соціологічної інформації, обчислювальної техніки.

Конкретне розв'язання завдань, які стоять перед марксистсько-ленінською соціологією, зокрема в сфері створення прогностичних моделей соціального розвитку на короткочасну та віддаленішу перспективу, вироблення системи якісних і кількісних показників й індикаторів соціалістичного способу життя, за допомогою якої можна виміряти різні соціальні аспекти суспільства, зставити дві протилежні соціальні системи — соціалістичний спосіб життя і буржуазний, — потребує дальшого формування методів якісного й кількісного аналізу соціальної дійсності. Розв'язання практичних соціальних завдань, поставлених перед марксистсько-ленінською соціологією на XXV з'їзді КПРС, потребує глибокого аналізу усього кола методологічних проблем застосування математики в соціальному пізнанні оцінювання з позицій діалектичного та історичного матеріалізму можливостей і перспектив застосування математики в соціологічних дослідженнях.

В зв'язку з розширенням застосування математичних — кількісних (метричних) і неметричних — методів у сфері соціального пізнання, їх використанням в економіці, психології, лінгвістиці, демографії, соціології конче потрібні пошуки нових математичних методів, що враховують специфіку соціальних наук. Тим більше, що на цьому питанні нерідко спекулюють буржуазні ідеологи, намагаючись скомпрометувати марксистсько-ленінську методологію.

Так, одна з впливових неопозитивістських шкіл американської емпіричної соціології (С. Додд, Г. Ландберг, Н. Рашевський), заперечуючи специфіку соціальних наук, ототожнює науку про природу та

¹⁷ Див.: Гражданников Е. Д. Социальное прогнозирование Сибири.— В кн.: Социальное прогнозирование. М.: Экономика, 1975, с. 117.

¹⁸ Ковалева В. А. Социальное прогнозирование в области образования.— Новосибирск: Наука, 1975, с. 112.

¹⁹ Борщевский М. В. Планирование развития городов. Действительность и возможности.— М.: Политиздат, 1974, с. 99.

²⁰ Рукавишников В. О. и др. Социальная структура населения советского города и тенденции ее развития.— Социол. исследования, 1974, № 2, с. 45.

суспільство. Характеризуючи основні риси методології своєї неопозитивістської школи, що претендувала на розробку методологічних основ емпіричної соціології, Ландберг твердить: «Суспільні явища підпорядковуються законам природи: не існує різниці між науками, які стосуються людей, та науками, що стосуються інших явищ»²¹. А С. Додд наголошує, що «соціологія має звільнити себе від ціннісних суджень, утриматись від оцінок суспільних явищ»²². Усі ці автори підкреслювали «незалежність» методології соціології від філософської концепції.

Вивчення оглядових праць зарубіжних авторів свідчить про абсолютизацію формальнологічних підходів на противагу якісним, спробу замінити змістовий аналіз кількісним. Головну увагу буржуазні соціологи приділяють характеристикам формальних конструкцій, виявленню подібності та відмінності різних моделей. Причому під кількісним виміром часто-густо мається на увазі, очевидно, загальновідома можливість означення деяких якісних станів числовими. Але, як підкреслював К. Маркс, дійсна процедура кількісного виміру передбачає перехід (як історичний, так і логічний) від якісної специфіки, якісних відмінностей до однаковостей явищ в якісному відношенні, до того загального, що вони мають. Класичний зразок справжнього кількісного аналізу для побудови числової моделі економіки ми знаходимо в «Капіталі», де К. Маркс дає схем розширеного відтворення.²³

У своїх дослідженнях в сфері моделювання соціальних процесів буржуазні соціологи здебільшого не приділяють достатньої уваги методологічним питанням обґрунтування вихідних теоретичних передумов відповідності моделей реальним соціальним процесам. Так, А. Бергстром вважає, що для орієнтації в питаннях побудови економічних моделей читачеві досить мати підготовку «з математики і статистики», але від нього зовсім не треба вимагати ознайомлення з економікою»²⁴. Викладаючи досвід побудови різних економічних моделей, він розкриває адекватність моделей сутності розглядуваних економічних процесів.

Для сучасної буржуазної ідеології спотворення специфіки математичного знання є одним із методів боротьби з марксистським розумінням історії. Замість визначення суспільної свідомості суспільним буттям подається абстрактна математична функціональна взаємозалежність усіх явищ, яка інтерпретується в ідеалістичному дусі. Так, Т. Парсонс, трактуючи суспільні явища як «змінні величини», що перебувають у функціональній залежності одна від одної, твердить, нібито в суспільному житті немає об'єктивних закономірностей та причинно-визначуваних явищ, а все взаємопов'язане одне з одним так, що суспільна свідомість визначає суспільне буття, надбудова — базис та ін.²⁵

Застосування математичних методів та моделей буржуазними авторами до аналізу соціальної дійсності обмежується як протилежністю загальнотеоретичних підходів, з позицій яких ці методи та моделі розробляються, так і відмінністю двох соціальних систем, в умовах яких вони прикладаються. Як слушно зауважує радянський учений В. М. Глушков, «життя показує, що можливість розв'язання комплексних завдань соціального прогнозування, планування і управління суспільним розвитком, які відкриваються кібернетикою і електроннооб-

²¹ Lyndberg D. Foundations of Sociology.— N. Y., 1958, p. 33.

²² Dodd S. Dimensions of Society.— N. Y., 1973, p. 11.

²³ Маркс К. Экономические рукописи 1857—1859 гг.— Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 46, ч. I, с. 171.

²⁴ Бергстром А. Построение и применение экономических моделей.— М.: Прогресс, 1974, с. 5.

²⁵ Parsons T. Essays in Sociological Theory.— N. Y., 1967, p. 332.

числювальною технікою, здатне реалізувати лише соціалістичне суспільство. Наявність антагоністичних класів і груп, конкурентна боротьба фірм, що породжує промислові таємниці в умовах капіталізму, виключає можливість побудови дійсно комплексних систем управління в національних масштабах»²⁶.

Кількісні методи можуть успішно застосовуватися в соціальному пізнанні тільки на ґрунті справді наукової загальносоціологічної теорії — історичного матеріалізму. «Союз соціологів-марксистів на непохитній основі діалектичного та історичного матеріалізму, підхід до математичного аналізу емпіричного матеріалу з позицій марксистсько-ленінської науки про суспільство, непримиренність до різних спроб буржуазних соціологів нав'язати свою ідеологію під прикриттям математизації — лише такий шлях застосування математичних методів визнає марксистсько-ленінська соціологія»²⁷.

Кількісні методи прогнозування є важливим засобом соціального прогнозу. Щоправда, багато в чому вони на сьогодні ще не досконалі. Проте хибні математичного моделювання соціальних процесів можна компенсувати, використовуючи його у комплексі з іншими методами, зокрема поряд з методом експертних оцінок. Жоден із узятих окремо кількісних методів не може забезпечити повну міру надійності соціального аналізу та прогнозу. Для цього необхідне поєднання кількісних методик з якісними методами прогнозування. Тільки спільні зусилля соціологів та математиків на основі діалектико-матеріалістичної методології можуть забезпечити підвищення ефективності застосування математичних методів у науковому пізнанні.

* * *

В современной математике наряду с количественными (метрическими) методами появились и неметрические — топология, теория моделей, теория алгоритмов и др., которые, более чем другие способы математического описания, приспособлены для изучения социальных явлений. Актуальными задачами советской социологической науки являются познание формирования социальных явлений, разработка научных методов их прогнозирования. Познание и прогнозирование социальных явлений в СССР подчинено задачам планирования и управления, изучению общественных процессов, их качественных и количественных характеристик, моделированию социальных процессов. Количественные и математические методы могут применяться в социальном познании только на основе подлинно научной общесоциологической теории — исторического материализма.

²⁶ Глушков В. М. Кибернетика и прогнозирование. — В кн.: Проблемы управления наукой в условиях научно-технической революции. М.: Прогресс, 1974, с. 187.

²⁷ Андреев Э. П., Осипов Г. В. Математические методы в социальных науках. — М.: Мир, 1973, с. 350.

В. Т. ПАВЛОВ

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ПОБУДОВИ СТАТИСТИЧНИХ УМОВИВОДІВ

У ході свого історичного розвитку формальна логіка розробляла теорію різних умовиводів: дедуктивних, індуктивних, традуктивних, гіпотетико-дедуктивних та ін. Потреба аналізу таких різновидів умовиводів

визначалася самою специфікою наукового знання на тому чи іншому його етапі.

У другій половині XIX ст. наука почала вивчати не тільки динамічні, але й статистичні закономірності, які вже фіксуються в нових різновидах умовиводів і насамперед у таких, як індуктивно-імовірнісні й статистичні умовиводи. Сучасна формальна логіка вже докладно розробила теорію індуктивно-імовірнісних умовиводів; значно меншою мірою це стосується питання про статистичні умовиводи.

Статистичні умовиводи зайняли помітне місце у формуванні й вираженні наукового знання на сучасному етапі його розвитку. Ось чому перед логікою науки і постає завдання аналізу загальних принципів розуміння статистичних умовиводів, вивчення специфіки цієї форми побудови думок і класифікації її різновидів.

Статистичні умовиводи — це такі індуктивно-дедуктивні умовиводи, де з посилки, що репрезентує характеристику статистичної сукупності фактів, подій, станів і закономірності їх імовірного розподілу і частоти, в кожному конкретному випадку дістають вивідне судження, яке показує ступінь належності певної властивості (й відношення) відповідної сукупності явищ.

Статистичні умовиводи фіксують властивості (і відношення) не окремих предметів, а їх сукупність, закономірні зв'язки яких виражаються через середні дані, закони великих чисел, через частоту статистичних розподілів (біноміальні, нормальні) та ін.

Статистичні умовиводи дістають своє застосування насамперед в аналізі так званих імовірнісних закономірностей, які передбачають вже не однозначний, а багатозначний зв'язок між вихідним і наступним (між причиною і дією). Тут явища і їх зв'язок фіксуються не в чистому вигляді, а у відношенні їх до іншого.

У статистичних умовиводах фіксуються закономірності, що виражають масовість випадкових явищ. Особливо яскраво це виражається в таких науках, як термодинаміка, квантова механіка, статистика, соціологія, в теорії ігор та ін. Так, у термодинаміці досліджуються закономірності безлічі випадкових явищ, поданих рухом молекул у посудині за випадковими траєкторіями; в статистиці розглядається частота розподілу сприятливих і несприятливих подій та ін.

Оскільки в статистичних умовиводах «схоплюються» закономірності, що виникають внаслідок взаємодії великої кількості випадкових чинників, остільки тут передбачається аналіз низки таких вихідних понять, як «подія», «середня величина», «частка», «імовірність», «популяція», «взірець», «статистична гіпотеза», «припустима помилка», «поняття в розділювальному і збірному значенні» та ін. Досліджуються найрізноманітніші різновиди даних понять. Наприклад, подія (визначена як всякий факт, який може статися в межах, фіксованих досвідом) розглядається потім у таких різновидах: елементарна й неелементарна, сумісна і несумісна, залежна і незалежна, рівнозначна і нерівнозначна, випадкова і невипадкова, достовірна і недостовірна подія, події, що становлять повну і неповну групу, та ін. Такими поняттями про певні різновиди подій розкриваються всякі логічні зв'язки і відношення. Ці зв'язки виступають потім основою для побудови статистичних умовиводів, одержання вивідних суджень різного ступеня імовірності.

Одним із центральних вихідних понять у створенні статистичних умовиводів може бути поняття «імовірність». Воно відіграє певну роль у формуванні й інших різновидів правдоподібних умовиводів (індуктивних, за аналогією, квазидедуктивних та ін.). У них категорія імо-

вірності виступає в основному у вигляді вивідного судження або посилки, але не самого принципу побудови умовиводу.

У статистичних же умовиводах категорія імовірності може бути вирішальним принципом їх формування, принципом оцінки судження в посилках і висновках. Якщо в традиційній індукції і аналогії категорія імовірності виступає засобом характеристики неповноти знань (неповна індукція), то в статистичних умовиводах ця категорія разом з її логічною функцією охоплює саму особливість предмета пізнання. Така предметність імовірнісних характеристик може бути наочно подана, наприклад, принципом невизначеності в квантовій механіці. Якщо традиційна індукція і аналогія становлять певну форму бівалентної логіки, то статистичні умовиводи — полівалентну логіку.

Чимало вчених вважають, що статистичні умовиводи можуть бути тільки індуктивними, бо в них «або посилка, або висновок, або вони разом містять статистичну інформацію про частоту розподілу певної властивості для відповідного класу об'єктів»¹. У даному разі статистичні умовиводи уявляються як фіксовані відношення між класом об'єктів (популяцією) і його підкласами (взірцями або пробамі). Вони виступають при цьому в чотирьох різновидах, де висновують: 1) від одного взірця (посилки) до іншого (висновку); 2) від одного індивіда до іншого на основі певної їх схожості; 3) від взірця — до популяції і 4) від взірця до гіпотези загального характеру.

Нам уявляється, що статистичні умовиводи складніші. Вони не суто індуктивні, а індуктивно-дедуктивні умовиводи. Індуктивні тому, що дають можливість об'єднувати окремі об'єкти для вивчення в групі, зосереджувати увагу на сукупності предметів. Стійка реєстрація статистичної сукупності є однією з центральних проблем цього різновиду умовиводів.

Статистичні умовиводи мають дедуктивні характеристики. До їх посилки обов'язково включаються такі загальні положення, як висловлювання про закон загальних чи малих чисел, про закон розподілу (нормальний, біноміальний та ін.), про закон випадку та ін. Такі посилки в статистичному умовиводі виконують роль логічного зв'язку між висловлюваннями про статистичні сукупності й виступають засобом оцінки їх ступеня придатності чи непридатності для одержання вивідних суджень тощо. Так, наприклад, якщо ставиться завдання встановити імовірність здійснення події m разів при n дослідженнях, то не можна розв'язати цієї проблеми без урахування закону біноміального розподілу.

Важливою особливістю статистичних умовиводів є те, що в їхній основі лежить своєрідне поєднання понять у збірному і розділювальному значенні. А. М. Колмогоров пише: «Статистичний опис сукупності займає проміжне положення між індивідуальним описом кожного з об'єктів сукупності, з одного боку, і описом сукупності за її загальними властивостями, які зовсім не потребують її членування на окремі об'єкти, з другого»².

Усі різновиди умовиводів традиційної логіки будуються згідно зі звичанням понять у розділювальному значенні за принципом родовидових відношень. Ознака, відображена у змісті родового поняття, тут переноситься на видове поняття (дедуктивна форма), і, навпаки, ознака видового поняття переноситься на родове поняття (індуктивна форма). Коли ж подибуються факти, що суперечать такому прин-

¹ Рузавин Г. И. Вероятностная логика и ее роль в научном исследовании.— В кн.: Проблемы логики научного познания. М., 1964, с. 233.

² Математическая статистика.— БСЭ, 2-е изд., т. 26, с. 485.

ципу, то вони або не беруться до уваги, або ж ураховуються через побудову заперечних висновків з посилок, що містять такі факти. Так, наприклад, індукція через просте перелічення визначається як умовний від, в якому загальний висновок про клас предметів робиться на тій же підставі, що серед спостережуваних фактів не траплялося жодного випадку, який суперечить узагальненню. А за модусом толенсом умовно-категоричного силігізму при запереченні наслідку заперечується і підстава умовного судження (великої посилки). Можна сказати, що в традиційній логіці згідно зі вживанням понять у розділювальному значенні і їх родо-видовими відношеннями логічні форми думки будуються за принципом: «все чи нічого». Це прості й елементарні логічні форми; вони охоплюють лише прості зв'язки й відношення між предметами об'єктивної дійсності.

Зміст же понять у збірному значенні характеризує не суть кожного предмета окремо, а множини предметів, що мислиться як єдине ціле. На відміну від родо-видових понять ці поняття ще можна назвати поняттями про групи, про сукупності. Якщо в першому випадку всякий мислимий предмет, який не має родової (або видової) ознаки, виключається з роду (і виду), то в другому — мислимий предмет, що не має ознаки сукупності, не виключається з цієї сукупності. Отже, тут припускаються і суперечливі випадки, які можуть характеризувати дану групу предметів з іншого погляду.

Наприклад, під час підкидання монети щодо «герба» можуть бути сприятливі («герб» зверху) і несприятливі випадки («герб» знизу). Це протилежні характеристики певного набору експериментів. При побудові ж статистичного умовиводу потрібно проаналізувати відношення між такими характеристиками набору експериментів, розкрити тут загальне, типовоє, яке буде потім стосуватися уже не кожного випадку, а групи (набору) випадків, мислимих як єдине ціле.

Хоча статистичні умовиводи не виключають аналізу відповідних фактів дійсності на основі понять у розділювальному значенні, але це значення тут знову-таки виступає специфічно. Поняття в розділювальному значенні при побудові статистичних умовиводів становить не що інше, як поняття про частину. Якщо, наприклад, встановлено, що з десяти експериментів сім сприятливих, то можна дійти висновку, що і наступний експеримент з імовірністю $7/10$ буде сприятливим.

Особливість понять в розділювальному значенні в цьому разі полягає в тому, що вона водночас є і поняттям у збірному розумінні. Справді, що таке поняття про частину? Це не ознака кожного окремого предмета, взятого самого по собі, а збірна ознака. Вона створюється внаслідок складання однорідних ознак у різних предметів і виділення з них найбільш типового, середнього, що частіше за все трапляється. Саме в цьому вигляді дана ознака вже може розглядатися у збірному значенні.

Своєрідний синтез понять у збірному й розділювальному значенні як основи для побудови статистичних умовиводів спостерігається під час розв'язання завдання підсумовування вихідних імовірностей про різні події. Наприклад, відбувається три постріли з однієї мішені. Імовірність влучання при першому, другому і третьому пострілах дорівнює відповідно $P_1=0,4$; $P_2=0,5$; $P_3=0,7$. Потрібно знайти імовірність того, що внаслідок цих трьох пострілів у мішені буде одна пробоїна.

За теоремою множення $P(A_1 \dots A_n) = P(A_1) \dots P(A_n)$ і додавання $P(A+B) = P(A) + P(B)$ імовірностей встановимо, що імовірність того, що внаслідок трьох пострілів у мішені буде одна пробоїна, дорівнюватиме $0,36$. Але імовірність $0,36$, хоча й стосується окремої події (мож-

ливість однієї пробоїни у мішені), водночас становить імовірність і в збірному значенні. В цьому, власне кажучи, і полягає одна з специфік статистичних умовиводів.

Особливістю статистичних умовиводів є й те, що вони будуються на основі статистичних гіпотез, які становлять пропозиції щодо функцій частот спостережуваних змінних. Н. К. Дружинін пише: «Чи стверджує статистик, що існує залежність між вивчуваними фактами, чи говорить він про те, що така, а не інша форма статистичного розподілу виражає закономірність даного масового явища, чи судить він з даних вибіркового спостереження про величину параметрів генеральної сукупності — все це має характер гіпотези, яка завжди лише тією чи іншою мірою імовірна. І саме в одиниці такої гіпотези особливо яскраво розкриваються логічні принципи математико-статистичного методу»³.

Статистична гіпотеза тісно пов'язана з загальною гіпотезою, але має свою специфіку. Загальна гіпотеза є припущенням про якість закономірності і не являє собою відносну функцію частот якоїсь випадкової змінної. Вона може бути не перевірена експериментально і не доведена логічно. Статистична ж гіпотеза призначена дати числову характеристику розподілу випадкової сукупності, яка вже якимось чином була включена в досвід (спостереження, експеримент). Статистична гіпотеза може бути і формою, в яку втілюється і через яку конкретно виражається загальна гіпотеза. Це здійснюється з допомогою статистичних категорій: середня величина, міра варіацій значень ознаки, показання частоти кореляційної залежності, поняття про закономірності стохастичного (випадкового) процесу і закону випадковості та ін.

Статистична гіпотеза може бути простою і складною. У першому випадку в гіпотезі повністю визначається функція частот випадкової спостережуваної змінної як однозначна функція свого аргументу⁴. Наприклад, під час неодноразового випробування медичного препарату, коли кожний експеримент здійснювався за тих самих умов і коли результат одного з них не впливав на результати наступних, імовірність позитивних випадків може дорівнювати $1/2$ або $1/3$ та ін., що і буде простими статистичними гіпотезами (H_1).

В другому випадку гіпотеза (H_2) виступає як певний параметр самої вірогідності (імовірності). Наприклад, такої як $1/3 \leq P \leq 2/3$. Гіпотеза H_2 «складається» з простих гіпотез кінцевої чи безкінечної їх множини. Так, параметр гіпотези H_2 , що має часткове значення $1/3$ і $2/3$, може бути логічною сумою простих гіпотез зі значенням $P = 0,500$; $P = 0,499$; $P = 0,501$ та ін. Складна статистична гіпотеза уже передбачена можливістю зміни умов експерименту від одного випадку до іншого. Все це і лежить в основі статистичних умовиводів.

Особливість форми побудови статистичних умовиводів полягає ще в тому, що тут у посилках і у висновках фіксується знання трьох рівнів. Перший — знання про події як дане, вихідне, що подається в нульових (вихідних, додаткових) гіпотезах, другий — знання, в якому зафіксовані результати експерименту, спостереження; третій — знання про події, зафіксовані в гіпотезі, утвореної після досвіду (експерименту, спостереження). Таке утворення статистичних умовиводів передбачає повний облік усіх гіпотез, які виступають не тільки формою вираження певного знання про події, але і формою побудови самого умовиводу.

³ Дружинін Н. К. Логика оценки статистических гипотез.— М., 1973, с. 17.

⁴ Нейман Ю. Вводный курс теории вероятностей и математической статистики.— М.: Наука, 1968, с. 324.

Важливо відзначити, що статистичні умовиводи повинні враховувати ступінь розбіжності між нульовою (вихідною) гіпотезою, побудованою теоретично (як дедуктивна модель), і гіпотезою, одержаною на основі врахування даних досвіду (спостереження чи експерименту). Так, якщо монета «чесна», тобто $P=q=0,5$ (можливість випадання «герба» або «решки» рівнозначна), то нульова гіпотеза щодо можливості випадання (P) дорівнює 0,5. Але експеримент може дати інший результат, наприклад, при десятикратному підкидуванні випав «герб» тільки чотири рази. Тут наявна розбіжність між нульовою гіпотезою, тобто очікуваними статистичними характеристиками, і спостережуваними фактами. В такому разі виникає проблема: а чи має бути спростована нульова гіпотеза? Для розв'язання таких завдань розроблені спеціальні таблиці значень інтегралу імовірностей, таблиці значень для довірительної імовірності та ін.

При цьому встановлюється так звана критична заміна, тобто норма відхилення випадкової змінної від її середньої величини. Частіше за все така зона встановлюється на рівні 0,5 процента і рідше на рівні одного процента. Так, якщо статистична характеристика, спостережувана в досвіді, перевищує величину середньої помилки, тобто потрапляє у межі п'ятипроцентної критичної зони, то нульова гіпотеза має бути відкинута. Велике випадкове відхилення даних експерименту від очікуваного (нульової гіпотези, теоретичного розрахунку; дедуктивної моделі) говорить про те, що нульова гіпотеза будувалася на хибній основі. Так, з тією ж монетою нульова гіпотеза утворилася на тій підставі, що монета «чесна» ($P=q=0,5$), а вона може виявитися «нечесною» ($P=0,7, q=0,3$), про що саме свідчить велике випадкове відхилення від очікуваного.

Водночас до питання про розбіжність між очікуваними і спостережуваними статистичними даними потрібно підходити обережно. Коли існує таке велике розмежування між цими даними, нульова гіпотеза не завжди буває неспроможною. По-перше, тут слід провести не довільну, а, згідно з законами великих і малих чисел,— певну кількість експериментів. По-друге, під час побудови умовиводів на основі понять в розділювальному значенні можна переходити від хибності висловлювання про окреме до хибності висловлювання про загальне. Під час побудови умовиводів на основі понять у збірному значенні хибність (спростування) думки про ознаку окремого не є достатньою підставою для твердження про хибність наявності цієї ж ознаки в сукупності даних предметів. Такий перехід зумовлений певними обмеженнями, який теоретично строго розробляється і фіксується відповідними таблицями і формулами.

Статистичний умовивід може становити кількісний і кількісно-якісний аналіз предметів і явищ об'єктивної дійсності. Вже були розглянуті статистичні умовиводи, які характеризують кількісні відношення. Тут передбачається, що індивіди, які перебувають в одній сукупності, випадково підібрані й незалежні один від одного. Наприклад, якщо сукупності утворені за ознакою: успішність (студенти), відвідування (кінотеатр), за статтю (хлопчики й дівчатка, що народилися), то елементи таких множин розглядаються як незалежні один від одного, принаймні від цього абстрагуються.

Але статистичні умовиводи можуть бути й такими, де дається кількісно-якісний аналіз досліджуваних предметів. Сам принцип побудови таких умовиводів найчіткіше передбачається загальнометодичними принципами, що потребують розглядати відповідні предмети у взаємозв'язку, в єдності їх кількісних і якісних характеристик. При цьому

слід ураховувати залежність між елементами сукупностей, строго аналізувати ознаки, за якими утворюються ці сукупності. Такі ознаки мають бути істотними, типовими, стійкими.

У формуванні даного різновиду статистичних умовиводів важлива роль відводиться методів порівняння — «душі статистики». Його засобами краще потрібно виявити спільне і відмінне не тільки в однорідних, але й у різнорідних явищах, що особливо важливо для розкриття їх динаміки, розвитку і зміни. Метод порівняння є логічним засобом для зіставлення динамічних рядів (різних групувань), які виступають посилками статистичних умовиводів.

Загальні методологічні принципи при побудові даних статистичних умовиводів потребують строгого визначення предмета пізнання, чіткого і цілеспрямованого підходу до нього, але вільного від суб'єктивізму і сваволі. Важливою особливістю статистичних умовиводів на основі кількісно-якісного аналізу є і те, що вони будуються внаслідок поєднання логічних і позалогічних даних. Сама форма і структура таких умовиводів органічно включає до себе позалогічні елементи, насамперед такі, як середні показники, тимчасові інтеграли, індексний і балансовий методи, методи зіставлення паралельних динамічних рядів та ін.

Усі ці особливості статистичних умовиводів і відкривають можливість оперувати такими формами думки, які є композиційно багатоплановими й водночас такими гнучкими та пластичними, що дозволяють відобразити предмет пізнання в становленні й русі. Найяскравішим взірцем такого різновиду статистичних умовиводів є метод групування, теоретично і практично розроблений В. І. Леніним під час аналізу суспільних явищ (зокрема у висвітленні розвитку капіталізму в Росії). Цей метод — важливий засіб опрацювання і аналізу в марксистсько-ленінській статистиці.

Але в аналізі загальних закономірностей соціальних явищ метод групування виступає одним із допоміжних засобів пізнання в системі діалектичного методу. В. І. Ленін писав: «Статистика повинна ілюструвати встановлені всебічним аналізом суспільно-економічні відносини, а не перетворюватися в самоціль...»⁵. Діалектичний метод є методологічною основою методу групування.

Метод групування (статистичне групування) — це утворення однорідних, але відмінних між собою груп за тими чи іншими істотними ознаками з метою їх кількісно-якісного аналізу і розкриття впливу і взаємозалежності окремих чинників, які визначають тенденції розвитку явищ.

Цей метод де в чому схожий на поділ понять у традиційній логіці (розкриття обсягу поділюваного родового поняття і утворення членів поділу — видових понять). Але водночас тут існує і істотна відмінність. Поділ понять передбачає поділ за однією основою (однією ознакою) і будується згідно зі вживанням понять у розділювальному розумінні. Метод же групування передбачає одночасне утворення груп на основі системи ознак (двох, трьох, і більше) і будується на основі понять у збірному значенні.

Аналіз і утворення груп (членів поділу) за однією будь-якою ознакою далеко недостатні для правильного розуміння розгортання явищ і відношень між різними типами цих явищ. Так, у праці В. І. Леніна «Розвиток капіталізму в Росії» для виділення і характеристики типів господарств проведена система групування селянських господарств за

⁵ Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії.— Повне зібр. творів, т. 3, с. 480.

різними ознаками (згідно з місцевими умовами і формами хліборобства), а саме: а) при екстенсивному зерновому господарстві — групування господарств за посівом і робочої худоби; б) при інтенсивному господарстві — групування господарств зі врахуванням посіву промислових рослин (технічних культур), технічної обробки сільськогосподарських продуктів, посіву корнеплодів або кормових трав, молочного господарства, городництва та ін.

Коли досліджуваний предмет досить складний, то окремі групування, використовувані для його пізнання, вже недостатні. Для цього потрібно утворювати комбінацію групування. Аналізуючи, наприклад, розвиток капіталізму в Росії, В. І. Ленін писав: «Коли селянство сполучає у великих розмірах і землеробські і промислові заняття, — необхідна комбінація двох цих систем групування, тобто групування за розмірами й типами землеробства і групування за розмірами й типами промислів»⁶.

Утворення групування за кількома ознаками, комбінація групування дають можливість успішно опрацювати статистичні дані щодо складного і розмаїтого процесу явищ і розкрити в цьому процесі найбільш істотне, типове в його становленні і розвитку.

Але утворення групувань ще недостатнє для глибокого знання сукупностей. Потрібно здійснити узагальнення за групами і потім зіставити їх, виявити загальну тенденцію в розвитку і зміні розглядуваної сукупності. Значною мірою таку роль виконує статистичний метод середніх величин.

У науковому розумінні середня величина має бути статистичною характеристикою однорідної сукупності (або групи) щодо осереднюваної ознаки, тобто сукупності оцінки одного типу. В середніх погашається індивідуальне і відображається загальне.

Середні величини можуть бути загальними і груповими. В першому випадку дається характеристика сукупності загалом, в другому — окремих частин (груп) цієї сукупності. Але, коли аналізуються суспільні явища, слід цілком обережно поєднувати загальні й групові середні. Безперечно, групові середні більш специфічно відображають дійсність, вони деталізують і доповнюють загальну середню, де дається узагальнення перших. Водночас не треба забувати, що загальні середні можуть бути використані в апологетичних цілях. У загальних середніх здійснюється усереднення групових середніх, які становлять різні типи явищ. Вся ця відмінність потопає в загальних середніх, і якщо такий метод (без коректування) застосувати до опрацювання даних щодо соціальних явищ, то можна за деревами не побачити лісу, нівелювати класову диференціацію суспільства, де цей класовий поділ характеризує саму суспільно-економічну формацію.

З логічного погляду групування — перший крок у побудові статистичних умовиводів, перша їх форма. Статистичний же метод середніх величин становить уже розгортання, розширення, такої форми. Тут групування виступають лише посилками, а висновком є самі середні величини. Але й на цьому не закінчується побудова статистичних умовиводів. По-перше, середні величини за групами можуть бути синтезовані загальними середніми (про що вже йшлося), по-друге, такий рівень у формуванні статистичних умовиводів виступає у свою чергу посилюючою для наступної форми їх побудови, яка репрезентується методом зіставлення паралельних динамічних рядів. Метод порівняння динамічних рядів дає можливість з'ясувати загальну тенденцію в розвитку роз-

⁶ Там же, с. 93.

глядуваних явищ, розкрити їх взаємозв'язок, інтенсивність цього розвитку.

Метод порівняння динамічних рядів за своєю логічною природою покликаний зіставляти групові середні й розкривати в них найрізноманітніші зв'язки й відношення, встановлювати місце і роль цих середніх (і виражених у них закономірностей) в загальному ланцюгові розвитку тих чи інших явищ. Так, наприклад, у статті «Про статистику страйків у Росії» В. І. Ленін розглядає як такі середні групування політичні й економічні страйки в Росії 1905—1907 рр., підкреслюючи, що вони перебувають між собою в тісному зв'язку. Далі, характеризуючи зв'язок і динаміку між розмірами підприємств (закладів) і силою страйкової боротьби трудящих цих підприємств за той же період, В. І. Ленін показує, що закономірним у ці роки є підвищення процента підприємств, на яких відбуваються страйки, внаслідок збільшення їх розмірів. Розглядаючи зв'язок між силою руху і успіхами страйкової боротьби, В. І. Ленін твердить: «Загальний висновок звідси насамперед той, що максимальна сила руху означає і максимальний успіх робітників»⁷.

Отже, статистичні умовиводи можна класифікувати за різними підставами і насамперед за тим знанням, яке в них фіксується і за формою. За змістом (зафіксованим знанням) статистичні умовиводи поділяються на умовиводи, де характеризуються кількісні відношення, і умовиводи, де фіксується знання і про кількісне відношення і про якісний бік предметів.

Різний зміст, схоплюваний в статистичних умовиводах, передбачає і різну форму їх побудови. В першому випадку — це статистичні умовиводи, утворювані на основі відношення між множинами і підмножинами, елементи яких незалежні один від одного. Принцип побудови таких умовиводів спирається на набір гіпотез і їх комбінацію згідно з категорією імовірності. В ролі посилки даного роду умовиводу виступають загальні положення нелогічного походження (закон великих і малих чисел, закон випадку та ін.). Але вони виконують насамперед логічну і, відповідно, методологічну функції.

В другому випадку — це статистичні умовиводи, утворювані на основі групувань, які передбачають не тільки кількісний, але і якісний аналіз досліджуваного матеріалу. На відміну від першого різновиду тут загальнометодологічні принципи безпосередньо не є посилками, а виступають загальними вимогами, виконання яких необхідне, щоб дана форма побудови думки досягла своєї мети. Крім того, цей різновид умовиводів, як звичайно, багаторусний. Перша ланка такого умовиводу — простий умовивід, який потім виступає посилкою для утворення іншого, вже складнішого умовиводу. Останній потім виступає посилкою для утворення ще складнішого умовиводу та ін.

Сама форма одержання такого умовиводу нерозривно пов'язана з позалогічними елементами, включення яких до складу умовиводу надає йому динамічності, рухливості, гнучкості і здатності «схоплювати» не тільки дискретне, первинне, але й недискретне, безперервне.

Водночас принцип побудови форми першого і другого різновиду умовиводу має щось і загальне. Це індуктивно-дедуктивний умовивід, висновки якого мають лише різний ступінь імовірності. Вони можуть підтверджуватися і перевірятися практичною діяльністю, зокрема експериментами і спостереженням. Але ставиться завдання і логічного

⁷ Л е н і н В. І. Про статистику страйків у Росії.—Повне зібр. творів, т. 19, с. 385.

обґрунтування ступеня надійності статистичних умовиводів, що є вже предметом спеціального розгляду.

Вивчення статистичних умовиводів виходить за рамки встановлення специфіки знання в конкретних наукових дисциплінах. З широким застосуванням імовірнісних методів майже в усіх сферах сьогочасного наукового знання логічні форми статистичних суджень набувають дедалі істотніших логіко-методологічних функцій. Ось чому аналіз статистичних умовиводів становить важливе і актуальне завдання сучасної логіки і методології наукового дослідження.

Метод порівняння динамічних рядів потребує, щоб середні за групами й інші дані, які виступають як посилки, репрезентували зіставлювані періоди або ж факти, взяті за той самий час, і їх слід утворювати однаковими способами. Інакше це будуть незіставлювані групи і дані. Розглянувши, наприклад, дані різних джерел про кількість фабрик і заводів, В. І. Ленін пише: «...всі ці числа непридатні для порівняння тому, по-1-е, що поняття «фабрика» неоднакове в старих і в теперішніх виданнях з фабричної статистики, і тому, по-2-е, що до числа «фабрик» потрапляють випадково і безладно... найдрібніші заклади»⁸.

В. І. Ленін вважав принциповим у побудові статистичних умовиводів методом порівняння динамічних рядів здійснювати ретельний і всебічний аналіз самих посилки. Безперечно, це насамперед методологічні вимоги, але водночас вони є і логічними вимогами: посилки мають бути чіткими, визначеними, несуперечливими і достатніми для висновування з них наслідків. Важливо відзначити, що в утворенні статистичних умовиводів на основі кількісно-якісного аналізу методологічні і логічні вимоги перебувають у строгій єдності, доповнюють одна одну. В цьому саме і виражається ефективність пізнавальної ролі даного різновиду статистичних умовиводів.

* * *

Статистические умозаключения — это индуктивно-дедуктивные умозаключения, где из посылки, характеризующей статистическую совокупность фактов, событий, состояний и закономерности их вероятностного распределения, частоты, в каждом конкретном случае получают выводные суждения, характеризующие степень присущности определенного свойства (и отношения) данной совокупности явлений.

Статистические умозаключения делятся на умозаключения, где «схватываются» количественные отношения и умозаключения, где представляется знание о количественных отношениях и качественной стороне предметов. Принцип построения таких умозаключений опирается на набор гипотез, их комбинацию в соответствии с категорией «вероятности». В качестве посылок здесь выступают и общие положения (закон больших и малых чисел, закон случая и т. д.).

В первом случае — это статистические умозаключения, образованные на основе отношения между множествами и подмножествами, элементы которых независимы друг от друга. Во втором случае — это статистические умозаключения, образованные на основе группировок, которые предполагают не только количественный, но и качественный анализ исследуемого материала. Сама форма получения подобного умозаключения неразрывно связана и с нелогическими элементами, заключение которых в состав этой формы придает ей динамичность, гибкость и способность выражать не только дискретное, но и непрерывное.

⁸ Ленін В. І. До питання про нашу фабрично-заводську статистику.— Повне збір. творів, т. 4, с. 12.

М. Д. БИЧВАРОВ

КОНСТАНТИН КИРИЛ ФІЛОСОФ І ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Філософська думка Київської Русі в своєму історичному становленні зазнала значного впливу діячів давньоболгарської культури. Одним з цих діячів був Константин Кирил Філософ, відомий передусім як творець старослов'янської азбуки, в основу якої покладена староболгарська мова. Історичне значення цього важливого факту загальновідоме.

Джерелами і свідченнями про життя і діяльність Константина Філософа та його брата Мефодія є передусім так звані «Життя» та деякі інші історичні документи. Один із основних серед них — «Пространне житіє Константина Філософа», що дійшло до наших днів в сімнадцяти списках. Деякі історики вважають, що воно було складене в XI ст., але найраніший текст датується XV ст.¹

Спираючись на відомі документи, можна відтворити головні етапи життєвого шляху болгарського мислителя і суть його провідних ідей. Народився Кирил 827 року в Солуні у високоосвіченій сім'ї. Його батько, Лев, мав велику урядову посаду в цьому, другому за розмірами місті Візантійської імперії.

Дуже рано Кирил виявляє здібності до абстрактного мислення та палке бажання оволодіти знанням філософії стародавніх мислителів. Юнака віддають у навчання до Магнаурської школи — найвідомішого наукового закладу того часу. Тут Кирил оволодіває основами наукових знань, вивчає в оригіналі твори Платона і Арістотеля, представників патристики, християнських богословів. Найбільший вплив на формування його як мислителя й теоретика зробив Фотій — письменник, філософ і вчений, що посідає помітне місце в історії суспільно-політичного і культурного життя Візантії IX ст. Учителем Кирила був ще один відомий представник наукової думки того часу — Лев Математик. Під їхнім керівництвом Кирил читає і обговорює твори Григорія Богослова, Анастасія Александрійського, Порфирія, Іоанна Златоуста, Єфрема Сирина, Псевдо-Діонісія Ареопігита, Іоанна Дамаскіна та ін. Внаслідок наполегливої і поглибленої роботи він блискуче закінчив Магнаурську школу, де залишається викладати, здобувши кафедру з філософії. Вже в цей час він славиться як один з освічених і глибоких філософів. Кирил, характеризує його Феоділакт Охридський, «був великим у язичеській філософії, а ще більш великим у християнській і пізнав природу справді існуючих речей»².

¹ Крім цього джерела, свідчення про діяльність Константина Кирила Філософа містять «Пространне житіє Мефодія», «Похвальне слово про Кирила», створене Климентом Охридським, «Коротке житіє Кирила», або «Успеніє Кирилове», «Пространне житіє Климента Охридського», написане Феоділактом Охридським (1090—1118 рр.). Збереглись у списках трактат Константина Кирила Філософа «Написання про першу віру», а також створене ним «Слово про перенесення мощей святого Климента Рильського».

² Антологія на болгарската філософська мисль.— Софія: Наука и изкуство, 1973, с. 60.

Сучасник Кирила Анастасій Бібліотекар, завдяки якому творчий доробок болгарського мислителя став відомий Риму і Західній Європі, називає його «великим і істинним філософом», «видатним філософом» і «глибоким мужем».

Поряд з ґрунтовними знаннями й надзвичайною філософською ерудицією Константин Кирил Філософ здобув славу видатного оратора, блискучого дискусанта й талановитого дипломата. Завдяки цим якостям до його послуг як посла і емісара неодноразово звертається Константинопольський двір. Велику популярність мали його публічні дискусії з іконоборцями, прибічниками іудаїзму, а також відомий диспут з католицькими теологами, під час якого він палко обстоював ідею рівноправності всіх народів.

Неабиякий талант Кирила Філософа прекрасно реалізувався у створенні ним разом з його братом Мефодієм слов'янського алфавіту. Завдяки цьому він полишив помітний слід в культурній історії європейської цивілізації.

Філософські праці посідають чільне місце у творчому доробкові Кирила. Він ставить і намагається розв'язати численні онтологічні і гносеологічні проблеми. Оцінюючи загальну позицію, що її займав Константин в питаннях філософії, потрібно враховувати конкретно-історично детерміновану її обмеженість. Філософська думка стародавньої Болгарії і Київської Русі робить перші зрушення в період утвердження християнства, як релігії, що відповідала інтересам пануючого класу феодального суспільства. Це визначило загальну спрямованість філософських роздумів Константина, які зумовлювалися завданнями теоретичного обґрунтування релігійної ідеології. Власне, в межах цієї ідеології лише й був можливий в той час розвиток філософської думки як у Київській Русі і Болгарії, так і в Західній Європі чи Азії. Але констатація цього факту не знімає проблеми виявлення в сфері історично обмеженої філософської думки зародків плідних ідей, які зумовили можливості прогресивного розвитку філософії. З цього погляду становить інтерес аналіз визначення філософії, яке дає Константин Кирил Філософ.

У «Пространному житті Константина Кирила Філософа» міститься розповідь про бесіду, що відбувалася між ним і Логофетом Феоктистом (регентом при Візантійському імператорі Михайлові III). Логофет звернувся до Константина із запитанням: «Філософе, бажав би дізнатися, що є філософія. Константин, — оповідається далі, — відразу відповів йому швидким розумом: пізнати божії та людські речі; наблизити, оскільки це можливо, людину до бога і привчити з допомогою добрих справ бути такою, як той, хто створив її за своїм зразком та подобою»³.

Ця дефініція, що містить виклад завдань філософії, — перша в історії слов'янської культури і одна з ранніх в історії європейської середньовічної філософії, — досить широка. Вона передбачає розробку в межах філософії як онтологічної, так і гносеологічної і естетичної проблематики. На змісті дефініції позначився вплив старогрецької філософії та середньовічної теології. Зокрема, досить відчутні філософські ідеї, що містяться в розділі «Діалектика» — книжки Іоанна Дамаскіна «Джерело знання», — твору популярного як у Болгарії, так і в Київській Русі. Найдавніший список перекладу на старослов'янську мову третьої частини праці Дамаскіна, який датується XII—XIII ст., російський за походженням.

³ Там же, с. 57.

Іоанн Дамаскін на основі узагальнення античної філософії і попереднього досвіду, здобутого у сфері філософського обґрунтування засад християнства, дає розгорнутий виклад завдань філософії. Мабуть, є всі підстави твердити, що саме позиція цього вченого була відправною у визначенні Кирилом предмета і завдань філософії. Згідно з Дамаскіним «філософія є пізнання сутнього... пізнання природи сутнього». І ще: «Філософія є пізнання речей божих і людських, тобто видимих і невидимих... Далі, філософія є уподібнення богів. Уподібнюємося ж ми богам через мудрість, яка є істинне пізнання блага... Філософія є мистецтво мистецтв і наука наук, оскільки філософія є початок всякого мистецтва. Філософія є любов до мудрості...»⁴.

Вивчаючи джерела, на які спирався у визначенні філософії Іоанн Дамаскін, дослідники відзначають передусім твір Порфирія «Вступ до категорій Арістотеля». Ця праця представника античного неоплатонізму, учня Плотіна, була надзвичайно популярною протягом всього середньовіччя. Її коментують Аммоній Молодший (V ст.), Іллія (VI ст.), Давид (VI ст.). Саме версія Давида вважається одним із безпосередніх джерел впливу філософії доби раннього Середньовіччя на Дамаскіна, а через нього й на Кирила.

Отже, визначення філософії, дане Константином Кирилом, становить результат складної рефлексії давньогрецької філософії, неоплатоністської традиції і християнської теології. Саме як таку її потрібно розглядати в контексті всієї творчості Константина Філософа і передусім у зв'язку з його філософською спадщиною.

Розглянемо наведене визначення філософії докладніше. Перша частина, що адресує нас до онтологічної та гносеологічної проблематики, джерелами своїми сягає розуміння завдань філософії, сформульованих стоїками. Дальший аналіз дефініції філософії, за Кирилом, приводить нас до неоплатоністської традиції. Мабуть, Константин знав неоплатонізм через ареопагітиків.

Твори Ареопагітичного корпусу за своєю спрямованістю ґрунтуються на філософських ідеях Платона, неоплатонічній традиції і вченні Прокла. У літературі неодноразово відзначалася добра обізнаність Кирила з творами Псевдо-Діонісія Ареопагіта.

Значний інтерес становить частина визначення: «...наблизити, оскільки це можливо, людину до бога і привчити її з допомогою добрих справ бути такою, як той, хто створив її за своїм зразком і подобою». Цей фрагмент є вираженням етичного ідеалу Константина Філософа. Показово те, що Кирил поєднує раціональне пізнання речей з моральним принципом удосконалення людської особистості. Причому найважливіше тут ствердження ідеї, що вдосконалення, піднесення людини здійснюється через діяльність, «утворення добрих справ». Тим самим підкреслюється активний характер філософії, спрямованість її, звичайно суттєво обмежена загальним характером християнського світорозуміння, на обґрунтування практичної діяльності людини. В цьому ми маємо всі підстави вбачати зародки тенденції, що спиралася на принципи активності людської особи, який згодом стає провідним в історії передової європейської філософії. По суті Константин закладає ґрунт для усвідомлення філософії як спонуки до творчості, виступаючи тим самим проти проповіді бездіяльності, утечі від життя.

На цій обставині важливо акцентувати, оскільки вона дозволяє вбачати в особі Константина Філософа одного із свідомих зачинателів тенденції до тісного поєднання філософії з практикою людського жит-

⁴ Антологія мирової філософії.— М.: Мысль, 1969, т. 1, ч. 2, с. 622.

тя, тенденції, яка визначала одну з течій, за якою здійснюється розвиток філософської думки у стародавній Болгарії і в Київській Русі, де твори Кирила та його болгарських наступників мали велику популярність. Спрямування філософського світогляду Кирила відповідає тій особливій лінії в давньоруському християнському світорозумінні, що характеризувалася прагненням до безпосереднього зв'язку з дійсним життям. Подана в посланнях до Володимира Мономаха, автором яких був митрополит Никифор, в «Словах» Кирила Туровського, «Слові про закон і благодать» Іларіона, вона протистояла іншій аскетичній течії, що відображалася в «Печерському патернику» та деяких інших творах, написаних на Київській Русі XI—XII ст. Характерно, що саме та прогресивніша тенденція, що її репрезентує Кирил, як і давньоруські автори, переважає у філософській культурі болгарського і староруського народів розглядуваного періоду. Правомірність такого висновку ґрунтується як на результатах вивчення оригінальних творів представників духовної культури Київської Русі, так і на підставі аналізу творчості представників староболгарської культури, ідеї яких становлять спільний ґрунт середньовічної філософської думки Болгарії і Київської Русі.

Передусім є всі підстави твердити, що погляд на активну сутність людини не був випадковим для Кирила. Він виявляється і в інших творах мислителя. В трактаті «Написання про праву віру» філософ щоразу підкреслює, що «шукання (в значенні — бажання, прагнення.— М. Б.) і діяння» є природними властивостями людини. Трактуючи теологічну проблему «двоякої сутності Христа», він, зокрема, зауважує: «Так само, як будучи богом, він шукав і діяв по-божеському, так шукав і діяв і по-людському: по-божеському — чудом, а по-людському — з допомогою звичайних діянь... треба згідно з шуканням і діянням розрізнити і суттєві властивості, а через них — здобудемо знання і про природу, оскільки, якщо діяння суть однакові, то і природи суть узгоджені»⁵.

Розуміння Константином Кирилом предмета та завдань філософії стало тим стрижнем, навколо якого розвивалася тогочасна болгарська філософська думка. Онтологічні, гносеологічні та етичні погляди Климента Охридського, Іоанна Екзарха Болгарського, Чорноризця Храбра й аж до представників Тирновської школи XIV ст. тією чи іншою мірою мають відображення особливостей, властивих дефініції філософії, даної Кирилом. У цих поглядах популярних і на Київській Русі діячів явно проглядається рефлексія духу філософської концепції Кирила. Загальне спрямування, властиве розумінню філософії, сформульованому Кирилом, чітко виявляється у філософській концепції Климента Охридського. В «Слові про Різдва Христове» він пише: «Людина поклікана богом розуміти і знати все — невидиме і невідчутне, зберігати все... вникати в красу й будову творинь: одними насолоджуватись, інших мати для своїх справ, третіми користуватися для задоволення і втіхи і володіти над усім, оскільки людина як цар царює над ними»⁶.

У «Слові про богоявлення» Климент Охридський, трактуючи пізнання світу, стверджує, що боже світло є просвіта для кожної розумної істоти. Воно подібно до сонця освітлює чуттєвий світ, роблячи його доступним людському пізнанню. Через пізнання ми пробуджуємо любов до світу, який «настільки любий нам, наскільки він пізнаваний нашим розумом»⁷.

⁵ Антологія на българската философска мисъл, т. 1, с. 55—56.

⁶ Там же, с. 66—67.

⁷ Там же, с. 67.

Феофілакт у «Пространному житті Климента Охридського» зауважував, що провідним принципом для Климента в житті й творчості було прагнення до поєднання «вчення і життя». Климент обгрунтовував тезу, згідно з якою «як благочестиве життя без здорового вчення є по суті мертво, так і вчення без життя не приводить до вічного життя»⁸.

Відомий болгарський мислитель Іоанн Екзарх Болгарський не лише спирався на творчість Константина Кирила, але й істотно поглибив і розвинув його ідею в струнку філософську систему.

Філософська концепція Іоанна Екзарха Болгарського, викладена у створеному ним «Шестодневі», поширилася в усьому слов'янському світі. «Шестоднев» протягом віків був настільною книгою всього слов'янства, що підтверджується багатьма його списками, в тому числі й тими, що зберігаються в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР.

Гносеологічна концепція Екзарха ґрунтується на принципі пізнаваності світу речей. Іоанн обстоює тезу, згідно з якою «розум людини швидко усвідомлює те, що чуємо, як і те, що бачать очі... осягає і розрізне природу всіх речей, щоб прийняти розумно все, що буде добре і красиве»⁹. Як бачимо, і тут тлумачення пізнання тісно пов'язане з духом практичного ставлення до речей. Дух практичності і дійовості підкреслюється, зокрема, в твердженні, що людський розум покликаний відкривати в речах «добре і корисне». Іоанн вважає, що здобути в процесі пізнавальної діяльності знання необхідні людині для того, щоб, спираючись на них, оцінювати навколишній світ, виявивши непотрібне, некорисне й протиставивши йому те, що потрібно людині. Тим самим і тут остаточна мета вбачається у використанні філософських знань в процесі діяльності людини.

Ця тенденція — віра в пізнаваність світу речей, природи існуючого і принцип активності, діяльності простежується в писаннях й інших болгарських мислителів епохи Середньовіччя. Щоправда, в XIV ст. у Тирновській школі інтерпретація проблеми пізнаваності світу і самодосконалення людини ставиться, обговорюється і розв'язується принципово відмінним чином. Уже для Феодосія Тирновського і патріарха Євтимія, — найзначніших представників цієї школи, — найвищий принцип морального вдосконалення — це мовчання, внутрішнє самоспоглядання, втеча від світу та ін. Але ця тенденція виявляється у пізніший період, вона не стосується безпосередньо характеристики процесів, істотних для усвідомлення особливостей розвитку філософської думки Київської Русі. Це зовсім інше питання.

Дефініція філософії, здійснена Константином Кирилом Філософом, що була основою середньовічної болгарської, та не лише її, теоретичної думки, по-різному тлумачиться в сучасній дослідницькій літературі.

Шкала інтерпретацій варіюється від оцінок, які не вбачають в ній нічого, крім послідовного теологізму, в душі ортодоксального богослів'я, — до виявлення в ній елементів пантеїзму та ранньої схоластики. Так, у змістовному дослідженні професора В. Велчева, присвяченому аналізу поглядів Константина Філософа, робиться висновок, що головною тенденцією концепції Кирила є пантеїзм¹⁰. Такий висновок явно не відповідає фактам і не поділяється більшістю дослідників проблеми. Наприклад, Б. Пейчев, інтерпретуючи визначення філософії, да-

⁸ Там же, с. 69.

⁹ Там же, с. 74.

¹⁰ Див.: Велчев В. Дело на словянския просветител Константин Кирил Философ и историята на култура. — В кн.: Константин Кирил Философ, зборник по случай 1100 г. от смъртта му. — София: Изд-во БАН, 1969, с. 235.

не Кирилом, цілком в іншому дусі, вважає, що зміст її дозволяє вбачати в філософській позиції болгарського мислителя наявність елементів ранньої схоластики¹¹.

Чимало вчених розглядають Кирилове визначення філософії в контексті давньогрецької традиції, вбачаючи в ній відображення ідей платонізму та філософії стоїків.

Кожна з названих позицій становить певний інтерес. Прихильники їх в обґрунтуванні власних поглядів з цього питання залучають новий фактичний матеріал, формулюють ряд цікавих узагальнюючих положень. І все ж, на нашу думку, всі наведені інтерпретації хибують на односторонність підходу, а іноді неправомірно модернізують світогляд Кирила Філософа. Як ми гадаємо, аналіз філософської концепції Константина треба здійснювати насамперед на основі усвідомлення особливостей історичних умов, за яких проходило його життя, зі врахуванням специфіки духовного клімату того часу. Такий розгляд дозволяє виявити структуру визначення філософії, дану Кирилом, і розкрити комплекс тенденцій що, взаємно перетинаючись, дістають свій вияв у загальній дефініції. Справді, визначення філософії Кирилом зростає з урахуванням ідей представників православної Візантійської теології (в її іконозахисній інтерпретації) і водночас відображає деякі ідеї мислителів античної філософії (зокрема Платона і Прокла), що відображаються крізь призму неоплатонізму. Це єдиний базис, спираючись на який потрібно осмислювати дефініцію, дану Кирилом, у зіставленні з ідеями схоластики чи пантеїстичними тенденціями, що були в середньовічному неоплатонізмі пізнішого часу.

Специфіку визначення філософії Константина Кирила Філософа, особливо яскраво виявлену в другій його частині, становить, хоч і висловлена в релігійній формі, ідея активної діяльної сутності людини, переконання, що удосконалення людини лежить через добродієність, добрі діла і вчинки, впевненість в тому, що філософія покликана обґрунтувати саме таку діяльність.

Дефініція філософії Кирилом, розглянута в контексті всіх його праць і в тісному взаємозв'язку з його роллю як творця слов'янської азбуки, маніфестує широку постановку онтологічних, гносеологічних і етичних проблем, взятих у їх єдності. Вона становить соціально зумовлену рефлексію ортодоксально-теологічної, давньогрецької і неоплатоністської філософських тенденцій, трансформованих відповідно до потреб, що висувались тогочасною практикою життя в слов'янському світі. В цьому розумінні його визначення філософії є результат оригінальної творчості самостійного мислителя, який відіграв винятково важливу роль в історії слов'янської культури, в розвитку філософської думки як в середньовічній Болгарії, так і в Київській Русі.

Гуманістична сутність учення Константина Кирила Філософа дістала своє відображення у проповіді рівності всіх народів, усіх людей і держав. Константин був глибоко переконаний у тому, що культура слов'янських народів має розвиватися на основі власної писемності, що теоретичні ідеї повинні висловлюватися мовою, зрозумілою народам. В цьому яскраво виявляється демократизм і патріотизм, що проявляють всю діяльність Кирила, яка сприяла розвитку взаємозв'язків духовних культур братніх народів Болгарії і Стародавньої Русі. Проповідь Кирила та його послідовників адресувалася не лише болгарам. Свою справу він усвідомлював як справу всіх слов'янських на-

¹¹ Див.: Пейчев Б. Кириловото определение на философията.— В кн.: Константин Кирил Философ.

родів. Тому й ідеї Кирила, в тому числі у сфері філософії, сприймалися як такі, що відповідають потребам суспільного розвитку не тільки Болгарії, а й Київської Русі. Його тлумачення філософії можна розглядати як своєрідну вісь, навколо якої здійснювався розвиток болгарської філософії доби Середньовіччя. Водночас воно сприяє виявленню деяких тенденцій, які однаковою мірою були властиві представникам як болгарської, так і староруської філософської культури.

* * *

Творчество зачинателя болгарской философии Константина Кирила Философа и его последователей было очень популярным в Киевской Руси. Поэтому для уяснения общей направленности развития философской мысли не только средневековой Болгарии, но и древней Руси существенное значение имеет учет философских идей Константина Кирила и в частности анализ данного им определения философии.

Представляя собой результат сложной рефлексии идей древнегреческой философии, неоплатонистской традиции и христианской теологии, дефиниция философии, осуществленная Кирилом, привлекает внимание прежде всего стремлением сочетать принцип рационального познания с нравственным принципом самоусовершенствования человека, достигаемого в процессе практической деятельности. Это стремление, сочетая философский поиск с задачами обоснования практической деятельности, отражает одну из ведущих тенденций, присущих философской мысли средневековой Болгарии и Киевской Руси, которая развивалась в процессе тесного взаимодействия представителей культур обоих братских народов.

М. М. ЧУРИЛОВ

ПЛАНУВАННЯ ВИБІРКИ В СОЦІОЛОГІЧНОМУ ДОСЛІДЖЕННІ

Соціологічні дослідження, як правило, є вибірковими. Вибірковість дає можливість ліпше організувати, швидше здійснити спостереження, виключає або зводить до мінімуму помилки реєстрації.

Методика формування вибіркової сукупності в соціологічному дослідженні передбачає розгляд предмета та об'єкта дослідження і його стратегічного плану. Залежно від специфіки предмета й об'єкта і вибору виду дослідження будується низка найпростіших моделей дослідницької процедури і відповідні їм моделі формування вибірки.

Ці найпростіші ідеальні моделі на підготовчому етапі організації дослідження полегшують проектування процедури вибірки, допомагають виробити відповідну методику збирання інформації і скласти план соціологічного дослідження загалом.

Предмет соціологічного дослідження як система зв'язків і взаємозалежностей соціальної реальності лежить в основі розв'язання процедурних завдань цього дослідження. Елементи системи виступають в ньому як різні фактори, причини, наслідки, умови, залежності та ін. Ці фактори звичайно поділяють на прямі і посередні, внутрішні і зовнішні, об'єктивні і суб'єктивні та ін.

Елементи і зв'язки, утворюючи структуру предмета дослідження, організовані в системі по «горизонталі» (на одному рівні) і по «вертикалі» (на різних рівнях). Оскільки соціальна система функціонує і розвивається, можна розглядати структуру в статичній і динамічній, виділяючи як механізми функціонування, так і механізми розвитку¹.

Предмет соціологічного дослідження може відображувати різні «зрізи» соціальної реальності. Залежно від того, що фіксує його структура, можна виявити ступінь його абстрактності і відповідну предметну сферу співвіднесення його з дійсністю. Наприклад, Б. А. Грушин виділяє два типи предметів соціологічного дослідження². Перший тип охоплює сферу суспільного буття: економічні процеси, умови матеріального життя людей та ін. (об'єктивна сфера). До другого типу належать: світ духовної діяльності людини, моральні уявлення, системи цінностей, мотиви поведінки та ін. (суб'єктивна сфера).

Послугуючись термінологією Б. А. Грушина³, можна вирізнити: 1) зовнішньо-об'єктивовані факти, що описують реальну поведінку індивіда, позицію і соціальні ролі, виконувані ним у суспільстві; 2) факти, безпосередньо самої свідомості, які охоплюють думки, оцінки, переваги, мотиви, установки, наміри індивіда.

Вивчаючи факти об'єктивної дійсності, дослідник порівняно легко відшукує ознаки, за якими формується вибіркова сукупність. Ситуація ускладнюється, коли вивчаються деякі зовнішньо-об'єктивовані факти

¹ Див.: Рабочая книга социолога.— М.: Наука, 1976, с. 132.

² Див.: Грушин Б. А. Мнение о мире и мир мнений.— М.: Политиздат, 1967, с. 318.

³ Див.: там же.

суб'єктивної сфери і факти безпосередньо самої свідомості. Низка перших і других не має об'єктивно «вимірних» ознак, що створює для деяких досліджень додаткові труднощі у забезпеченні репрезентативності соціальних груп і верств. У таких дослідженнях доцільно вдатися до багатоцільових вибірових обстежень, що мають на меті збирання інформації порівняно загального характеру з низки питань (на відміну від спеціалізованого дослідження, під час якого здобувається докладна інформація тільки з одного питання).

Багатоцільова вибірка для соціологічних досліджень має задовольняти таким основним вимогам:

1) охоплювати всі сторони розглядуваного явища, надавати вірогідну і повну інформацію про їх кількісну і якісну визначеність, показати динаміку цього явища, специфіку його виявлення в різних сферах;

2) розкрити досліджувані явища в їх взаємозв'язку, з'ясувати їх взаємозумовленість і основні закономірності розвитку і функціонування.

У підготовці багатоцільового обстеження в соціології, крім інших важливих питань⁴, потрібно звернути особливу увагу на спосіб відбору одиниць у вибірову сукупність і оцінку репрезентативності багатоцільового обстеження.

Спосіб відбору одиниць у вибірову сукупність визначається характером самих одиниць відбору і залежить від основи вибірки⁵. З наявних способів відбору під час багатоцільового обстеження найбільш придатним в одному разі буде систематичний або ймовірнісний, в іншому — гніздовий, з відбором всередині гнізда, або стратифікований, з відбором всередині страти. Як правило, багатоцільові вибірові обстеження — це обстеження, в яких вивченню підлягають великі за обсягом різномірні сукупності. Саме цю особливість досліджуваних сукупностей доводиться враховувати під час формування багатоцільової вибірки. Для таких сукупностей найприйнятнішим буде багатоступінчастий відбір. Багатоступінчастий порядок відбору надає йому гнучкості, дозволяє користуватися наявним природним поділом досліджуваного матеріалу (ті чи ті його групи можуть правити за певні одиниці ступенів відбору).

Багатоцільова вибірка порівняно з вибіркою для одноцільового обстеження має особливості і щодо оцінки її репрезентативності. Якщо в одноцільовому обстеженні репрезентативність вибірової сукупності можна перевірити за однією або кількома ознаками, то в багатоцільовому навіть важко скласти перелік показників, репрезентативність яких задовольняла б різні цілі обстеження. Навіть за умови створення такої системи показників і можливості обчислення її помилки ми б не дістали оцінки репрезентативності цієї системи (сіті), оскільки помилки вибірки характеризують скоріше ступінь точності одержаних оцінок, а не репрезентативність відібраної сукупності.

Отже, у багатоцільовому обстеженні гостро стоїть питання про репрезентативність відібраної сукупності. Її критерієм, на наш погляд, може бути те, наскільки повно у вибіровій сукупності репрезентовані основні структурні особливості досліджуваної сукупності. Про репрезентативність інформації тут можна робити висновок тільки в тому разі, якщо сформована вибірову сукупність становитиме мікро-

⁴ Наприклад, надійність методів соціологічного дослідження, обґрунтованість критеріїв відбору одиниць та ін.

⁵ Під основою вибірки мається на думці перелік або список одиниць сукупності.

модель всієї генеральної сукупності за її основними показниками, тобто відображуватиме всі істотні риси генеральної сукупності як з якісного, так і з кількісного боку.

У соціологічній літературі розрізняються дослідження стану системи або об'єкта і дослідження динаміки поведінки, поглядів, думок тощо. Їх відмінностями спричинюється своєрідність методики, що її застосовують у формуванні вибіркової сукупності.

Так, під час вивчення соціальних процесів потрібні багатоетапні дослідження з певним проміжком часу між етапами. Генеральна сукупність вивчається тут кілька разів з певними інтервалами часу. Якщо ж з'ясується стан об'єкта, то провадиться разове знімання інформації.

Одним із важливих завдань багатоетапного дослідження є оцінка репрезентативності соціологічного об'єкта в процесі його вивчення. Виявлення поточних змін, врахування їх на кожному з етапів формування вибіркової сукупності становлять умову підтримання репрезентативності цього об'єкта.

Вибірка тут робиться за допомогою таких операцій:

- 1) стратегічне вивчення, описання і вибір об'єкта дослідження, аналогічні тим, що здійснювались на підготовчому етапі;
- 2) вибір одиниць опитування в «живому» об'єкті;
- 3) реконструювання або коригування вибірки;
- 4) розвідувальне дослідження об'єкта з метою виявлення ступеня його організаційної і психологічної нестабільності.

Формулювання проблеми й виділення предмета соціологічного дослідження спричинюється до вибору об'єкта дослідження. В соціологічній літературі під таким об'єктом розуміється «або соціальний процес, або сфера соціальної дійсності, або якісь суспільні відносини, що містять у собі соціальну суперечність. Інакше кажучи, об'єктом може бути все те, що явно чи неявно містить соціальну суперечність і породжує проблемну ситуацію»⁶.

Наприклад, для опитування доцільно взяти таку статистичну групу, яка має основні ознаки соціального середовища, класу, суспільства. Для побудови теоретичної моделі потрібно, щоб об'єкт соціологічного дослідження характеризувався чіткою структурою, просторовими і часовими межами. Наявність структурних характеристик дозволяє дослідникові зосередити увагу на найважливіших, визначальних рисах функціонування соціальної системи, яка вивчається. Її часові параметри дають можливість визначити оптимальні строки проведення дослідження. Просторові — виділити певні територіальні одиниці адміністративного і неадміністративного характеру (регіон, республіка, місто, село, а також зумовлені суспільним поділом праці виробничо-господарські і культурно-побутові одиниці: підприємства, установи, навчальні заклади, тощо)⁷.

Відповідно до цього можна виділити три найхарактерніші типи об'єктів соціологічного дослідження: 1) географічні райони: країна, республіка, край, область та ін.; 2) населені пункти: міста, селища, села та ін.; 3) підприємства (в тому числі колгоспи і радгоспи), установи, навчальні заклади тощо.

⁶ Ядов В. А. Социологическое исследование: Методология. Программа. Методы.— М.: Наука, 1972, с. 49.

⁷ Критерієм запропонованих класифікацій предмета і об'єкта досліджень є специфіка і особливості формування вибіркової сукупностей для того чи іншого типу об'єктів або різновиду проблем.

Для другого типу об'єктів доцільно розглянути два види населених пунктів. До першого ми залічимо міста союзного, республіканського і обласного підпорядкування (і міста — районні центри включно). До другого — міста районного підпорядкування, селища міського типу, села, хутори та ін. Ці населені пункти на відміну від перших характеризуються значно меншою кількістю населення, переважанням одногалузевої промисловості, менш розвиненою структурою державних і культурних установ тощо.

Потреба виділення двох видів населених пунктів у рамках другого типу просторової обмеженості об'єкта (типу об'єкта) пов'язана з тим, що для кожного з них формування вибірки є специфічним.

Своєрідність формування вибіркової сукупності виявляється і стосовно кожної з виділених типів об'єктів. Для першого типу — обсяг вибіркової сукупності значно більший, ніж для другого, а для другого — значно більший, ніж для третього. Скажімо, простежуючи певні соціальні верстви або групи в рамках другого типу об'єктів, ми повинні взяти до уваги їх статево-вікові, професійні, рольові та інші характеристики. Коли ж ідеться про вивчення думок, установок, ціннісних орієнтацій цих же соціальних верств або груп уже для першого типу об'єктів, до вищезгаданих ознак додаються ще й такі, що характеризують економічні, географічні та інші особливості досліджуваного об'єкта. А для того, щоб для збільшеного числа ознак зберегти достатню наповненість елементами кінцевих чарунок, потрібно значно збільшити обсяг вибіркової сукупності.

Збільшення обсягу вибірки спричиняє зміну методики формування вибіркової сукупності. Тому другою особливістю розглядуваного процесу щодо різних типів об'єктів є застосування різних типів вибірки. Причому тут не тільки різним типам об'єктів відповідатимуть різні типи вибірки, але й всередині того самого типу просторової обмеженості об'єктів застосовуватимуться різні типи вибірки.

Розглянемо кожний елемент вибірки — ступінь відбору, тип районування одиниць під час переходу від одного ступеня до іншого, спосіб відбору одиниць (обсяг вибірки ми щойно схарактеризували) — і покажемо особливості застосування кожного із зазначених елементів для різних типів об'єктів.

Об'єкти першого виду другого типу, а особливо — першого типу, характеризуються застосуванням багатоступінчастої вибірки, де на першому і наступних ступенях здійснюється або районований або гніздовий відбір, а на завершальному — ймовірнісний або один із видів спрямованого. На відміну від цих досліджень, під час вивчення об'єктів другого виду другого типу і третього типу вибірка формується дещо інакше. Тут обсяг генеральної сукупності, як правило, менший порівняно з об'єктами першого типу і великими населеними пунктами, тому дослідник часто має змогу дістати повні списки елементів об'єкта. Отож, у таких дослідженнях здійснюється переважно одноступінчастий або двоступінчастий відбір, але трапляються випадки використання і треступінчастої вибірки. Якщо на перших ступенях проводиться районований або гніздовий відбір, то на останньому — суцільний, ймовірнісний або один з видів спрямованого. Під час одноступінчастого відбору вибір одиниць спостереження з повного списку може здійснюватися або одним з методів ймовірнісного відбору або з допомогою систематичного відбору.

Проаналізувавши соціологічні публікації, Ф. Е. Шерегі виявив таку частоту використання різних типів проміжних одиниць відбору (водночас ці дані слугують певною характеристикою «розмаху» до-

сліджень): республіка — 27 проц. (до загального числа досліджень); область (край) — 12, район — 7, міста — 34, підприємства і навчальні заклади — 42 проц. У докладній розбивці: в 56 проц. випадків після відбору підприємств на другому ступені безпосередньо відбиваються одиниці спостереження, а у 45 проц. випадків є ще третій ступінь — відбір цехів або дільниць, а з них — одиниць дослідження. Для сіл, міст і районів (тобто для об'єктів другого типу) це співвідношення становить відповідно 24 і 76 проц. Що ж до областей і республік, то вони, як правило, завжди фігурують на третьому або четвертому ступені⁸.

Ми вже відзначили, що успішна реалізація досліджень в масштабах великих регіонів і населених пунктів (за нашою класифікацією вони належать до об'єктів першого типу) можлива переважно на основі багаступінчастої вибірки. Тут потрібно враховувати, що зменшення числа ступенів у процесі відбору, з одного боку, зменшує кількість помилок репрезентативності (на кожному етапі відбору виникають «свої» помилки), але з другого — різко підвищує вартість досліджень, тому що збільшується «розкид» одиниць спостереження в масштабах досліджуваного регіона, а отже — транспортні та інші витрати.

Тому для кожного досліджуваного об'єкта треба окремо знайти оптимальне співвідношення між числом ступенів відбору і матеріальними витратами на проведення досліджень.

Вибір типу територіальної вибірки багато в чому залежить від наявності і доступності для соціолога інформації стосовно одиниць відбору на окремих ступенях. Орієнтація на той чи той вид багаступінчастої вибірки великою мірою визначається тією інформацією, яка перебуває в розпорядженні соціолога.

Вибір параметрів для стратифікації одиниць відбору має важливе значення, оскільки ефективність стратифікації залежить від ступеня кореляції стратифікованих і досліджуваних ознак. Під час відбору одиниць на першому і наступних ступенях соціолог має керуватися ознаками, висококорельованими з характеристиками соціальних груп і верств, що його цікавлять. Основні результати, здобуті в цій галузі за останні роки, фіксують особливий вплив соціально-демографічних факторів (насамперед роду занять, освіти, статі, національності, віку та ін.) на більшість ознак, що характеризують респондентів. Тому для стратифікації практично всіх ступенів територіальної вибірки використовують, незалежно від цілей дослідження, передусім зазначені вище параметри.

Розглянемо три типи районування: нульовий — в разі відсутності районування; перший тип — районуються «природні» адміністративні одиниці, другий тип — здійснюється районування таких одиниць, як промислові підприємства, установи та ін.

Якщо ці типи районування застосувати до запропонованих вище типів просторової обмеженості об'єктів, дістанемо такі види вибірок: 1) адміністративну, 2) виробничу і 3) мішану, в якій на перших ступенях відбір здійснюватиметься за допомогою першого типу районування, а на заключних — за допомогою другого типу.

Адміністративна і мішана вибірка прийняті тільки для великих регіонів, політико-адміністративних районів, різних видів населених пунктів, але зовсім не здійснимі щодо об'єктів третього типу, тобто підприємств, установ тощо.

⁸ Див.: Шереги Ф. Э. Совершенствование проекта выборки на стадии пробного исследования. Автореф. дисс. на соиск. степ. канд. филос. наук. М., 1976.

Порядок конкретно-соціологічного дослідження багато в чому залежить від наявності і характеру розробки гіпотез стосовно досліджуваного об'єкта. Відповідно до того, чи (1) наявна гіпотеза, має вона (2) описовий чи (3) пояснювальний характер, розробляється стратегія дослідження, яка визначає послідовність дій соціолога. Описання такої стратегії означає вироблення принципового (або стратегічного) плану у згоді з типом гіпотези і метою дослідження. В даному разі — це розвідувальний, аналітичний і експериментальний плани.

Розглянемо специфіку формування вибіркової сукупності для кожного з типів дослідження.

У дослідженнях, які здійснюються за аналітичним планом, питання вибірки ставляться в усій повноті. В експериментальних дослідженнях перед дослідником стоїть проблема формування репрезентативної для всієї генеральної сукупності експериментальної групи, а в разі проведення паралельного експеримента — побудови контрольної групи. Під час організації досліджень за розвідувальним планом репрезентативний відбір експертів або групи для спостереження зовсім не потрібний. Тут, навіть навпаки, дослідника цікавлять популярні групи респондентів. Це дозволить рельєфніше окреслити нормальні умови діяльності респондентів. Відзначимо, що під час формування експертних груп перед дослідником стоїть не стільки проблема формування репрезентативної групи, скільки проблема добору компетентних осіб до експертної групи. Цікаво особливо має добір документальних джерел. Тут дослідника хвилює не питання забезпечення репрезентативності, а проблема добору таких джерел інформації, які допоможуть йому уточнити предмет дослідження, точніше визначити межі об'єкта, сформулювати пояснювальну гіпотезу. Отже, бачимо, що проблема репрезентативності як така ставиться тільки в дослідженнях, організованих за аналітичним планом.

Розглянувши предмет, об'єкти і типи стратегічного плану досліджень, ми можемо тепер побудувати складну класифікацію досліджень за такими основами:

за типом просторової обмеженості об'єкта (географічні райони, населені пункти першого і другого виду, підприємства (в тому числі колгоспи і радгоспи), установи, навчальні заклади тощо (докладніше див. вище);

за категорією досліджуваних ознак (факти реальної дійсності, зовнішньооб'єктивовані факти суб'єктивної сфери, факти безпосередньо самої свідомості);

за типом досліджувань (розвідувальне, аналітичне, експериментальне);

за видом досліджуваної проблеми (стан, процес).

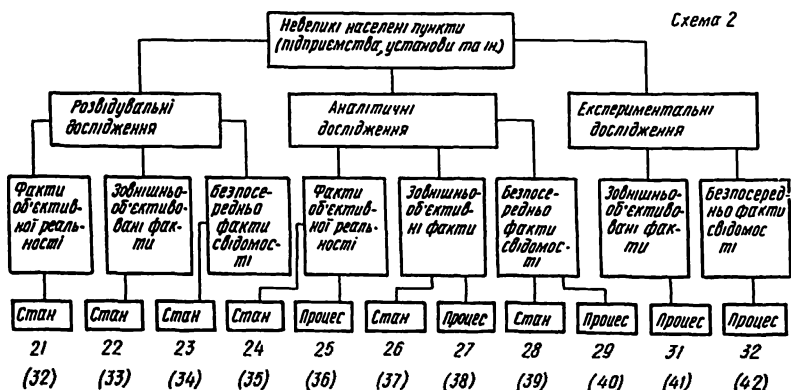
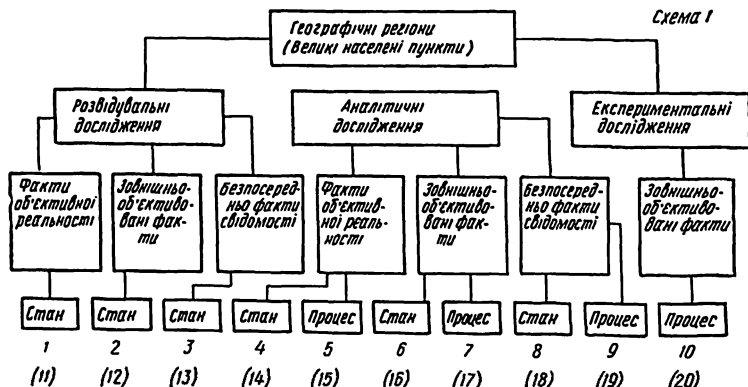
Якби було можливе яке завгодно сполучення виділених в основах ознак, то на кінцевому ступені ми дістали б $4 \times 3 \times 3 \times 2 = 72$ види досліджень, кожний з яких має свій особливий метод і відзначається певною специфікою побудови вибіркової сукупності.

Але на практиці можливе не всяке поєднання розглядуваних ознак. Наприклад, експериментальний метод застосовний тільки для вивчення динамічних об'єктів. У соціологічній літературі відсутні приклади застосування експериментів для вивчення фактів реальної дійсності (сфери суспільного буття, економічних процесів тощо). Так само не натрапимо в літературі на опис експериментів під час вивчення фактів свідомості або географічних регіонів.

Навпаки, розвідувальне дослідження має своєю метою об'єкт у статичній формі. Воно дозволяє уточнити його просторові і структурні ха-

рактики, сформулювати описові гіпотези, дістати найзагальнішу картину досліджуваного об'єкта, щоб далі перейти до його глибокого вивчення. Тому, на наш погляд, розвідувальне дослідження дозволяє вивчати тільки стан об'єкта.

Зважаючи на це, побудуємо класифікації досліджень за виділеними основами (див. схеми 1 і 2).

Принагідно відзначимо, що для другого виду населених пунктів і підприємств, а також першого виду населених пунктів і географічних районів класифікаційні схеми аналогічні.

За нашою класифікацією маємо 42 види досліджень. Кожне з описаних в літературі досліджень можна залічити до одного з видів, виділених у цій класифікації. І навпаки, неважко добрати приклади досліджень, які описуватимуть кожний з означених видів.

Усі виділені види досліджень характеризуються притаманним тільки їм типом вибірки. І якщо описувати вибірку для кожного виду, то вийде надто подібне описання процесу формування вибірки, яке не матиме для нас особливої цінності. Причому серед цих описів траплятимуться майже цілком подібні. Тому перед тим як перейти до зазначеної процедури для виділених видів дослідження, потрібно попередньо розбити їх на групи (назвемо їх моделями) і тільки тоді розпочинати описувати методику формування вибірки, але вже для кожної з моделей. Очевидно, що виділені види досліджень об'єднуються в моделі за принципом схожості в методиці організації вибір-

ки. Тому спинимось на особливостях формування вибірки на кожному із ступенів класифікації.

Під час формування моделей з виділених видів досліджень ми маємо враховувати низку факторів. Це, по-перше, належність об'єкта до одного з типів об'єктів. Другий фактор — відмінність категорій досліджуваних ознак. І нарешті, треба взяти до уваги, що вивчається — чи стан об'єкта і предмета у цілком певний момент часу, чи поведінка об'єкта в динаміці, протягом якогось часу.

Зважаючи на сказане, можна побудувати такі моделі дослідження:

I модель, яка об'єднує 1, 2, 3, 11, 12, 13, 21, 22, 23, 32, 33, 34-й види досліджень, описує розвідувальні дослідження всіх видів типів;

II модель (10 і 20-й види досліджень) характеризує дослідження, що провадяться за експериментальним планом в масштабах великих регіонів і населених пунктів. Експеримент тут здійснюється, в основному, як польовий, послідовний і неконтрольований;

III модель (30, 31, 41 і 42-й види досліджень) також характеризує експериментальні дослідження, але здійснювані на об'єктах невеликого обсягу. Ці дослідження можуть бути як польові, так і лабораторні, але вони обов'язково здійснюватимуться як контрольовані і, в основному, як паралельні, з обов'язковим формуванням паралельної контрольної групи.

Усі наступні моделі досліджень описуватимуть дослідження, які провадяться за аналітичним планом, але формуються з урахуванням перелічених вище ознак об'єкта і предмета дослідження.

а) Для об'єктів, що належать до першого типу і другого виду другого типу просторової обмеженості (географічних регіонів і великих населених пунктів): IV модель (4 і 14-й види досліджень) і V модель (5 і 15-й види досліджень) описують вивчення — відповідно — стану і процесів реальної дійсності; VI модель (6, 8, 16 і 18-й види досліджень) і VII модель (7, 9, 17, 19-й види досліджень) відображують зовнішньооб'єктивовані факти суб'єктивної сфери і факти суто свідомості. Вони становлять аналог об'єкта — відповідно — в статичності і динаміці.

б) Для об'єктів третього типу просторової обмеженості (підприємства, колгоспи і радгоспи, установи тощо) і об'єктів другого виду другого типу (невеликі населені пункти):

VIII модель (24 і 25-й види досліджень) і IX модель (25 і 36-й види досліджень) описують вивчення фактів реальної дійсності. Але якщо перша з них відображує стан досліджуваного явища, то друга описує це явище в динаміці;

X модель (26, 28, 31 і 39-й види досліджень) і XI модель (27, 29, 38 і 40-й види досліджень) відображують зовнішньооб'єктивовані факти суб'єктивної сфери і факти суто свідомості. Вони описують об'єкт — відповідно — в статичності і динаміці.

Отже, ми подали всі одинадцять найпростіших ідеальних моделей досліджень. Оскільки ж ми будували їх залежно від процесу формування вибірки, кожній з цих моделей відповідає своя модель процесу формування вибірки.

На основі вищесказаного дамо коротке описання найпростіших ідеальних моделей вибірки. I модель відображує такі дослідження, в яких не вдаються до послуг вибіркового методу. Для II моделі проблема вибірки обмежується формуванням репрезентативної для всієї генеральної сукупності експериментальної групи. Методика організації такої групи може бути найрізноманітнішою, але найчастіше вона

зводиться до відбору групи (бригади, підприємства, навчального закладу та ін.), що за основними показниками еквівалентна генеральній сукупності. Для III моделі потрібно паралельно з формуванням репрезентативної експериментальної групи сформувати контрольну групу, яка за низкою основних показників еквівалентна експериментальній групі.

Решта — вісім моделей — описується такими найзагальнішими характеристиками (див. таблицю).

Таблиця

Описання IV—XI моделей формування вибірки конкретного соціологічного дослідження

№ моделі	Особливості відбору на другому ступені	Особливості відбору для різних категорій досліджуваних ознак	Особливості відбору для різного виду досліджуваних проблем
VI	Переважно багатоступінчастий відбір (3—5 ступенів відбору)	Спеціалізований відбір за виділеною ознакою	Одноразове знімання інформації
V		Багатоцільова вибірка за низкою виділених ознак	Багатоетапне дослідження
VI			Одноразове знімання інформації
VII	Переважно одно-двоступінчастий відбір, але є і триступінчастий	Спеціалізований відбір за виділеною ознакою	Багатоетапне дослідження
VIII			Одноразове знімання інформації
IX		Багатоцільова вибірка за низкою виділених ознак	Багатоетапне дослідження
X			Одноразове знімання інформації
XI			Багатоетапне дослідження

Побудовані моделі можуть розглядатися як такі теоретичні моделі досліджень і вибірок, що дають можливість тільки в загальних рисах окреслити контури самого дослідження і процесу планування вибірки. Вибірка кожного конкретного дослідження описується лише притаманною їй одній методикою і характеризується низкою специфічних рис, які пов'язані з предметом і об'єктом дослідження, типом стратегічного плану, методикою збирання первинної соціологічної інформації, матеріальними засобами, що їх має у своєму розпорядженні дослідник. Слід підкреслити, що подану класифікацію соціологічних досліджень автор не вважає єдиною можливою. Не підлягає сумніву потреба дальшого здійснення методологічних розробок в означеному напрямі.

* * *

В статті підприємляється попытка провести аналіз основних факторів, детермінують процес формування виборочної сукупності в соціологічних дослідженнях і побудувати ряд простейших моделей виборочного процесу.

Для рішення цієї задачі пропонується класифікація видів соціологічних досліджень в залежності від специфіки розглянутого об'єкта, предмета дослідження і стратегічного плану. На основі цієї класифікації будуються «теоретичні» моделі соціологічного дослідження, яким ставляться в відповідність простейші моделі процесу формування виборочної сукупності. Ці «теоретичні» моделі дозволяють в общих чертах наметити контури процесу формування вибірки, його основну схему, що сприяє чіткій організації соціологічних досліджень.

П. А. ПЕТЛЯКОВ

ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНІ ФУНКЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ДОКТРИНИ УНІАТСТВА

У наш час одним із найважливіших напрямів протиборства комуністичної і буржуазної ідеологій, як визначає товариш Л. І. Брежнев, є їх конфронтація у «головному питанні сучасності — у питанні про війну і мир»¹. Реакційні кола монополістичної буржуазії всіляко намагаються протистояти розрядці міжнародної напруженості. З цією метою усі вони, змикаючись на спільній антикомуністичній платформі, силкуються розпалювати різні антирадянські, антисоціалістичні демагогічні кампанії, прагнуть будь-якою ціною відродити зловісні привиди «холодної війни».

Відверті і замасковані вороги суспільного прогресу вдаються до дедалі підступніших і витонченіших спроб розхитати, підірвати устої соціалізму в нашій та братніх країнах. Їх галасливими підспівувачами, зазначає В. В. Щербицький, «виступають емігрантські українські буржуазно-націоналістичні організації, всякі зрадники свого народу»².

Закордонні залишки українського буржуазного націоналізму, зокрема буржуазно-націоналістичні емігрантські центри, які тісно зімкнулись з уламками уніатської церкви, в проведенні ідеологічних диверсій проти соціалізму намагаються спиратись на пережитки минулого в свідомості окремих радянських людей, вияви приватновласницьких настроїв, національної обмеженості. З цією метою наші класові противники спекулюють на специфічних особливостях історичного розвитку західних областей України, трудящі яких у минулому виступали об'єктом експансії і ідеологічної обробки з боку уніатської церкви, реакційної верхівки австро-угорської імперії, буржуазно-поміщицької Польщі та інших капіталістичних держав. Подібні буржуазні політико-ідеологічні спекуляції активізувалися в зв'язку з 325-річчям воз'єднання України з Росією, 40-річчям воз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі. Все це актуалізує завдання своєчасного розвінчання провокаційних домислів і антикомуністичних фальсифікацій, які поширюються засобами буржуазної масової інформації, антирадянськими зарубіжними націоналістичними та релігійними центрами. У спростуванні антирадянських наклепів, релігійно-націоналістичних містифікацій, в активній протидії буржуазній пропаганді слід усебічно враховувати увесь «комплекс обставин, який формує духовну настроєність, свідомість і рівень суспільної активності тих або інших груп населення»³, історичне минуле західних областей нашої республіки.

¹ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики.— У кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, т. 5, с. 522.

² Щербицький В. В. Звіт Центрального Комітету Компартії України XXV з'їздові Комуністичної партії України.— У кн.: Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К.: Політвидав України, 1976 с. 69.

³ Добрик В. В центре внимания — идеологическая работа.— Коммунист, 1979, № 5, с. 46.

Вістря соціально-ідеологічної демагогії уніатства спрямоване на боротьбу зі впливом ідей Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка викликала радикальні соціальні зміни в усьому світі, в тому числі прискорила глибокoу кризу релігії.

За своєю суттю криза релігії і церкви виступає складовою частиною загальної кризи капіталізму. На початку 20-х років ХХ ст. на західноукраїнських землях процеси секуляризації посилювали такі чинники, як соціальне гноблення, антинародна, зрадницька політика уніатських клерикалів у соціальних і національних питаннях, гострі класові суперечності між бідним селянством і духовенством та ін. «Класова свідомість,— повідомляв анонімний кореспондент газети «Світло» у січні 1927 р.,— що шириться чим раз то більше між нашим селянством, усуває ґрунт з-під ніг... в першу чергу попівству»⁴. Найбільш масштабним і показовим виявом кризи релігії був зростаючий розрив з церквою найактивнішої частини населення, передусім робітників, селянства, інтелігенції.

Об'єктивні соціальні процеси примушували керівництво уніатської церкви пристосовуватись до нових умов. У тому ж 1927 році митрополит А. Шептицький видав послання до духовенства «Про поборювання ворожої церкві пропаганди». Намагаючись протистояти зростаючому впливові комуністичних ідей, зміцненню серед широких верств трудящих авторитету Комуністичної партії Західної України, уніатські ідеологи послалили насамперед антикомуністичну спрямованість своєї діяльності.

Головну причину зростання антирелігійних настроїв ідеологи уніатства вбачають у тому, що «католики спізналися у справі розв'язання конфлікту між працею і капіталом», не реагували відповідним чином на злободенні проблеми сучасності. Тому уніатські церковники дедалі частіше звертаються до «світських» питань, силкуються розробити і настирливо пропагувати власну соціальну доктрину — антинаукові концепції суспільних відносин і клерикальні рецепти вгамування соціальних конфліктів. «Прямуючи до справедливого розв'язання суспільних питань,— писав уніатський журнал «Нива»,— треба опертись на соціалістичній доктрині та бажати її здійснити, але тільки в згоді з наукою католицької церкви»⁵. При цьому апологети католицької «справедливості» широко вдаються до демагогії, спекуляцій такими поняттями, як «соціалізм», «рівність» та ін.

Проте уніатські ідеологи неспроможні запропонувати нічого нового або оригінального в розв'язанні соціальних питань. Вони лише намагаються, по-рабському слідуючи ортодоксальним авторитетам католицькому, пристосувати до місцевих умов соціальну доктрину католицької церкви — релігійно-ідеалістичне вчення, яке, починаючи з другої половини ХІХ ст., виступає як ідеологічна система, що протистоїть науковому комунізмові і проповідує глибоко реакційні, буржуазні за своєю суттю концепції. Католицька соціальна доктрина, заперечуючи класову боротьбу, за своєю спрямованістю є різновидом соціал-реформізму, зняряддям ідеологічної боротьби проти соціалізму.

Основні католицького соціального вчення були закладені в енцикліках римських пап, які були виявленням пристосовницьких тенденцій католицької церкви у період загострення класової боротьби пролетаріату на рубежі ХІХ—ХХ ст. У цих енцикліках обстоювався ідеал «християнського суспільного устрою», який спирається, зокрема, на принцип

⁴ Газ. «Світло», Львів, 1927, 23 січ.

⁵ Нива, 1931, с. 103.

так званої корпоративної організації суспільства. Уніатська церква повністю сприйняла ці постулати папських енциклік і всіляко їх пропагувала як основу «справедливих» суспільних відносин.

Філософське підґрунтя католицької соціальної доктрини, проголошене у енцикліці «Рерум новарум», зводиться до таких положень: «Тільки християнський світогляд... дає нам тверді і непохитні моральні основи, які мають бути вирішальними також у господарських взаємнинах». 2. «Християнський світогляд учить, що володарем всесвіту є Бог, людина є тільки його часовим посідачем, який матеріальні засоби одержує для досягнення визначеної Богом цілі». 3. «Добра матеріальні, віддані у посідання людей, мають служити всім, усьому людському роду». 4. «Необхідною для життя є приватна власність, обмежена потребами та інтересами всього громадянства». 5. «...Необхідне співробітництво церкви, яка вчить і виховує, держави, яка обороняє слабих перед несправедливістю сильних, і профспілкових організацій, які мають вирівнювати міжкласові спори».

Отже, основою католицької та уніатської соціальної доктрини є релігійно-ідеалістичне положення про примат релігійної свідомості над буттям, про те, що суспільний розвиток визначений богом. Католицька соціологія спирається на антинаукову філософську концепцію, містифікує закони суспільного розвитку, а тому її висновки є хибними.

Католицька соціальна доктрина суперечить науковому, матеріалістичному розумінню історії, яке виходить з визнання первинності, примату суспільного буття щодо суспільної свідомості. Католицька соціологія повністю нехтує роллю матеріальних умов в житті суспільства, роллю людини як суб'єкта історії, а спонукальні мотиви діяльності людини вбачає в світогляді, який ґрунтується на вірі в бога. Такий погляд призводить до фаталізму, який не залишає місця для самостійної творчої діяльності людини. Адже з цього випливає, що людина не може нести жодної відповідальності за свої вчинки, оскільки вони наперед визначені богом. Щоб якимось подолати суперечливість релігійного провіденціоналізму, богословни твердять, що людина все ж має свободу вибору того чи іншого вчинку. На думку католицьких соціологів, виходить, нібито суспільне життя залежить від того, як правильно люди використовують матеріальні засоби для досягнення визначеної богом мети. Тобто творча активність людей зводиться до сприяння реалізації трансцендентної цілі. Тому, мовляв, існує безпосередня залежність між характером соціальних відносин і світоглядом, ступенем віри в бога і визнанням авторитету церкви.

Ставлячи понад усе «боже провидіння», католицько-уніатські соціологи по суті заперечують активно-творчу діяльність людей, спрямовану на усунення віджилих суспільних відносин, віджилого суспільного ладу і заміну його іншим, прогресивним. Отже, релігійна соціологія виправдовує існуючу соціальну (капіталістичну) організацію суспільства та його основних політичних інститутів, захищає експлуататорські форми суспільного устрою. «Соціальні принципи християнства,— відзначив К. Маркс,— проповідують необхідність існування класів — пануючого і пригнобленого, і для останнього у них знаходиться лише благочестиве побажання, щоб перший йому благодіяв». Вони «оголошують всі гидоти, вчинювані гнобителями у відношенні пригноблених, або справедливою карою за первородний та інші гріхи, або випробуванням, яке господь у своїй безконечній мудрості посилає людям на спокутування їх гріхів»⁶.

⁶ Маркс К. Комунізм газети «Rheinischer Beobachter». — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 197.

У питанні про значення приватної власності католицькі соціологи демагогічно проголошують формальне право користування власністю для всіх. Проте «Рерум новарум» пояснює, що це право не можна трактувати так, нібито власність, яка є в розпорядженні суспільства, розподіляється між усіма порівну. Отже, енцикліка фактично схвалює соціальну і економічну нерівність протилежних класів капіталістичного суспільства, тобто виправдовує капіталістичний лад, експлуатацію людини людиною. Уніатська інтерпретація соціальної доктрини католицизму знайшла своє відображення у статті войовничого антикомуніста, священника М. Кондрада, надрукованої в «Меті» 15 березня 1931 року. Енцикліка, писав він, була викликана «несправедливостями» капіталізму «у відношенні до робітників», а також «революційним соціалізмом,.. що надовго затруїв душі робітничих мас». Конрад наголошував насамперед на «недоторканості» приватної власності. «Приватну власність,— підкреслював він,— утвердив звичай усіх народів, справедливе право держав, а в кінці повага Божого права, яке забороняє навіть пожадати чужого добра». Отже, уніатські ідеологи робили наголос на недоторканості приватної власності і водночас завзято виступали проти принципів суспільної власності на знаряддя і засоби виробництва.

Як відомо, в традиціях первісного християнства відсутнє положення про апологію приватної власності. Традиційні авторитети християнства повчали, що від природи люди отримали «землю і всі інші дочасні блага в спільну власність», а приватна власність є «породженням гріха і суперечить закону бога і природи»⁷.

Уніати ж, про що вже йшлося, піднесли приватну власність вже до рангу «закону бога і природи». Щоб якось узгодити свою апологетику експлуатації зі вченням первісного християнства про власність, надати їй більш войовничого антикомуністичного спрямування, вони стверджували: «Не проголошували вони (тобто ранні християни П. П.) такі заклики: «бідні, забирайте майно багатих, бо воно ваше», а, навпаки, говорили: «бережіться заздрості, не беріть чуже майно». Автор наведених рядків — уніатський священник І. Александрович — заявляв, що у первісному християнстві існувала не спільна власність, а лише спільне право на подання. «А коли йдеться про подання,— писав він,— то необхідно визнати приватну власність, а вона виключає комунізм»⁸. Захищаючи свої приватновласницькі інтереси, уніатські ідеологи вперто твердили, що сама ідея відібрати майно у багатих і розділити його серед бідних є гріховною.

Переконливим свідченням того, кому служать такі релігійні проповіді, є відверто реакційна роль, яку відіграла ідеологія уніатства на західноукраїнських землях до їх возз'єднання з Радянською Україною.

Положення уніатської соціальної доктрини багато в чому тісно змикались з ідеологією українського буржуазного націоналізму. Клерикали стверджували, нібито українському «христовому народові» внутрішньо притаманне прагнення наслідувати християнські повчання про приватну власність. А націоналісти і собі проповідували, нібито «індивідуальна власність — це сутність української нації, це той фундамент, на якому вона виросла як нація»⁹ та ін. Апологети буржуазії намагалися захистити підвални експлуаторського суспільного ладу.

Антинародній діяльності уніатської церкви давали рішучу відсіч комуністи Західної України, вказуючи на єдино можливий революційний

⁷ Див.: Католицизм—77.— М.: Политгиздат, 1977, с. 32—33.

⁸ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 201, оп. 46, спр. 2435.

⁹ Мета, 1938, 31 лип.

шлях подолаття соціальних антагонізмів, виявляючи справжню класову спрямованість абстрактно-гуманістичних проповідей релігійних ідеологів. Активна, наступальна позиція КПЗУ в боротьбі проти сил реакції, послідовне розкриття комуністами дійсних причин загострення класових суперечностей сприяли піднесенню революційних настроїв серед широких мас населення, згуртуванню їх у боротьбі проти єдиного класового ворога, інтереси якого обстоювала уніатська церква. Журнал КПЗУ «Наша правда» наводив, зокрема, таку статистику: з 967200 селянських господарств у Галичині 558000 мали менше, ніж по 2 га землі, від 2 до 5 га припадало на 31,3 процента господарств, від 5 до 20 га — на 10,5 процента, понад 20 га — 0,9 процента¹⁰. «Зайвої» робочої сили в західноукраїнському селі на початку 30-х років налічувалося близько 1,9 мільйона чоловік¹¹. Безземелля і безробіття були головними причинами загострення класових конфліктів, масового зuboжіння, зниження життєвого рівня мільйонів трудящих. «Перелюднення, брак землі, промислова криза, обмеження еміграції, з одного боку, економічна політика польського уряду (колонізація і осадництво, податкові тягарі та ін.), з другого боку, — відзначав II з'їзд КПЗУ, — з неминучою конечністю мусили довести до цілковитої руїни села та викликати голод»¹².

Важким було матеріальне становище західноукраїнських робітників. Воно зумовлювалось відсталістю і застоєм промисловості, її залежністю від іноземного капіталу, а також мілітаризацією господарства буржуазної Польщі. На початку 30-х років в Західній Україні на 100 наявних робочих місць налічувалося 682 безробітних¹³. Основна маса безробітних (близько 400 тисяч чоловік) була приречена на мукки голоду і злидні. Величезний резерв робочої сили давав можливість власникам підприємств до мінімуму знижувати заробітну плату, яка в Західній Україні була на 50—70 процентів нижчою, ніж у промислових центрах Польщі. Три чверті західноукраїнських робітників заробляли лише половину прожиткового мінімуму.

Роки світової економічної кризи були дтя трудящих Західної України періодом особливо гострої нужди і безробіття. В цей час тут посилюється революційна боротьба за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною. «...На західноукраїнських землях Польщі, — писала «Наша правда», — йдуть селянські бунти... Партизани, нападаючи на фільварки або розгромлюючи поліцейські постистерунки, так і кажуть: «Ми хочемо землі, ми хочемо до Радянської України»¹⁴.

Ідеологи уніатства, щоб відвернути маси від революційної боротьби, радили багатим терміново давати милостиню бідним, а вбогим — не впадати в зневіру, не втрачати «надії на божу поміч». Вони активно пропагували думку про те, що злидні трудящих є наслідком їх власних гріхів. Тому, мовляв, «божу поміч» ще треба заслужити.

Тема одвічної гріховності людини як головної причини соціальних лих займає в соціальній доктрині уніатства вирішальне місце. Шептицький, наприклад, твердив, що «всі соціальні школи, які групуються коло соціалізму, може найбільше помиляються в тому, що людську природу вважають за здорову і незіпсуту і тим самим заперечують

¹⁰ Наша правда, 1931, № 7—8, с. 2.

¹¹ В а с ю т а К. Аграрне перенаселення в Західній Україні.— УІЖ, 1971, № 12.

¹² Постанови II з'їзду КПЗУ. Львів, 1925, с. 83.

¹³ Герасименко М., Дудикевич Б. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною. К., 1960, с. 61.

¹⁴ Наша правда, 1924, № 1—12, с. 35.

об'явлену науку про первородний гріх»¹⁵. У своїх численних посланнях до віруючих митрополит Шептицький настирливо проводив думку про необхідність для трудящих усвідомити свою «гріховність», покаянитися експлуататорам і терпіти.

Проповідь покорн і терпіння уніатські ідеологи тісно пов'язували з захистом основ капіталістичного ладу з його соціальною нерівністю і несправедливостями. «Робітничче питання,— писала клерикальна «Мета»,— може врегулювати лише церква, яка вчить, що «рай» на землі неможливий, бо існують такі великі природні різниці між людьми, що їх нічим не можна усунути. Суспільство складається з елементів нерівних, як нерівними є й органи людського тіла. Зрівняти їх неможливо»¹⁶. А оскільки, мовляв, неможливі соціальна рівність, рай на землі, то злидіні і терпіння трудящих цілком природні і неминучі. «Воли ніколи не зникнуть, бо, виявляється, є наслідком первородного гріха»¹⁷.

Отже, уніатська соціальна доктрина увічне капіталістичне рабство. «Ані капітал без праці,— стверджують уніатські ідеологи,— ані праця без капіталу не можуть існувати»¹⁸. Для того щоб створити якусь видимість пояснення причин соціальної нерівності, за капіталізму, клерикальні соціологи стверджували, що головне з усіх нещастя людини полягає в її моральній недосконалості, в її вродженій гріховності, в порушеннях християнської моралі. Тобто реальне розв'язання соціальної проблематики підмінюється пропагандою собі рівної абстрактної моральної проповіді. Таку ж реакційну соціальну спрямованість має і доктрина католицизму про «позитивну» роль союзу церкви і держави в умовах капіталізму. Це переконливо свідчить про те, що уніатська церква завжди була зряддям буржуазної держави, призначеним для того, щоб тримати трудящих у покорі. Що ж до буржуазної держави, то вона цілком захищає інтереси поміщиків і капіталістів, інтереси церкви і духовенства.

У 1939 році, коли відбулося воз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною, ієрархи уніатської церкви, зімкнувшись з націоналістичними силами, зайняли відверто ворожі соціалістичні позиції. З перших днів фашистської окупації України уніатство вірою і правдою почало служити німецьким загарбникам. Після розгрому фашизму ватажки уніатства брали активну участь у контрреволюційному терорі буржуазно-націоналістичних банд, перешкоджали соціалістичному будівництву. Нині, коли остаточно викрита антинародна сутність уніатства, більшість його апологетів знайшли притулок в еміграції, де і донині займаються авантюристичним політиканством, брудною антирадянщиною, співробітничать з націоналістичними залишками та розвідувальними центрами капіталістичних держав¹⁹.

Останнє переконливо свідчить про те, що своє соціальне вчення уніатство завжди пристосовувало до потреб і інтересів найреакційніших кіл експлуататорського суспільства, виступаючи з ними в тісному політичному та ідеологічному союзі. І нині в центрі авантюристичної діяльності уніатських ідеологів та політиканів за рубезем лишаються антикомунізм, антирадянські наклепи, захист капіталістичних суспільних відносин і їх основи — приватної власності. Реакційні потуги ідеологів уніатства в сучасних умовах остаточно втратили будь-яку під-

¹⁵ Львівські архієпархіальні відомості, 1935, № 2, с. 63.

¹⁶ Мета, 1931, 5 квіт.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Докладніше про це див.: Акулов І. Під маскою «класового миру». — К.: Політвидав України, 1975; Дмитрук К. Є. Під штандартами реакції і фашизму. — К.: Наукова думка, 1976.

тримку в колах віруючих на території УРСР. Дедалі меншу підтримку вони знаходять і серед віруючих української еміграції.

Вище вже відзначалось, що уніатські ідеологи, розробляючи прийоми своєї соціальної демагогії, по-рабському слідували за настановами ортодоксальних авторитетів Ватикану, прагнули пристосувати соціальну доктрину католицизму до місцевих умов. Проте останнім часом соціальна доктрина католицизму зазнала значних змін, які відображають намагання католицької церкви пристосуватись до сучасних умов, враховувати умонастрої і прагнення віруючих. Під впливом грандіозних соціально-економічних, ідейно-політичних та науково-технічних змін в сучасному світі, в свідомості людей, ідеологи католицизму вимушені йти на компроміси, допускати можливість участі віруючих в діяльності різних політичних організацій як правих, так і лівих. Як відзначають дослідники, соціальна доктрина католицизму в нинішніх умовах під тиском об'єктивних обставин дедалі ширше виражає згоду «на плюралізм в політичній діяльності віруючих»²⁰. Що ж стосується соціальних «ідеалів» та ідейно-політичних настанов, розроблюваних нинішніми ієрархами уніатства для віруючих, то вони цілком і повністю засновані на антирадянщині, ненависті до комунізму, суспільного прогресу, повністю суперечать прогресивним, демократичним прагненням і сподіванням трудового народу. Отже, всім змістом і спрямуванням своєї нинішньої діяльності уніатська церква засвідчує свою належність до найреакційніших, найконсервативніших кіл сучасного католицизму. Досвід соціалістичного будівництва, який за визначенням В. І. Леніна, утворює «нові, вищі форми людського співжиття»²¹, переконливо показав трудящим Західної України ілюзійність соціальної доктрини уніатства, її ворожість корінним життєвим інтересам і прагненням трудящих. Утвердження соціалістичних суспільних відносин на західноукраїнських землях переконливо довело, що законні потреби і прогресивні прагнення трудящих, їх віковічні соціальні сподівання можуть бути вперше задоволені лише за умов соціалістичної інтернаціональної єдності.

* * *

Социальная доктрина униатства, созданная клерикальными идеологами для противодействия распространению идей Великого Октября среди трудящихся Западной Украины, всей своей антикоммунистической направленностью выступает как попытка гальванизировать в массовом сознании иллюзию о незыблемости социально-политических институтов буржуазного общества и прежде всего частной собственности как основы капиталистической эксплуатации.

²⁰ Див.: Католицизм—77, с. 48.

²¹ Ленін В. І. Становище і завдання соціалістичного інтернаціоналу.— Повне збір. творів, т. 26, с. 34.

С. О. КОШАРНИЙ, В. І. ПРОНЯКІН

ЛЕНІНСЬКА КРИТИКА ІДЕАЛІСТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ ДОСВІДУ ТА СУЧАСНА ФЕНОМЕНОЛОГІЯ

Історія філософії засвідчує, що не існує жодного філософського поняття, тлумачення змісту якого не виступало б об'єктом непримиренної боротьби протилежних філософських напрямів — ма-

теріалізму та ідеалізму. Сюди слід залічити насамперед більшість понять гносеології, в інтерпретації яких протиборство матеріалістичної та ідеалістичної філософії фіксується чи не найчіткіше. Водночас деякі з категорій гносеології, зокрема поняття «досвід», належить до числа таких, де згадана протилежність проявляється в досить своєрідних формах.

Ця своєрідність була ґрунтовно проаналізована і розкрита В. І. Леніним в ході критики махізму та пов'язаної з ним юмівсько-кантівської традиції суб'єктивно-ідеалістичного філософствування. В. І. Ленін вказує передусім на те, що звернення до досвіду, проголошення його єдиним джерелом і засобом пізнання може виступати вихідним пунктом як матеріалістичної, так і ідеалістичної теоретико-пізнавальної концепції. «Під словом «досвід», — зазначає у зв'язку з цим В. І. Ленін, — без сумніву може критись і матеріалістична і ідеалістична лінія в філософії... але ні визначення досвіду як предмета дослідження, ні визначення його як засобу пізнання, нічого ще не вирішує в цьому відношенні»¹. Суть справи, і це переконливо доведено в праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм», — полягає не в термінологічних деклараціях, не в словесному проголошенні досвіду єдиним предметом філософського дослідження (крім емпіріокритиків у той період до «досвіду» апелювали іманенти, неокантіанці, інтуїтивісти, представники інших ідеалістичних філософських шкіл, а також прибічники природничо-наукового матеріалізму), а в тому реальному змісті, який вкладається філософами в поняття «досвід», з чим пов'язане тлумачення його місця і ролі в пізнавальній та практичній діяльності людини. «Різні «визначення» цього поняття, — підсумовує В. І. Ленін, — виражають лише ті дві основні лінії в філософії, які так яскраво розкрив Енгельс»².

Ленінський висновок про необхідність чіткого розмежування матеріалістичних та ідеалістичних інтерпретацій поняття та ролі досвіду в пізнавальній і практичній діяльності багатогранний. Він виступає насамперед діалектико-матеріалістичним узагальненням наслідків тієї гострої боротьби, яка тривалий час точилася в історії філософії з розглядуваного питання між прибічниками протилежних філософських напрямів, зокрема представниками раціоналізму і емпіризму в гносеології. Цей висновок є методологічним принципом для розкриття і оцінки позитивного внеску, зробленого в теорію пізнання та методологію наукового дослідження представниками матеріалістичного емпіризму (Ф. Беконом, Т. Гоббсом, Дж. Локком, французькими матеріалістами), які обстоювали і розвивали тезу про те, що походження знання з досвіду є відображенням предметів та явищ зовнішнього світу, що існує незалежно від суб'єкта, що наукове знання об'єктивне за своїм змістом та ін. Матеріалістичні концепції досвіду відіграли неабияку роль в критиці релігійно-ідеалістичних містифікацій походження наукового знання.

Разом з тим діалектико-матеріалістичне вчення про джерела формування предметного змісту досвіду та його місце в пізнавальній діяльності людини, всебічно розвинуте В. І. Леніним в процесі критики махізму, дозволяє розкрити істотну світоглядно-методологічну обмеженість усіх форм домарксівського матеріалізму, зокрема причини його нездатності ефективно і послідовно протистояти суб'єктивно-ідеалістичним та агностичним спекуляціям на проблемах сутності досвіду. Ця непослідовність вирішальною мірою визначалась тим, що до-

¹ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне зібр. творів, т. 18, с. 143.

² Там же, с. 141.

марксістський матеріалізм трактує досвід вузькогносеологічно, обмежуючи його предметний зміст лише пізнавальним, суто споглядальним відношенням людини до світу.

Одним із істотних моментів діалектико-матеріалістичного вчення про пізнання, розробленого В. І. Леніним, є розкриття тієї обставини, що досвід, і насамперед його гносеологічне значення, слід осмислювати в широкому контексті предметно-практичної діяльності, причому «точка зору життя, практики повинна бути першою і основною точкою зору теорії пізнання»³. Діалектико-матеріалістичне узагальнення практично життєвої природи досвіду має виключно важливе значення для критики сучасних ідеалістичних містифікацій його місця і ролі в формуванні світоглядних установок людини. Йдеться насамперед про те, що в сучасних ідеалістичних тлумаченнях сутності досвіду в структуралізмі, різних відгалуженнях неопозитивізму тощо і нині здебільшого переважає його інтерпретація лише у суто пізнавальному, однобічно сцієнтистському плані, чим відтворюються принципові хиби традиційних вузькогносеологічних концепцій досвіду.

Слід, однак, вказати на те, що і в самій ідеалістичній філософії ХХ ст. наявні численні спроби вийти за межі однобічності гносеологічного тлумачення досвіду в буржуазних філософських концепціях, розглядати його як «життєву» або «буттєву» основу пізнання. Такі орієнтації властиві насамперед «філософії життя», бергсоніанству, фрейдизму, прагматизму, екзистенціалізму та іншим різновидам філософського ірраціоналізму. Одна з показових щодо цього спроб притаманна феноменології, зокрема працям Е. Гуссерля.

Актуальність діалектико-матеріалістичної критики феноменологічної концепції досвіду зумовлена тим, що до неї нерідко вдаються представники сучасного ідеалізму, які прагнуть дати «нове» розв'язання традиційних теоретико-пізнавальних проблем⁴. Феноменологія (і насамперед власне гуссерліанство) набула останнім часом значного поширення в буржуазній філософії, претендуючи в загальносвітоглядному плані на методологію обґрунтування «гуманістичної цінності» спеціальнонаукових досліджень в соціально-гуманітарних та природничих дисциплінах⁵.

Критичний аналіз поглядів Гуссерля як засновника даної філософської школи важливий також з огляду на те, що він вважав, нібито йому вдалося уникнути як обмеженостей раціоналістичної інтерпретації досвіду в гносеологічних концепціях Декарта і Канта, так і дати відповідь на питання про походження категоріальних зв'язків наукового знання з досвіду, яке виявилось нерозв'язним для Локка і Юма, а також інших представників емпіризму. Саме тому формування феноменологічної концепції досвіду доцільно проаналізувати передусім під кутом зору її претензій подолати ті суперечності, які виявилися на початку нинішнього сторіччя в традиційних його тлумаченнях буржуазною філософією. Розглянемо коротко деякі з цих суперечностей.

Добре відомий той історичний факт, що післякласична буржуазна філософія, не зумівши подолати теоретичну спадщину Гегеля зброею критики і не приймаючи через обмеженість буржуазного світогляду марксистського спрямування цієї критики, повертається до догегелів-

³ Там же, с. 133.

⁴ Див., зокрема: Levin D. Reason and Evidence in Husserl's Phenomenology. Evanston, 1970; Mall R. Experience and Reason. The Hague, 1973.

⁵ Kockelmans J. Phenomenology and the Physical Science. Pittsburgh, 1966; Phenomenology and the Social Sciences. Evanston, 1973, vol. I, II; Gurwitsch A. Phenomenology and the Theory of Science. Evanston, 1974 та ін.

ських способів філософствування і насамперед до трансцендентально-критицизму Канта. Однак повернення до кантівської філософії як теоретичної форми осмислення кризи буржуазного світогляду, до трансцендентального методу як засобу її подолання з необхідністю відроджує і актуалізує питання про шляхи звільнення від суперечностей філософії Канта, зокрема його концепції досвіду, від дуалізму явища і речі в собі, подолання тієї безодні, яка розділяє в трансцендентальному критицизмі природу як царство детермінізму і необхідності, що його людина може пізнати, але не змінити і культуру як сферу буття свободної волі і духовно-практичної творчості людини. Проблема подолання кантівського дуалізму є каменем спотикання і в сучасних буржуазних філософських концепціях досвіду, виступаючи, зокрема, в формі антитези сцієнтизму та антисцієнтизму, пізнавальної і ціннісної установок філософського мислення.

Йдеться насамперед про те, що буржуазна філософія в намаганнях відшукати базисні, визначальні форми зв'язку людини і світу, мислення буття, суб'єкта і об'єкта, послідовне теоретичне розгортання моментів яких (форм зв'язку) продемонструвало б і засвідчило сам процес переходу реального в мислиме, об'єктивно існуючого в ідеально наявне у свідомості, остаточно заходить в глухий кут. Якщо виключити об'єктивно-ідеалістичні, такі, що тяжіють до релігійно-теологічного тлумачення відношення людини до світу, а також суто електичні, явно компромісні «розв'язання» даної проблеми, то всі інші більш-менш послідовні різновиди ідеалізму або відтворювали наріжні постулати кантівського дуалізму, або ж тяжіли до соліпсистських інтерпретацій проблеми досвіду. Суть проблеми полягала тут у тому, що ідеалістична філософія (емпіріокритицизм, іманенти, неокантіанство та ін. школи), ігноруючи матеріально-практичні опосередкування процесів пізнання, відмовляючись від розгляду практично-перетворюючої діяльності як ланки, що зв'язує свідомість та дійність, покладала в основу своїх теоретичних конструкцій розрив свідомості та об'єктивного світу. Ізолювавши гносеологічного суб'єкта в іманентній даності феноменів його свідомості, різноманітні напрямки буржуазної філософії унеможливлювали для себе розв'язання питання про шляхи і засоби переходу від свідомості до об'єктивного світу, тобто теоретичне подолання тієї суперечності, яка з часів Канта кваліфікується як «скандал для філософії»⁶. Усі намагання подолати цей споконвічний розрив, який явно чи неявно покладалася в основу філософської рефлексії про місце досвіду та засоби його репрезентації в пізнанні, здійснити перехід від індивідуальної свідомості до реальної дійсності іманентними засобами самої свідомості, суто логіко-гносеологічним шляхом, виявилися марними. Такого теоретичного переходу взагалі не може бути. «Довести існування об'єктивної дійсності суто логічним шляхом, спираючись на дані чуттєвості, неможливо»⁷ — слушно зауважив з цього приводу К. С. Бакрадзе.

Єдиною визначальною формою, в якій об'єктивна дійсність дається мисленню, формою, яка засвідчує об'єктивне існування зовніш-

⁶ «Не можна не визнати за скандал для філософії і загальнолюдського розуму необхідність приймати лише на *віру* існування речей поза нами (від яких ми отримуємо весь матеріал знання навіть для нашого внутрішнього самовідчуття) і неможливість протиставити якесь задовільне доведення цього існування, якби комусь заманулось піддати його сумніву» (Кант І. Критика чистого розуму.— Соч. в 6-и томах, М. Мысль, 1964, т. 3, с. 101).

⁷ Бакрадзе К. С. Избр. философские труды, III: Очерки по истории новейшей и современной буржуазной философии.— Тбилиси: Изд-во Тбилис. ун-та, 1973, с. 103.

нього світу, опосереднює перехід об'єктивного в суб'єктивне й становить конкретно-історичний предметний зміст відношення мислення до буття, — доведення цього становить головний момент революційного перевороту, здійсненого марксизмом у філософії, — є практика, розглядувана як чуттєво-предметна діяльність суспільної людини. Оскільки ж буржуазна філософська свідомість у будь-яких своїх різновидах—об'єктивно-ідеалістичних, суб'єктивно-ідеалістичних, вульгарно-матеріалістичних — нездатна осмислити сутність практики в її визначальних для гносеології функціях, розкрити значення матеріально-практичної діяльності для формування предметної істинності людського мислення, його об'єктивного, «посейбічного» змісту, вихід з тупиків дуалістичного подвоєння світу, як і із соліпсистських «розв'язань» проблеми, шукається суто схоластичним способом. Зберігаючи як загальносвітоглядний постулат розрив між свідомістю і дійсністю, різноманітні школи ідеалізму наполегливо намагаються «винайти» якісь «нові», «раніше не відомі» інтерпретації суб'єктно-об'єктного відношення, вдаючись до пошуків певних «найпервинніших» формоутворень людського досвіду, де свідомість і буття перебували б у безпосередньому «контакті», синкретичній злитості. Однак такі пошуки, ігноруючи практику як визначальну основу зв'язку свідомості та об'єктивного світу, ні до чого позитивного не призводять, дедалі більше містифікуючи і заплутуючи саму проблему джерел об'єктивного змісту наукового знання, питання про його досвідне походження.

У феноменології Гуссерля немовби підсумовуються попередні пошуки буржуазною філософією шляхів обґрунтування досвідного походження знання. Визначальним для спроб феноменології переглянути традиційні філософські уявлення про досвід є введення поняття інтенціональності свідомості, з допомогою якого Гуссерль намагався здійснити теоретичну реконструкцію цілісності усіх життєвих проявів людини, обґрунтувати і виразити у формі «універсально-життєвої» філософії генетичну єдність усіх різновидів досвіду, тобто уникнути дуалістичних інтерпретацій світу і самої людини. Сам же інтенціональний або «допредикативний» досвід тлумачиться Гуссерлем як єдина «універсальна основа, на якій ґрунтується впевненість в існуванні світу і яка передує всякій практиці— як практиці життя, так і теоретичній практиці пізнання»⁸. Загальна спрямованість «антидуалістичної» аргументації феноменології в цілому відтворює типові для буржуазної філософії розглядуваного періоду спроби довести суб'єктивно-ідеалістичну тезу про іманентність буття і свідомості, нерозривну кореляцію суб'єкта і об'єкта в досвіді. Ця тенденція до суто феноменалістичного тлумачення пізнавального та практичного відношення людини до світу і нині притаманна всім школам філософського ідеалізму. Варто нагадати, що згадана теза використовувалась у той період і російськими махістами (зокрема, в «емпіріомонізмі» О. Богданова) для дискредитації матеріалізму і заперечення теорії відображення, наклепницьких звинувачень марксизму в «дуалізмі», в неправомірному подвоєнні світу на «речі в собі» та явища⁹. В. І. Ленін, як відомо, довів цілковиту безпідставність і неспроможність таких звинувачень.

Таким чином, характеризуючи спільну суб'єктивно-ідеалістичну спрямованість феноменології та емпіріокритицизму в тлумаченні природи досвіду, його місця та ролі в пізнанні, слід відзначити, що їх спільність виявляється насамперед у типових для ідеалізму ХХ ст. на-

⁸ Husserl E. Erfahrung und Urteil.— Hamburg, 1964, s. 25.

⁹ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм, с. 13

маганнях теоретично відтворити «єдність і цільність досвіду»¹⁰. Та специфічна форма, якої набувають такі претензії і в махізмі і в феноменології, зводиться до того, щоб відшукати єдиний теоретичний принцип, виходячи з якого можна було б розгорнути філософське обґрунтування «так званого *наївного реалізму*, тобто звичайного, нефілософського, наївного погляду всіх людей, які не задумуються про те, чи існують вони самі і чи існує середовище, зовнішній світ»¹¹. Різниця між феноменологією та емпіріокритицизмом тут суто термінологічна — цей «наївний реалізм» іменується Гуссерлем як «докритична наївність натуральної установки» людини стосовно навколишньої дійсності, яку він намагається по-філософському обґрунтувати в межах так званої трансцендентально-феноменологічної установки теоретичного мислення. Відмінність же між махізмом та феноменологією полягає передусім в тлумаченні предметного змісту досвіду (на цьому ми спинимось нижче), а також у тому, що тоді, як емпіріокритики в обґрунтуванні досвідного походження знання претендували на «зняття» протилежності матеріалізму і ідеалізму, подолання світоглядної несумісності «точки зору, яка йде від речі до свідомості, і точки зору зворотної»¹², виступаючи на ділі як жалюгідна еkleктична мішанина, «пуста претензія підновленого фіхтеанства»¹³, феноменологічна концепція досвіду Гуссерля становить набагато послідовніший, ніж махізм, різновид сучасного ідеалізму. Загальна спрямованість концепції Гуссерля про інтенціональну природу досвіду може бути охарактеризована як чергова спроба ідеалізму довести, що матеріалізм (і навіть «реалізм») як філософія неможливий.

Предметним мотивом визначення Гуссерлем вузлових моментів відношення людини до світу в термінах інтенціональності виступають претензії феноменології подолати традиційну для новоевропейської філософії дуалістичну дихотомію внутрішнього і зовнішнього досвіду людини. Ці претензії виростають з критики локківської концепції їх співвідношення¹⁴.

Загальновідомо, що з тлумаченням понять внутрішнього і зовнішнього досвіду в історії філософії пов'язувалось розв'язання фундаментальних філософських проблем, зокрема принципів питань гносеології: про джерела наукового знання, визначення походження всезагальності і необхідності категоріальних зв'язків мислення та ін. Інтерпретація поняття «досвід» мала не менш важливе значення і для розуміння самої людини як «психофізичної» істоти, шляхів і засобів її самопізнання, критеріїв самовизначення. Головна теоретична проблема, розмаїття підходів до розв'язання якої складає наскрізну тематичну домінанту розвитку раціоналізму і емпіризму, як і їх «синтезу» в юмівсько-кантівській традиції філософського мислення, полягала в тому, щоб послідовно реконструювати шляхи переходу від сприйняття одиничних і випадкових зовнішніх стосовно свідомості предметів навколишнього світу («істини факту») — до всезагальності і необхідності тих визначень, до яких вони підносяться науковим мисленням, внутрішнім рефлексивним досвідом свідомості («істини розуму»), тобто простежити генезис «ідей» про зовнішній світ у свідомості суб'єкта. Камінем спотикання, отже, завжди виявлялись пошуки того «спільного зна-

¹⁰ Там же, с. 65.

¹¹ Там же, с. 57.

¹² Там же, с. 59.

¹³ Там же.

¹⁴ Landgrebe L. Phenomenological Concept of Experience.— Philosophy and Phenomenology Research, 1973, vol. 34, No. 1.

менника», який виступав би поєднуючою основою, умовою узгодження зовнішнього перцептивного досвіду суб'єкта з внутрішнім рефлексивним досвідом його інтуїтивно-психологічного самосприйняття. Пошуки буржуазною філософією основи єдності різних регіонів досвіду вели логіко своїх суперечностей до висновків, які в усіх своїх варіантах заперечували правомірність вживання самого поняття «досвід» в теорії пізнання¹⁵.

В пошуках виходу з суперечливості традиційного тлумачення досвіду буржуазною філософією Гуссерль апелює до того безсумнівного факту, що відношення людини до світу, досвідне сприйняття предметної багатоманітності реальності завжди опосередковане певними структурами свідомості, пов'язане з потенціалом уже пережитого людиною, згідно з яким дійсність осмислюється, оцінюється, розчленовується. Інакше кажучи, зовнішній світ актуально переживається на основі певного, вже наявного фонду знання, в його інваріантних визначеннях, які щоразу реактивуються свідомістю. З цього боку в основу феноменологічної концепції досвіду були покладені усталені стереотипи сприйняття суб'єктом зовнішньої стосовно свідомості предметності світу.

Приводом для розробки Гуссерлем поняття інтенціональності (вже не в брентанівському, а у власне феноменологічному розумінні останньої) та інтенціональної концепції досвіду послужило виявлення ним наявності певної відповідності між предметним змістом сприйняття зовнішньої стосовно свідомості реальності, з одного боку, і способом її усвідомлення, ідеалізації мисленням, тобто функціонально визначеністю того мислительного акту, з допомогою якого свідомість «опрацьовує» предметний зміст сприйнятого, трансформуючи його в схемі рефлексивної діяльності, з другого. Згодом він назве характер цієї відповідності «апріорною кореляцією» між предметним змістом зовнішнього перцептивного досвіду та способом його усвідомлення. Так, в одній з приміток до своєї останньої праці «Криза європейських наук...» Гуссерль говорить про те, що виявлення згаданої «кореляції» і перетворення її в предмет його філософських досліджень належить до часу роботи над «Логічними дослідженнями» (1898 р.). Ця кореляція, пише він, «вразила мене настільки глибоко, що вся моя наступна діяльність цілком стала визначатись завданнями її систематичної розробки»¹⁶, втілюючись у пошуки відповідної методології вичленування в «чистому» вигляді усталених типів відповідності предметного змісту сприйняття і способів ідеалізації цього змісту в актах свідомості.

Намагаючись пояснити природу цієї «кореляції», феноменологія приєднується до декартівсько-кантівської традиції, згідно з якою в пошуках шляхів узгодження різних масивів досвіду слід віддавати безумовний пріоритет внутрішньому рефлексивному досвіду суб'єкта. Однак в інтерпретації суб'єкта Гуссерль, як ми вже відзначали, прагне подолати вузькогносеологічне його тлумачення і стосовно цього питання приймає до «філософії життя» (головним чином у дільтейвському варіанті), згідно з якою суб'єктом світогляду не може бути лише гносеологічний суб'єкт, обмежений визначеннями «чистого розуму». Суб'єкт в тлумаченні Гуссерля (як і предметний зміст його досвіду) має розглядатись в усім багатстві своїх життєвих інтересів і проявів, серед

¹⁵ Лекторский В. А. Опыт.— Философская энциклопедия. М.: Советская энциклопедия, 1967, т. 4, с. 159—160.

¹⁶ Husserl E. Die Krisis der Europäischen Wissenschaften und die Transzendentale Phänomenologie.— Husserliana. Bd. VI, Haag, 1954, S. 169.

яких пізнавальне відношення до світу не є самосушим. Свідомість людини феноменологія також претендує трактувати як універсальну форму її життєвої активності. «Слово *жити*, — зазначає Гуссерль, — тут слід розглядати... як таке, що означає цілеспрямоване життя, в якому виявляється духовна творчість в найширшому розумінні — як творення культури в межах історичного континууму»¹⁷. Відповідно до цього Гуссерль акцентує, що «звернення до світу досвіду є звернення до «життєвого світу», тобто до світу, в якому ми завжди вже живемо, в якому даний ґрунт для всякої пізнавальної діяльності і для всяких наукових визначень»¹⁸. В руслі такого підходу образність перцептивної діяльності свідомості в усьому багатстві її змісту, предметним еквівалентом якого виступає світ культури і історії загалом, подається в феноменології як «горизонт» рефлексивної діяльності суб'єкта. Функція інтенціональності в феноменологічній концепції досвіду полягає саме в тому, щоб трансформувати предметний зміст уже набутого свідомістю зовнішнього перцептивного досвіду у внутрішні стереотипи рефлексивної діяльності суб'єкта. Сам же інтенціональний досвід розглядається Гуссерлем як те «посереднє царство», дослідження механізмів функціонування якого дозволяє узгодити і втілити в концептуально-філософську єдність цілісність досвіду, універсальність всіх життєвих проявів людини.

Структура «інтенціонального досвіду» свідомості розчленовується в феноменології на три акти, якісню своєрідність яких згідно з суб'єктивними здатностями людини можна визначити через послідовність 1) інтуїції; 2) рефлексії і 3) єдності рефлексії та інтуїції. Ця послідовність, на думку Гуссерля, дозволяє вичленувати в «чистому» вигляді споконвічну апіорну «кореляцію» між реальним предметним світом і світоусвідомленням, тобто «оживити» предметні горизонти досвіду суб'єкта, перетворити форми їх зв'язків у схеми ідеального покладання дійсності.

Першому актові інтенціонального досвіду відповідає функція свідомості, «спрямованої на предмет» Його здійснення витлумачується феноменологією як інтуїтивне відшукання в предметних образах «працюючої» свідомості стійких утворень — об'єктних визначень перцептуального поля і як їх дальша ідеалізація. Споглядання вичленовує в цих актах «спосіб спрямованості» предметних образів до суб'єкта, тобто виявляє інваріантну цілісність їх значення, його смислового орієнтованості стосовно суб'єкта. Наприклад, людина, яка хоча б один раз бачила, як працюють ножицями і сама проробила цю операцію, вже назавжди засвоїла «кінцевий смисл», тобто функціонально-цільове призначення ножиць і відтепер впізнає даний предмет з першого погляду, незалежно від його конкретної форми і предметного контексту, який супроводить дане сприйняття. При цьому важливо, що «впізнавання» відповідних предметів (скажімо, книги) відбувається не репродуктивно, не за законами дзеркального ідентифікування, а за аналогією з їх функціонально-цільовим призначенням, витлумаченим феноменологією суто ідеалістично — як значення, що інваріантно перебуває в свідомості. Смислово визначеність певних предметів, а також їх функціональні взаємозв'язки інтерпретуються Гуссерлем як їх інтенціональні кореляти, «ейдоси», або цілісні ідеальні образи.

Отже, функції цього акту інтенціонального досвіду полягають в інтуїтивному відшуканні в «працюючій» свідомості усталених ідеаль-

¹⁷ Husserl E. Die Krisis, S. 329.

¹⁸ Husserl E. Erfahrung und Urteil, S. 38.

них смислів, яким відповідають стереотипи сприйняття і оцінки предметних форм реального світу в тих їх визначеностях, згідно з якими їх об'єктивні прообрази слугують людським цілям. Виздлені таким чином усталені функціональні значення «предметних горизонтів» сприйняття — це насправді не що інше, як ідеалістично обернена форма вираження «споживчих вартостей», відповідно до яких специфікується функціональна визначеність предметів світу, що огочує людину, в практиці, з погляду того, як вони, згадані предмети, слугують самій людині.

Другому актові інтенціонального досвіду відповідає рефлексивний аналіз «кінцевих смислів» ідеалізованих предметів. Визначальним тут виступають спроби «оживити» рефлексією структурну статику об'єктивних значень предметного змісту свідомості, трансформувати її в діяльну динаміку суб'єктивного смислопокладання, перевести функціонально-цільові визначеності предметного світу людини в активну здатність «самості» суб'єкта.

Функції даного акту інтенціонального досвіду слід охарактеризувати як намагання феноменології опанувати у формі певних типів рефлексії предметно втілені продукти діяльності з погляду їх функціональної орієнтованості стосовно людини. Те, що з боку реального предмета виступає як його усталене функціонально-цільове призначення, феноменологія трактує як його смислову визначеність і прагне перенести на сторону суб'єкта, відшукавши в суб'єктивних здатностях людини діяльнісні еквіваленти предметно втілених форм реального світу. Інакше кажучи, гадаючи, що соціально-цільові функції реальних предметів, створених людиною, відкрystalізовані у свідомості як їх ідеальні смисли, імпліцитно приховують за своєю предметною формою логіку людської діяльності, в процесі якої вони були створені і спосіб якої переживається при їх сприйнятті, феноменологія претендує з допомогою рефлексивних процедур аналізу свідомості трансформувати визначення цієї діяльності в самовизначення суб'єкта, в схеми його ідеального покладання світу. Підсумком такого дослідження смислоструктур свідомості мало бути, за задумом Гуссерля, досягнення предметно втілених форм світу виключно як оберненої форми свідомості суб'єкта.

І нарешті, третій акт інтенціонального досвіду суб'єкта (єдність рефлексії та інтуїції) «конститує» сам світ, тобто здійснює «повернення» світу його «споковічного» суб'єктивного смислу, який нібито становить «істину» його предметних форм. Відтепер все реально існуюче, відповідно до намірів феноменології, начебто без залишку осягається як втілення суб'єктивних потенцій, сфера життєвого самоствердження людини.

Характеризуючи феноменологічне розуміння досвіду в цілому, важливо вказати на те, що головна характеристика цього досвіду — інтенціональність, — містить у собі з погляду тих функцій, які їй відводяться, містифікацію свідомості, зумовлену суто ідеалістичним її тлумаченням як «повноти існування». В дійсності ж предметний зміст свідомості формується зовсім не «інтенціональним досвідом», а насамперед доцільним характером чуттєво-предметної діяльності людей, тими суспільно-практичними історичними формами, в які втілюються продукти цієї діяльності, доцільним характером їх функціонування в суспільстві. Здатність же суб'єкта до ідеального покладання світу, розчленування його в актах рефлексії формується в процесах реальної взаємодії людини з об'єктивно існуючим світом матеріальної та духовної культури, засвоєння знакової символіки мови і логічних

зв'язків предметно-практичної діяльності, які здійснюються в реальному досвіді соціального спілкування з іншими людьми.

Оскільки ж феноменологія ідеалістично «виносить за дужки» реальність соціально-історичного світу — доцільність суспільного функціонування предметно втілених форм свідуючої культури фіксується нею в по-суб'єктивістському препарованих формах: як «кінцевий смисл» їх ідеальних образів-значень. В цьому плані поняття інтенціональності становить суб'єктивно-ідеалістично містифіковану форму вираження соціально-цілових функцій всього створеного людиною, відповідно до яких предметні форми навколишнього світу функціонують в суспільстві і опановуються людиною — обернену форму, з якої еліміновано її реальну соціально-практичну визначеність, усунуто всі ті соціально-практичні предметні мотивації, які властиві реальним процесам цілепокладання. Ідеалістично-препаровані стереотипи доцільної діяльності і становлять центр тяжіння феноменологічної концепції досвіду.

З допомогою подібних ідеалістичних містифікацій практичної та пізнавальної діяльності Гуссерль силкується отримати універсальну надісторичну формулу єдності людини і світу, створити ілюзію подолання дуалістичних інтерпретацій дійсності: трансцендентальний суб'єкт феноменології, трансформувавши з допомогою інтенціональності зовнішню опозицію свідомості та буття, суб'єктивного та об'єктивного у внутрішню структурованість самої свідомості, має оперувати вже не з «абсурдною трансцендентністю»¹⁹, а з реальностями, однопорядковими зі своєю сутністю. Таким чином, структура обернених форм інтенціонального досвіду свідомості орієнтована в феноменології насамперед на те, щоб надати «найпервиннішим очевидностям» свідомості значення смислоутворюючих факторів самого буття, граничних орієнтирів «світоутворення».

В руслі розробки феноменологічної концепції «допредикативного досвіду» Гуссерль намагався дати «моністичне» (тобто «радикально суб'єктивістське») обґрунтування джерел походження наукового знання. З погляду феноменології в основі наукових досліджень перебувають певні суб'єктивні передумови, які об'єктивно орієнтована наука не здатна виявити і дослідити власними засобами. Специфіка цих передумов, на думку Гуссерля, полягає в тому, що всі наукові положення про дійсність (судження, теорії, гіпотези тощо) ґрунтуються на певному типі життєвої активності того дослідника, який їх формулює, або, інакше кажучи, здатність суб'єкта до усвідомлення світу завжди актуально передує кожному науковому положенню, імпліцитно включена в нього²⁰. Феноменологічна концепція філософії, гадає Гуссерль, розкриваючи інтенціональні структури свідомості, здатна виявити певний «первинний досвід» світоусвідомлення, який має бути відправним пунктом для розуміння специфіки різних форм наукової концептуалізації дійсності, характеру наукової раціональності в цілому. «Теорія допредикативного досвіду, — стверджує Гуссерль, — в якій дається походження субстрату об'єктивної очевидності (тобто очевидності наукових положень. — С. К., В. П.), є сама по собі першою частиною феноменологічної теорії суджень»²¹. З допомогою «методичного опитування» згаданого типу досвіду, вважає Гуссерль, «ми повертаємось до

¹⁹ «Феноменологія, — зазначає Гуссерль, — виключає всяку наївну метафізику, яка оперує з абсурдними речами в собі, але не виключає метафізику як таку» (Husserl E. *Cartesianische Meditationen*. — Hamburg, 1977, S. 158).

²⁰ Докладніше про це див.: Кузьміна Т. А. Проблема суб'єкта в сучасній буржуазній філософії. — М.: Наука, 1979, с. 128—144.

²¹ Husserl E. *Erfahrung und Urteil*, S. 21.

найпервиннішої (urmaterialien) суті початкового, утворення їх (наукових істин. — С. К., В. П.) смислу, до, так би мовити, найпервинніших (urgrāmissen) їх передпосилок»²², які знаходяться в доннауковому життєвому досвіді, не зачепленого науковою концептуальною обробкою, де локалізована природа першого безпосереднього контакту свідомості з дійсністю. Аналіз структур «допредикативного досвіду» в феноменології претендував на розкриття «життєвої» укоріненості об'єктивно наукової установки теоретичного мислення в характері сутнісного самоствердження людини в світі, на «гуманізацію» науки, показ зв'язку її істин з життєвими установками суб'єкта.

Такою постановкою питання феноменологія значно ближче, ніж інші школи сучасної буржуазної філософії, наближається до розуміння того, що природнича наука не містить у собі критеріїв визначення практикованих нею форм раціональності, що специфіка наукового освоєння світу не може бути зрозумілою з неї самої. Однак, зафіксувавши факт зростаючої дегуманізації науки при капіталізмі, Гуссерль вбачає головну причину такого стану справ лише в байдужості наукових істин до суб'єктивності своїх відкривачів, в безособовому характері наукового розвитку. Будучи нездатною розкрити підгрунтя цих явищ в соціальному функціонуванні наукового знання, в природі його зв'язків з промисловою технологією, в суперечливому соціальному статусі науки в системі буржуазної культури, феноменологія намагається знайти вихід з «кризи науки» в типово ідеалістичних формах — з допомогою створення нового типу науки (трансцендентальної феноменології), яка була б здатною гармонійно поєднувати безособово-об'єктивний характер природничонаукових істин, що стосуються зовнішнього світу, і внутрішні виміри суб'єктивності людини, конкретні обставини її життя, оцінно-смыслові погляди та ін.

Така «універсальна наука», на думку Гуссерля, має засновуватись на осмисленні «допредикативних» самоочевидностей «первинного досвіду» світоусвідомлення, виростати з доннаукового «життєвого світу» людини і бути позбавленою будь-яких передпосилок, на яких би вона ґрунтувалася, які б перебували «за» нею. Концептуальний генезис власного змісту такої науки, розгортуваний з допомогою трансцендентально-феноменологічного методу, повинен, гадає Гуссерль співпадати з генезисом самого світу і виступати процедурою систематичного обґрунтування усіх різновидів наукового знання, тобто розкривати функції того специфічного регіону досвіду, завдяки яким предмети наукових дисциплін завжди задані людині як уже осмислені певним чином, концептуально оформлені, у визначеностях певної форми свідомості. Генетичне розгортання змісту «універсально-життєвої» філософії в феноменології має бути водночас її самообґрунтуванням, завдяки чому вона зображується Гуссерлем як абсолютна, або «гранично обґрунтована», наука.

Однак відразу ж зазначимо, що масштабним претензіям феноменології так і не судилося здійснитись, оскільки проект «універсально-життєвої» філософії постійно руйнувався зсередини, приходив до самозаперечення під впливом нерозв'язних суперечностей трансцендентально суб'єктивізму Гуссерля. Спроби феноменології розробити концепцію «універсального генезису» предметного змісту світу культури і насамперед наукового знання — конституювати фундаментальні основи об'єктивного буття світу на основі життєвих самоочевидностей «допредикативного» досвіду суб'єкта, — неодмінно обертались антиномією,

²² Husserl E. Die Krisis, S. 378.

яку Гуссерль фіксує таким чином: «Чи не стає феноменологія як філософія, що запропоновувала розв'язання проблем об'єктивного буття, затаврованою як трансцендентальний соліпсизм?»²³. В усякому разі, Гуссерль завжди виходив з того, що «невід'ємно першою з усіх філософських дисциплін має бути «по-соліпсистському» обмежена «еґологія»... Тільки тоді прийде інтерсуб'єктивна феноменологія»²⁴. Як бачимо, доля феноменологічної програми трансцендентального обґрунтування предметного змісту науки постійно виявлялася поставленою в залежність від розв'язання одного з найбільш «проклятих» питань суб'єктивно-ідеалістичної традиції в історії філософії — проблеми подолання соліпсизму.

У хитросплетіннях антисоліпсистської аргументації феноменології не наводиться, по суті, жодного принципово нового теоретичного аргументу «на користь» існування єдиного об'єктивного світу, які не наводились би вже у філософських концепціях беркліансько-фіхтеанського типу. У цьому питанні феноменологія становить типовий зразок тієї вичерпно проаналізованої В. І. Леніним «професорської схоластики», яка намагається вивести за допомогою «вмучених словесних конструкцій» поняття об'єктивного як загальнозначимого, соціально-організованого і т. ін.»²⁵. В усякому випадку питання, яке адресує Гуссерль «Науковцям» Фіхте як «вбивче» — «чи може покладаюче себе Я, про яке говорить Фіхте, бути іншим, ніж власне Я Фіхте?»²⁶ — з повним правом і на тих же підставах може бути адресоване і до феноменології. Водночас зауважимо, що Гуссерль вицлює як центральну проблему «антисоліпсистської» аргументації саме *теоретичне* засвідчення, доведення *існування* іншої людини. Проблема, яка перетворилась в деструктивний парадокс по-соліпсистському обмеженого базису феноменології, полягає у відшуканні шляхів теоретичного переходу від тієї «монадологічної» форми, в якій локалізований «інтенціональний досвід» суб'єкта феноменології, до інтерсуб'єктивної «гармонії монад», яка емпірично демонструє себе в елементарних актах міжособового спілкування і взаєморозуміння людей.

Немає потреби докладно розбирати міркування Гуссерля, з допомогою яких він сподівався розгорнути теоретичне доведення існування іншої людини, зокрема його спроби розробити концепцію «спареності», «комуналізації», «аналогізуючої аппрезентації», теорію «емфатії» та інші суто паліативні варіанти розв'язання проблеми, зумовлені принциповою хибністю світоглядно-методологічних установок трансцендентального ідеалізму. Відзначимо у зв'язку з цим лише те, що існування інших людей не є і в принципі не може бути питанням спекулятивно-філософського доведення. Воно, як показали К. Маркс і Ф. Енгельс в «Німецькій ідеології», виступає необхідною «емпіричною передумовою» всякого філософствування, від якої можна абстрагуватися хіба що в уяві трансцендентального ідеаліста. Ця ж обставина була ґрунтовно розкрита В. І. Леніним в процесі критичного аналізу юмівської-кантивської та махістської традиції суб'єктивно-ідеалістичного філософствування, яка покладала в основу своїх концепцій «одне «голе абстрактне» Я, неодмінно велике і курсивом написане». Виходячи з такої посилки, підсумовує В. І. Ленін, «не можна прийти до існування інших людей»²⁷. Це прин-

²³ Husserl E. Cartesianische Meditationen, S. 91.

²⁴ Ibidem, S. 159.

²⁵ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм, с. 119.

²⁶ Husserl E. Die Krisis, S. 205.

²⁷ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм, с. 32—33.

ципове положення діалектико-матеріалістичної філософії вичерпно визначає безпідставність претензій феноменології подолати соліпсизм, зокрема конституювати інтерсуб'єктивний характер теоретичних положень науки.

Реальний предметний зміст відношення людини до світу, як і відношення людини до людини, неможливо конституювати в межах «по-соліпсистському обмеженого» базису феноменології, теоретично вивести з «допредикативних» очевидностей первинного «життєвого досвіду», оскільки таке відношення є *суспільним відношенням*, яке передбачає в своїй основі не «монадологічний» досвід окремого індивіда, а весь попередній історичний розвиток соціальності і культури, тобто сукупний пізнавально-практичний досвід інших людей. «Моя загальна свідомість,— підкреслює у зв'язку з цим К. Маркс,— є лише *теоретична форма того, живою формою чого є реальна колективність, суспільність*»²⁸. Таким чином, відношення людини до світу є відношенням, цілком і повністю опосередкованим продуктами предметно-практичної діяльності людей, історичними формами їх соціального спілкування, суспільним поділом праці та ін. Внаслідок цього навіть у самій постановці питання про спекулятивно-філософське засвідчення існування інших людей криється наскрізна суперечність: така постановка питання в самій своїй основі імпліцитно уже передбачає те, що слід очікувати як кінцевий експліцитний результат доведення — існування тих людей, яким воно адресується.

Як бачимо, феноменологічна концепція досвіду приховує в собі нерозв'язні суперечності, що свідчать про неспроможність феноменології уникнути світоглядно-методологічних хиб традиційних буржуазно-ідеалістичних концепцій досвідного походження наукового знання, подолати вузький гносеологізм в тлумаченні специфіки людського відношення до дійсності. Головною з цих суперечностей є нездатність трансцендентального ідеалізму Гуссерля вказати на засоби подолання прірви між «монадологічним» досвідом окремого індивіда і інтерсуб'єктивним характером того реального життєвого світу, який не зводиться до інтенціональних структур свідомості.

Останнім формулюванням, яке в концентрованому вигляді втілює усі суперечності феноменологічної концепції досвіду і насамперед незвідність інтерсуб'єктивних характеристик «життєвого світу» до «монадологічної» форми індивідуального досвіду, виступає констатація феноменологією «парадоксу людської суб'єктивності»²⁹. Суть цього парадоксу полягає в тому, що трансцендентальний суб'єкт, покликаний у феноменології конституювати весь світ, сам є водночас лише об'єктом у цьому світі. В цілому ж виходить, за визначенням самого Гуссерля, «абсурд»: суб'єктивна частина світу поглинає собою весь світ і тим самим — себе також. «Чи можемо ми,— запитує Гуссерль,— задовольнитись простим поняттям того, що людські істоти є *суб'єктами стосовно світу* (світу, який щодо свідомості є їх світом) і водночас суть об'єкти в цьому світі?»³⁰. Симптоматична сама постановка питання, яка свідчить про те, що Гуссерль зовсім не збирався задовольнитись таким парадоксом. Проте в межах трансцендентальної рефлексії, феноменологічного ідеалізму усі можливі шляхи розв'язання даної суперечності були спробовані Гуссерлем. В центрі наведеного парадоксу феноменологічної концепції досвіду, як бачимо, виявляєть-

²⁸ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 р.— Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів. К.: Політвидав України, 1973, с. 549.

²⁹ Husserl E. Die Krisis, § 53—54.

³⁰ Ibidem, S. 184.

ся феномен *об'єктивності* світу, з одного боку, і нездатність трансцендентального ідеалізму Гуссерля *вичерпати* цю об'єктивність у формах філософської рефлексії про предметний зміст індивідуального досвіду. Усі спроби подолати дану суперечність обертались сваволею соліпсизму.

Отже, феноменологія усім змістом своєї концепції досвіду підтверджує давно встановлену марксистською критикою суб'єктивного ідеалізму істину, згідно з якою суть тієї або іншої системи філософських поглядів слід оцінювати не за словесними деклараціями її представників про досвід як предмет і засіб пізнання, а за тими світоглядно-методологічними орієнтаціями, в межах яких вона намагається дати тлумачення природи досвіду. Це ленінське положення цілком стосується претензій Гуссерля розкрити життєву універсальність досвіду і подолати традиційне суто споглядальне, вузько гносеологічне трактування специфіки досвідного освоєння людиною дійсності. Вони, як ми могли переконатись, лишаються не більше, ніж словесними деклараціями феноменології, благозвучними побажаннями сучасного ідеалізму.

Діалектико-матеріалістична інтерпретація сутності досвідного опанування світу ґрунтується насамперед на адекватному розумінні суб'єктів цього досвіду, якими є дійсні люди. Оскільки ж людина, за визначенням К. Маркса, не є абстрактною істотою, що живе і діє поза предметними зв'язками і відносинами реального соціально-історичного світу, виступаючи передусім активним суб'єктом діяльності, що перетворює світ, визначальним для оцінки досвіду в марксистсько-ленінській філософії є розгляд його змісту в широкому контексті предметно-практичних опосередкувань людського відношення до дійсності, конкретно-історичних життєвих потреб і мотивів сутнісного самовизначення людини, розуміння досвіду як *«особливої суб'єктивної форми освоєння світу, визначальною властивістю якої є здатність асимілювати явища буття як факти життєдіяльності»*³¹.

Підбиваючи загальний підсумок, відзначимо, що діалектико-матеріалістичне розкриття життєво-практичної сутності досвіду має принципове світоглядно-методологічне значення для критики сучасних ідеалістичних містифікацій його природи буржуазною філософією, яка, як і раніше, демонструє свою неспроможність розкрити, осмислити і теоретично виразити єдність і неперервність досвіду, подолати дилему сцієнтизму (постпозитивізм, неорационалізм, критичний раціоналізм тощо) та антисцієнтизму (екзистенціалізм, неофрейдизм, філософська герменевтика та ін.) в тлумаченні місця і ролі досвіду в пізнавальній і практичній діяльності³². Діалектико-матеріалістична теза про необхідність брати до уваги і по-філософському осмислювати *«загальні посилки, буття конкретного суб'єкта (=життя людини) в об'єктивній обстановці»*³³, всебічно розвинута В. І. Ленінінм, дозволяє систематично проаналізувати і розкрити всі чинники, які визначають предметний зміст і функції досвіду, висвітлити з позицій конкретного історизму реальні суспільні передумови, на яких ґрунтується функціонування фундаментальних практичних передпосилок пізнавальної діяльності, джерела формування предметних орієнтацій наукового освоєння дійсності. Отже, діалектичний і історичний матеріалізм виступає єдиною

³¹ Иванов В. П. Человеческая деятельность — познание — искусство. — К.: Наук. думка, 1977, с. 132.

³² Докладніше про це див.: Киссель М. А. Судьба старой дилеммы (рационализм и эмпиризм в буржуазной философии XX века). — М.: Мысль, 1974.

³³ Ленин В. І. Філософські зошити. — Повне зібр. творів, т. 29, с. 170

філософською теорією, яка дає методологію, здатну дослідити реальні суспільно-практичні шляхи переходу від суб'єктивної форми людського досвіду до його об'єктивного конкретно-історичного змісту, розкрити основи єдності та життєвої універсальності досвідного освоєння дійсності.

* * *

Актуальність критического розгляду вглядів Е. Гуссерля (як основателя феноменології) на природу опыта обусловлена тем, что к феноменологии нередко обращаются представители современной буржуазной философии, претендующие на новизну в решении традиционных теоретико-познавательных проблем и пытающиеся в общепhilosophическом плане представить ее в качестве методологии обоснования гуманистической ценности специальнонаучных исследований. Критическое рассмотрение феноменологической концепции опыта представляет интерес также в том плане, что Гуссерль, исходя из того, что ему удалось посредством интенционального анализа сознания вычленить особый массив первичного «допредикативного опыта», считал, будто он смог избежать противоречий в толковании опыта представителями классического рационализма и эмпиризма, в частности преодолеть дуалистическую дихотомию «внутреннего» и «внешнего» опыта, выйти за пределы его узкогносеологического понимания и осмыслить как изначальную «жизненную» основу познания.

Главное противоречие феноменологической концепции опыта неизменно оказывалось связанным с ее неспособностью отыскать пути перехода от субъективной формы человеческого опыта к его объективному конкретно-историческому общественному содержанию, конституировать истоки intersubjectивности отношения человека к миру в жизненном опыте. Все попытки Гуссерля преодолеть данное противоречие, сохранив при этом единство и целостность различных массивов опыта, оборачивались солипсизмом. Последнее в решающей степени обусловлено неспособностью феноменологии осмыслить практическую детерминацию опыта и прежде всего — самого человека как конкретно-исторического субъекта общественных отношений.

СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОГО НАРОДУ І РОЗВИТОК СОЦІАЛІСТИЧНИХ НАЦІЙ

У марксистсько-ленінській теорії націй і національних відносин однією з найактуальніших проблем нині є проблема становлення радянського народу як нової історичної спільності. Цей процес яскраво характеризує зміст і напрям розвитку національних відносин, соціалістичних націй у суспільстві зрілого соціалізму. «Виникнення в нашій країні нової історичної спільності людей — радянського народу, — підкреслив товариш Л. І. Брежнев, — це наше велике досягнення. Ми вправі розглядати його як свого роду узагальнений підсумок тих економічних і соціально-політичних змін, які за півстоліття відбулись у нашій країні»¹.

Потреба в ґрунтовному аналізі проблеми становлення радянського народу і розвитку соціалістичних націй на сучасному етапі комуністичного будівництва зумовлена як завданнями суспільного розвитку нашої країни, регулювання динаміки соціальних і національних процесів, так і завданнями ідеологічної боротьби, зокрема — проти буржуазних фальсифікацій розвитку націй і національних відносин за соціалізму.

Зазначена проблема тією чи тією мірою вивчалась радянськими вченими різних спеціальностей². Істотним внеском в її розробку є колективна праця «Становлення радянського народу і розвиток соціалістичних націй»*. Зміст її багатоплановий. Спираючись на результати попередніх досліджень, авторський колектив показує національні відносини в суспільстві розвинутого соціалізму як реальність, яка постійно розвивається, породжує нові проблеми, потребує пильної уваги і глибокого аналізу. У монографії зроблена спроба узагальнити те нове, найістотніше в національних відносинах, що характеризує сучасне радянське суспільство.

¹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1974, т. 4, с. 59.

² Див.: Советский народ — новая историческая общность людей: Становление и развитие. — М., 1975; Новая историческая общность людей. — М., 1976; Великий советский народ. — М., 1976; Новая историческая общность людей: сущность, формирование, развитие. — М., 1976; Советский народ — строитель коммунизма. — Кн. 1, 2. — Фрунзе, 1977; Да ш д а м и р о в А. Ф. Советский народ. — Баку, 1977, та ін.

* Становление советского народа и развитие социалистических наций. — К.: Научова думка, 1978. — 263 с.

У книжці розглядаються економічні, соціально-класові, політичні і духовні основи виникнення і розвитку радянського народу. На великому фактичному матеріалі висвітлюється процес інтеграції економіки, що становить в нашій країні єдиний народногосподарський організм, невід'ємними складовими частинами якого є економіки радянських соціалістичних республік.

Важливою закономірністю розвитку нової історичної спільності є зростання її соціальної однорідності. У цьому процесі провідне місце посідає багатонаціональний, інтернаціональний за своєю природою робітничий клас. У праці послідовно провадиться думка про те, що в соціальній структурі суспільства розвинутого соціалізму робітничий клас успішно здійснює свою історичну авангардну місію у спільній творчій праці всіх трудящих, у боротьбі за побудову комунізму.

Процес соціально-класових перетворень суспільства розвинутого соціалізму органічно пов'язаний із змінами у сфері національних і міжнаціональних відносин. Формування і розвиток багатонаціонального радянського народу як нової історичної спільності є найвищим вираженням розквіту і зближення соціалістичних націй.

Автори досліджують шляхи і методи керівництва цими процесами, наголошують, що національна політика КПРС, яка ґрунтується на інтернаціоналістській основі, суворому врахуванні єдності інтернаціонального і національного, є визначним чинником всього механізму керівництва процесами розвитку радянського народу як нової спільності. Вони підкреслюють, що влви національної політики КПРС як інструменту управління розвитком нової історичної спільності і далі неухильно зростає. Це пов'язано передусім з тими істотними зрушеннями, які відбулись в національних відносинах зрілого соціалістичного суспільства, з особливостями діалектики інтернаціонального і національного на етапі комуністичного будівництва. В монографії глибоко розкриваються основні завдання і цілі керівництва процесом розвитку нової історичної спільності — радянського народу.

Значне місце у праці посідає аналіз факторів становлення і зміцнення духовної спільності радянського народу: діалектики інтернаціонального і національного в духовній культурі, соціально-психологічних особливостей розвитку радянського наро-

ду, впливу науково-технічної революції на інтернаціоналізацію духовної культури розвинутого соціалізму, формування інтернаціоналістської свідомості, яка сформувалась і зміцніла на основі класової свідомості, глибокого розуміння цілей і інтересів робітничого класу, розглядається як важлива умова становлення і розвитку радянського народу. Авторні цілком правомірно виділяють два етапи становлення і розвитку єдиної, інтернаціоналістської свідомості радянського народу: її формування в період будівництва і перемоги соціалізму в нашій країні і розвиток у умовах розвинутого соціалізму і комуністичного будівництва. Істотною роллю у зміцненні єдності і неподільності національного та інтернаціонального на нинішньому етапі, у становленні радянського народу як нової історичної спільноти людей відіграє дружба народів. Вона є найвищим якісним станом відносин між націями, закономірно властивих реальному соціалізму. Дружба народів, як наголошується у монографії, відображує зростаючу інтернаціоналізацію суспільного життя.

Актуальне значення має висвітлення у книжці ролі соціалістичного інтернаціоналізму і радянського патріотизму в комуністичному вихованні трудящих. Інтернаціоналістсько-патріотичне виховання трудящих розглядається як один із видів ідеологічного регулювання національних відносин, складова частина комплексного підходу до комуністичного виховання. Авторні визначають складові елементи поняття інтернаціоналістсько-патріотичного виховання. Це «формування переконань, почуттів, практична діяльність людини, основою мислення і вчинків якої є марксистсько-ленінське вчення, беззавітна любов до своєї Вітчизни, народу, Комуністичної партії, радянського ладу, інших країн соціалістичної співдружності, ненависть до своїх класових ворогів» (с. 212—213). Докладно характеризуються форми і методи комуністичного виховання.

Характерною особливістю духовного життя радянського суспільства на сучасному етапі комуністичного будівництва є постійне зміцнення почуття належності до нової історичної спільноти — радянського народу. Усвідомлення належності радянської людини до багатонаціонального радянського народу породило і зміцнило велике, містке, багате за своїм змістом патріотичне почуття — загальнонаціональну гордість, яка увірвала в себе все краще, що створене працею, відвагою, творчим генієм мільйонів радянських людей. Загальнонаціональна гордість радянської людини висвітлюється як особливе явище в ідеологічній і національно-психологічній сфері міжнародного єднання в СРСР, дуже важливий фактор у свідомості і поведінці радянських людей, який «органічно поєднує патріотичні почуття і інтернаціональну ідеологію, комуністичні ідеали і досвід радянського народу... розкриває один з аспектів розвитку соці-

алістичного інтернаціоналізму, перетворення його в норму поведінки радянських людей як патріотів своєї багатонаціональної соціалістичної Батьківщини. Це почуття характеризує відносини людей суспільства розвинутого соціалізму» (с. 185).

У монографії піддані ґрунтовній критиці буржуазні і буржуазно-націоналістичні концепції розвитку соціалістичних націй. Авторні розкривають антинауковість, теоретичну неспроможність цих концепцій, дають належну оцінку ревізіоністським і націоналістичним фальсифікаціям теорії і практики національних відносин в СРСР.

Прагнення авторів до широкого висвітлення питань становлення радянського народу і розвитку соціалістичних націй дало загалом позитивний результат. Однак деякі питання розкрито недостатньо повно. Треба було більше уваги приділити соціальним аспектам процесу дальшого зміцнення дружби народів, а також розглядові тих соціальних функцій, що їх вона виконує у суспільстві зрілого соціалізму. На нашу думку, потребує ґрунтовнішого аналізу понятійний апарат теорії націй і національних відносин, теорії пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, зокрема таких понять, як «нація», «розквіт», «зближення» та «злиття» націй, «інтернаціоналізація», «національне», «інтернаціональне», «інтернаціоналістське», «соціалістичний інтернаціоналізм», «дружба народів», «інтернаціональна єдність» та ін. Це сприяло б поглибленню уявлення про об'єкт дослідження, виявленню нових його аспектів.

Розглядаючи питання про мовне спілкування народів Радянського Союзу, автори використовують великий матеріал, який свідчить про повсюдне добровільне вивчення російської мови народами нашої країни. Бажано було б у зв'язку з цим висвітлити питання про те, якою мірою росіяни, які живуть на території тієї чи іншої республіки, засвоюють мову корінної національності — адже це теж свідчить про зближення і взаємозбагачення народів у мовній сфері життя.

Рецензована праця значно б виграла, якби автори систематизували їхні висновки і рекомендації у вигляді низки узагальнюючих резюме до кожного розділу книги.

В цілому ж монографія є цінним, усебічним дослідженням проблеми становлення радянського народу і розвитку соціалістичних націй в зрілому соціалістичному суспільстві. Своєю глибокою ідейно-теоретичним змістом, гострою політичною спрямованістю вона служитиме справі дальшого послідовного здійснення ленінської політики КПРС, зміцненню дружби і інтернаціональної єдності народів Радянського Союзу, вихованню трудящих в душі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму.

ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАГАЛЬНОСОЦІОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ СОЦІАЛЬНОГО ПЕРЕДБАЧЕННЯ

На сучасному етапі розвитку нашої країни, коли радянський народ успішно розв'язує висунуті XXV з'їздом КПРС чергові завдання у галузі створення матеріально-технічної бази комунізму, вдосконалення соціалістичних суспільних відносин, формування всебічно і гармонійно розвиненої людини, розвитку соціалістичного способу життя, глибока теоретична розробка проблем наукового передбачення, прогнозування суспільних процесів набуває дедалі більшого значення.

Рецензована праця* підготовлена на основі матеріалів конференції «Проблеми наукового передбачення у світлі рішень XXV з'їзду КПРС» (Київ, 1977). Це — друга праця з циклу «Історичний матеріалізм як теорія соціального пізнання та дії», підготовлюваного відділом історичного матеріалізму Інституту філософії АН УРСР.

У збірнику висвітлюються важливі загальносоціологічні проблеми соціального прогнозування, що мають методологічне, теоретичне та безпосередньо практичне значення. У статті В. М. Мазур, М. М. Мокляка та Б. О. Рутковського, яку вміщено напочатку, розглядаються основні напрями наукових досліджень у цій галузі, подано загальну характеристику прогностики як науки, здійснюється конкретний аналіз спеціальної літератури з питань соціального прогнозування. Тут у зв'язку з рішеннями XXV з'їзду партії конкретизується питання про вдосконалення методів комплексного розв'язання найважливіших загальносоюзних, міжгалузевих і територіальних проблем, створення єдиних централізованих прогностичних програм, що мають охопити всі етапи виробничої діяльності — від проектування до кінцевого результату.

Теоретичні основи соціального передбачення у працях К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна аналізуються у статті З. Грундманна (НДР). Автор наголошує, що марксизм «за своєю суттю є наукою, орієнтованою на майбутнє; тією наукою, одним з фундаментальних завдань якої є наукове передбачення дальшого розвитку сучасного суспільства, його революційного, комуністичного перетворення» /с. 28/.

На основі глибокого, різнобічного аналізу творів основоположників марксизму-ленінізму він розкриває прогностичну функцію діалектико-матеріалістичної методології.

Цікавою видається нам стаття, присвячена питанню про специфіку і функції категоріального апарата суспільної прогностики /автор — В. В. Косолапов/. Як слушно зазначає дослідник, такий апарат складає цілісна система понять, що ґрунтується на основних принципах, законах і категоріях матеріалістичної діалектики і виконує евристичну, епістемологічну, аксіологічну, організаційно-управлінську та систематизуючу функції. Усі ці функції є предметом спеціального розгляду. Зокрема, епістемологічна функція категоріального апарата суспільної прогностики реалізується, на думку автора, з допомогою аналізу основних соціальних показників, що характеризують основні сфери суспільного життя і дають можливість з'ясувати ймовірний напрям подальшого розвитку об'єкта прогнозування.

Характеризуючи організаційно-управлінську функцію на народногосподарському рівні, автор виділяє чотири найважливіші об'єкти економічного прогнозування: науково-технічний прогрес, ресурси всіх видів, суспільні потреби, матеріальні умови відтворення. Разом узяті, прогнози розвитку і функціонування цих об'єктів утворюють єдину систему загального прогнозу народногосподарського комплексу країни. У статті розглядаються основні стадії повного циклу здійснення науково-технічного прогнозу — ретроспекція, діагноз і прогноз у власному розумінні цього слова, показано нерозривний взаємозв'язок прогнозування і планування. Предметом спеціального інтересу автора є основні етапи розробки прогнозу в соціальній прогностичності.

Про сутність соціального прогнозу, його гіпсеологічні передумови, загальну природу, основні особливості, типологію та функції, йдеться також у статті В. О. Василенка /Москва/ «Структура соціального прогнозування». Вона має багато спільного із статтею В. В. Косолапова щодо змістовності і оригінальності, але аспект і цільове призначення публікації дещо інші.

У наступних статтях здійснюється розгляд тих або тих найважливіших «зрізів» проблеми соціального прогнозування. Наприклад, у статті В. І. Холоха розкриваються інформаційні передумови передбачення суспільних явищ, міститься оцінка ролі та значення статистичних даних, соціального експерименту, вивчення громадської думки тощо. Ю. І. Ширяєв зосередив увагу на проблемі конкретності і точності соціальних прогнозів. М. Форет (ЧССР) — на використанні соціальних показників у процесі соціального прогнозування. Він вважає найприйнятнішими такі варіанти соціальних індикаторів, як «форма якісного показання»; одноцифрова форма, що поділяється на абсолютний та відносний показники; багаточифрова форма,

* Вопросы прогнозирования общественных явлений: Отв. ред. Куценко В. И. — Киев: Наук. думка, 1978. — 193 с. — Исторический материализм как теория социального познания и действия (АН УССР Ин-т философии).

яка конкретно виступає як розподіл повторюваності величин часових рядів, просторових рядів, просторово-часових рядів. Істотне місце у статті М. Форета посідає розкриття системи соціальних показників у процесі управління соціальним розвитком (див. с. 149—157).

Предметом аналізу в статті Н. К. Костяєвої є кількісні методи в соціальному прогнозуванні, їх можливості і водночас — межі їх застосування. Авторка з'ясовує специфіку залучення даних математики і кібернетики, показує, що плідне використання кількісних методів у соціальному прогнозуванні можливе лише на основі діалектико-матеріалістичної методології, загальних принципів соціальної філософії марксизму-ленінізму. У статті В. Ф. Безпальчого «Передбачення як фактор підвищення трудової активності мас» спеціально розглядається важлива з теоретичного і практичного погляду проблема так званого трудового передбачення, що є одним із різновидів соціального прогнозування.

Рецензований збірник — це, по суті, перша розвідка у створенні синтетичної соціально-філософської картини прогнозування, його найбільш загальних, загальносоціоло-

гічних визначень, спроба показати, яким має бути його методологічне забезпечення, за яких умов можливий справжній успіх у галузі соціального прогнозування під час складання системи прогнозів. Майже у всіх статтях збірника позитивне розв'язання проблем супроводиться аргументованою критикою теорії і практики соціального прогнозування в капіталістичних країнах.

Водночас треба сказати про недоліки. Автори припускаються розбіжності у визначеннях поняття «прогнозування», типології, у характеристиці етапів прогнозу тощо. Статті за своїм теоретичним рівнем нерівноцінні, трапляються невинувдані повторення. Годилося б чіткіше і послідовніше дотримуватися розрізнення понять «прогнозування» і «передбачення», адже попередня книжка цього ж циклу спеціально присвячена з'ясуванню методологічних проблем соціального передбачення.

Загалом же розглянений збірник — це глибоке загальносоціологічне дослідження широкого кола питань соціального прогнозування, пов'язаних з розумінням його специфіки, структури, функцій та категоріально-лого апарата.

І. П. ГОЛОВАХА

СУСПІЛЬСТВО — ЧАС — ПРОСТІР

Проблема часу і простору привертає до себе дедалі більшу увагу філософів, соціологів, мистецтвознавців, фізиків, математиків, астрономів, космологів, фізіологів. Здійснюються широкі й інтенсивні дослідження численних аспектів цієї проблеми, публікуються монографії, брошури і статті, присвячені їй аналізу. Все це свідчить про теоретичну і практичну значущість проблеми часу і простору, що помітно актуалізується в умовах сучасної науково-технічної революції.

Останніми роками посилюється інтерес до з'ясування світоглядної значущості часу і простору як форм руху суспільства і цілепокладальної людської діяльності. У зв'язку з цим заслуговує на увагу монографія А. М. Лоя*, в якій вичленовуються і аналізуються різні рівні і аспекти об'єктивного змісту соціальних часу і простору, механізми формування і функціонування категорій «час» і «простір» у структурі різних історичних типів світоглядів.

Позитивною рисою рецензованої книжки є те, що в ній послідовно розглядаються методологічні проблеми соціально-історичних часу і простору з позицій матеріалістичного розуміння історії. Автор висуває плідну, на наш погляд, ідею «рівнів соці-

ально-історичного часу», зокрема вичленовує «рівень загального історичного розвитку» (де мірою соціально-історичного часу виступає суспільно-економічна формація) і «рівень історичного часу малих масштабів, часу функціонування соціальних об'єктів певного історичного розвитку» (с. 16).

Якщо хронологічний час, як показує автор, байдужий до змісту фіксованої послідовності соціально-історичних подій, то історичний час виступає як форма суспільного розвитку, а відповідні характеристики часу виражають його зміст. Соціальне буття рухоме і багатозначне, тому і соціально-історичний час якісно неоднорідний.

Сутність опредмеченого часу, що є якісною основою соціального часу, визначається специфікою предметно-практичного становлення суспільства, взаємоперетворенням минулої і живої праці у цілеспрямованому процесі матеріальної життєдіяльності, створення і освоєння предметного світу культури загалом. Всезагальність цього процесу в системі виробництва і відтворення капіталістичного суспільства вперше була розкрита К. Марксом.

У книжці достатньо переконливо обґрунтовується положення про те, що простір і час виступають як внутрішні динамічні взаємопов'язані характеристики реального соціального процесу. Розкриваючи характер взаємозв'язків соціальних часу і простору, досліджуючи специфіку і функ-

* Лой А. Н. Социально-историческое содержание категорий «время» и «пространство». — Киев: Наук. думка, 1978. — 134 с.

ції просторових параметрів у розвитку суспільства, автор аргументовано доходить висновку, що неправомірним є обмеження проблеми соціального простору лише екологічними одиницями. Істотно важливі і міркування автора про те, що простір співвідноситься з певними соціально-історичними системами та їх функціями, що він характеризує впорядкованість соціальних процесів, їх взаємодію, охоплення, насиченість. На прикладі аналізу К. Марксом капіталу показано, що, як певна система соціально-економічних відношень, капітал є простором щодо самого себе, утворюючи «просторову сферу обігу», «просторову сферу виробництва капіталу».

Велика увага приділяється в книжці аналізу категорії «предмечений час». Автор провадить думку про те, що предмечений час виступає якісною основою просторово-часового континууму суспільства. Він показує, якого значення набуло це поняття в процесі аналізу К. Марксом у «Капіталі» соціального часу. Характеризуючи принципово відмінну роль предмеченого часу (минулої праці) в системі соціалістичних і капіталістичних суспільних відносин, автор цілком слушно підкреслює, що за соціалізму «оживлення, реактивація оречевленої праці відбувається не з метою одностороннього збільшення оречевленого предметного багатства, а для забезпечення всемірного освоєння кожним індивідом надбань світової культури, розвитку в них універсальних діяльностей» (с. 84—85).

Певний інтерес становить також авторська теза про те, що «час» і «простір» як категорії свідомості мають стосунок не тільки до історії пізнання, а до всієї сукупності форм освоєння світу в свідомості. Ця ідея обґрунтовується у другій главі монографії «Час і простір як категорії світогляду». Використовуючи багатий матеріал з історії міфології, релігії, дані літературознавства, мовознавства, мистецтвознавства, автор аналізує ті зміни, які відбулися у змісті «простору» і «часу» як категорій світогляду з розвитком виробничої практики, політичних відносин, а також форм практично-духовного освоєння світу.

На позитивну оцінку заслуговує і розкриття автором ролі процесів відтворення, передавання і переробки соціального досвіду в становленні того чи того сприйняття соціального часу. На наш погляд, це питання має істотне значення і потребує дальшого вивчення. Адже культурно-історичний досвід, що закріплюється в соціальній пам'яті поколінь, які змінюють одне одного, забезпечує функцію спадкоємності, без чого немислимий суспільно-історичний розвиток.

Соціальна пам'ять є одним з аспектів формування ідеального. Ідеальне ж — це схема людської діяльності, репрезентована не натурально, а в знаках і символах. На жаль, автор тільки побіжно відзначає важливість вивчення взаємозв'язку знакових систем різних культур і просторово-часових уявлень тих чи тих історичних епох (с. 58).

Гадаємо, аналіз цієї проблеми заслуговує на більшу увагу. Адже в основі знакових систем лежить «предмечений час», який після оречевлення виявляється розгорнутим у просторовому вимірі соціуму. Саме такий підхід дозволяє, на нашу думку, з діалектико-матеріалістичних позицій осмислити деякі важливі особливості евристичної діяльності людини, пояснити продукування принципово нового знання і роль інтуїції в науковій і художній творчості.

Цінною частинною рецензованої монографії є глава, присвячена критичному аналізу соціально-культурних інтерпретацій часу і простору в класичній і сучасній буржуазній філософії. Автор докладно і аргументовано доводить хибність ідей класичної буржуазної філософії, «філософії життя», феноменології й екзистенціалізму в галузі культурно-історичного трактування часу і простору; розкриває неспроможність концепцій часу і простору А. Бергсона, Е. Гуссерля, В. Дільтея, Ж.-П. Сартра, М. Хайдеггера та ін.

Звичайно, не всі питання, розглянуті в книжці, дістали повне і всебічне висвітлення. Наприклад, проблема простору аналізується значно меншою мірою, ніж проблема часу, а інколи сказане про простір виявляється тільки коротким повторенням того, що перед тим було сказано про час. Авторіві годилося б звернути увагу на те, що в загальній структурі соціального простору часу простір має певну специфіку порівняно з часом. І хоча час має багатший зміст, як правильно відзначається в книжці, у пізнанні простору є свої проблеми. Автор в даному разі посилається на нерозробленість проблем, які пов'язані із структурною природою соціального простору, і вважає, що тут своє слово мають сказати історичні дослідження конкретних суспільств, формацій. Але у виявленні і аналізі специфічних нюансів простору, зокрема тих, що належать до його структуристичної, історичної науки, як нам здається, відіграє не більшу роль, ніж, наприклад, соціологія, політекономія. Та й сам автор ілюструє наявність структурних елементів простору, вдаючись до політекономічного матеріалу в «Капіталі» К. Маркса. Мабуть, не можна орієнтуватися однаковою мірою на історію з точки зору проблем часу і проблем простору; і якщо в історичній науці виявляється цікаві для філософа проблеми соціального часу, це не означає, що тут так само наявні проблеми, які стосуються простору. Суть останніх більше виявляється в інших дисциплінах, і авторіві годилося б дбайливіше проаналізувати в цьому аспекті понятійний апарат сучасних соціології і політекономії.

У деяких місцях книжки є категоричні висловлювання, з якими не можна погодитися. Так, у параграфі «Категорії часу і простору в історичних формах світогляду» стверджується, що в середньовічному суспільстві «індивідуї задавався сценарій, за яким мала розгортатися його господарська, правова, етична й інша діяльність. Цим зу-

мовляється те, що сприйняття часу було зорієнтоване в містично препарованому вигляді на історію відчуженої духовної сутності, людина не сприймала ні себе, ні світ такими, що розвиваються» (с. 78). Це положення підкріплюється висловлюванням А. Я. Гуревича: «Життєвий його (індивіда. — В. П.) шлях даний завчасно, немовби запрограмований його земним покликанням. Тому внутрішній розвиток індивіда був виключений» (Гуревич А. Я. Категорії середньовікової культури. — М., 1972, с. 120). Цю тезу А. Я. Гуревич робить спробою обгрунтувати нібито позачасовим характером середньовічного живопису, зокрема тривалою відсутністю в ньому портрету. Звідси і висновок: «деконкретизація—зворотний бік атемпоральності», який зробив сильний вплив на автора рецензованої монографії.

Однак насправді все було інакше, про що свідчить, скажімо, та ж таки історія мистецтва. Наприклад, в історії каролінгської епохи зафіксовані прекрасні портрети імператорів, виконані художниками школи мініатюрного живопису із Тура. Крім того, готичне мистецтво відобразило інтен-

сивний розвиток інтимного, внутрішнього життя середньовічної людини. Не можна випускати з уваги і ту обставину, що розвинене уявлення про історичний час з'явилося саме в середні віки. Рефлексія щодо часу стала головною силою середньовічного мислення в галузі філософії історії і методів історичного описання. І, зрештою, потрібно врахувати той факт, що саме середньовіччя пройшло декілька етапів у своєму розвитку і останній, згідно з думкою академіка М. І. Конрада, припадає на епоху Ренесансу (йдеться в даному разі про Західну Європу), а для його представників характерне загострене почуття історичного часу.

Треба підкреслити, що перелічені недоліки зумовлені тим, що сама розглядувана проблема дуже складна і недостатньо вивчена. Підсумовуючи, відзначимо, що рецензована монографія А. М. Лоя становить загалом цінне, цікаве, змістовне дослідження малорозроблених проблем соціального пізнання часу і простору і буде з інтересом сприйнята спеціалістами.

В. С. ПОЛІКАРПОВ.

ДІАЛЕКТИКА ЕСТЕТИЧНОГО ПРОЦЕСУ

Досить багату філософську літературу з проблеми естетичного поповнила монографія А. С. Канарського¹, присвячена розгляду методологічних основ розробки вихідних положень естетики, насамперед з'ясуванню змісту самого поняття естетичного.

Стосовно поняття естетичного ніби складалась ситуація, в якій, за справедливим зауваженням автора, «що не дослідник—то своя концепція естетичного. своє тлумачення природи і закономірностей його прояву» (с. 6). Така розбіжність поглядів певною мірою позначається і на розв'язанні низки інших питань естетики, а це кінець кінцем негативно відбивається на розвитку естетичної науки загалом.

Монографія А. С. Канарського багата новими ідеями, містить постановку і розв'язання різноманітних питань. Спинимось тільки на деяких, з нашого погляду, принципово важливих особливостях авторського підходу до проблеми естетичного.

Автор всебічно аналізує дві відомі в естетиці концепції естетичного—«природників» і «супільників». Він показує, що ця суперечка відображує не стільки протилежні погляди дослідників на естетичне, скільки їх певне (достатньо типове й довший) ставлення до способів осягнення цього феномена. зазначає, що ні «природники», ні «супіль-

ники» не враховують діалектичної єдності двох сторін основного питання філософії. Одна з хиб «природників» полягала в абсолютизації першої сторони основного питання філософії, в невмінні з'ясувати зв'язок цієї сторони з другою стороною; «супільники» ж абсолютизували другу сторону основного питання філософії, не пов'язуючи її з першою. А це означає, якщо «природники» просто «недооцінили» діалектику в матеріалістичному розумінні слова, не зрозуміли необхідність діалектичної теорії естетичного, то «супільники» не зрозуміли матеріалізму як власне діалектичного, отже, необхідності естетичній теорії бути матеріалістичною. Уникнути цих хиб можна лише за умови правильного теоретичного тлумачення сутності естетичної практики, тобто тієї практики, в якій реально, в цілком достовірній формі розв'язується суперечність між суб'єктивним і об'єктивним, мисленням і буттям, чуттям і предметами чуттів. Тільки за такої умови діалектика естетичного процесу може виступати логікою і матеріалістичною теорією пізнання естетичного.

На жаль, на сьогодні естетики намагаються здебільшого розкрити природу естетичного, не віддаючи належне діалектиці естетичного саме в розумінні її збігу з теорією пізнання і логікою. А з цього випливає, що проблема естетичного ще чекає таких досліджень, в яких справді знайшлося б місце вказаному розумінню. Монографія перша і

¹ Канарский А. С. Диалектика эстетического процесса.— Киев: Изд-во «Вища школа», 1979, с. 212.

поки що єдина, наскільки нам відомо, праця, в якій свідомо ставиться завдання зробити певні зрушення у цьому напрямі.

Автор підкреслює, що етимологічно терміни «естетика», «естетичний» тощо означають «чуттєвий». І якщо ми оперуємо цими термінами, то потрібно віддати належне сутності чуттєвого феномена. Естетичне постає як процес саме тому, що відчувається людиною, тобто своєрідно завершується (а не просто копіюється) в чуттєвому стані людей. Тому і «перед естетикою як наукою може стояти лише одне її специфічне і найбільш загальне завдання: бути теорією чуттєвого освоєння дійсності, але чуттєвого не в буденному його тлумаченні, а в тому його розумінні, з яким К. Маркс пов'язував цілісність суспільного утвердження людини, а в цьому утвердженні — і цілісність всебічного відношення людини до навколишньої дійсності» (с. 25). Тим самим визначаються межі естетичної науки через марксистське розуміння чуттєвого як «способу суспільного утвердження людини в усьому багатстві її сформованих потреб» (с. 26). Звідси і діалектика естетичного має бути логікою (історією) розвитку феномена чуттєвого як теорію пізнання людської чуттєвості взагалі.

Трагування цих положень пов'язується з намаганням послідовно «ввести» в хід розміркування сутність практики як чуттєво-предметної діяльності. «Спосіб руху чуттєвості, — пише він, — взятий в усьому багатстві її суспільних практичних визначень, і спосіб вияву, пізнання і доказу буття естетичного є той самий діалектичний процес, підпорядкований тому самому закону їх об'єктивного істинного функціонування» (с. 83). Інакше кажучи, автор розглядає питання про сутність естетичного і питання про об'єктивність його буття в контексті з'ясування практичних функцій естетичного. За таких умов, справедливо зауважує він, стає можливим «використати, з одного боку, принцип збігу суб'єктивних і об'єктивних закономірностей взагалі і стосовно пізнання естетичного зокрема, з другого — принцип їх справжньої відмінності, що випливає із сутності відображення і розв'язання основного питання філософії» (с. 84).

Цей «практичний аспект» проблеми естетичного вводиться автором в розуміння самої суті методологічної функції діалектики. У зв'язку з цим А. С. Канарський формулює таку антиномію: без своєрідного «застосування» діалектики, без використання її методологічної функції в живій справі (будь вона теоретичного чи практичного характеру) не можна розуміти і діалектичний конкретного процесу, в цьому разі — естетичного. І, навпаки, неможливо «застосувати» діалектику, не розуміючи її дії в живому конкретному процесі, залишаючи її тільки на абстрактному рівні, як застиглу систему понять чи категорій. Інакше кажучи, щоб зрозуміти діалектику, потрібно її застосувати; але щоб застосувати діалектику, треба її правильно зрозуміти. В цьому, як показує автор, полягає внутрішня суперечність всякого діалек-

тичного способу пізнання. Але розв'язується ця суперечність не стільки за допомогою самих по собі категорій діалектики чи категорій тієї галузі знань, в якій ми здійснюємо вказане «застосування», скільки за допомогою того позитивного і конкретного змісту (оскільки істина завжди конкретна), який виходить в сферу буття і потребує свого розкриття. «Категорії, що не наповнюються таким змістом, лишають мертвими, і їх «систематизація», напизування, розміщення за різними ознаками виправдовує себе хіба щодо цілей теоретико-експериментального порядку» (с. 88).

Реалізуючи цю методологічну установку, А. С. Канарський розкриває зміст естетичного через конкретно-історичний аналіз форми естетичного процесу.

Як відомо, форма буття естетичного привертала увагу багатьох дослідників минулого. Її тлумачили і механістично (суто онтологізму), по-суб'єктивістському (в дусі психологізму). Філософії нового часу (Кант, Гегель), які так чи інакше тяжіли до розуміння діалектики естетичного, пов'язували форму буття естетичного, зі змістом функціонування певної людської потреби. Здебільшого вона зводилась до потреби людей в мистецтві, в задоволенні художніх смаків. Щоправда, на відміну від Канта, Гегеля, Фейєрбаха, М. Г. Чернишевський якоюсь мірою порушив цю традицію, пов'язавши потребу в естетичному з необхідністю життя, «що може подобатись людині». Але до марксовому матеріалізму було притаманне нерозуміння суспільних закономірностей життя людини і пов'язана з цим споглядальність його матеріалістичних поглядів.

Лише тепер, в умовах комуністичного будівництва, виникають передумови для принципу нового погляду на зміст самої потреби в естетичному, так і на спосіб задоволення її. Якщо в класово-антагоністичному суспільстві виявлення естетичного як такого пов'язане найближче з мистецтвом, з творчою діяльністю у власне духовній формі, то за соціалізму відбувається процес своєрідного «повернення» людини, її праці, її виробничій діяльності «художнього начала», елемента творчості за законами краси. А з цього, робить висновок автор рецензованої книги, випливає: те, що людина задовольняє потребу в цілісному самоутвердженні переважно з допомогою мистецтва (і тільки), — це історично необхідна, але не виключно єдина форма виявлення естетичного, задоволення згаданої потреби.

Ось чому А. С. Канарський, звертаючись до форми естетичного процесу, цілком правомірно не обмежується аналізом художньої діяльності, а розглядає своєрідну «субстанцію» естетичного (як «субстанцію» і мистецтва) — чуттєвість людини як спосіб вияву її суспільних сутнісних сил, багатства людських потреб. Чуттєвість є виявлення не тільки якостей! предметного світу, а й суспільного стану людини, в якому концентрується творчий напрям її дії, її переживання, мета її життя. Автор підкреслює, що

єдність форми естетичного процесу «покладена в єдності цілі людського буття» (с. 179), до того ж, такої цілі, яка випливає з історичної необхідності. Він доводить, що лише будучи взятою у формі комуністичної самодіяльності як певного моменту реалізації вказаної цілі, людська чуттєвість стає по-справжньому самоціллю і саме в такому вигляді виконує функцію єдино достовірного способу утвердження естетичного. Отже, поняття комунізму, комуністичної самодіяльності, комуністичного ідеалу тощо є по суті для автора і наріжним поняттям естетичних ідей. У дослідженні доводиться думка про необхідність встановлення суто внутрішнього зв'язку між цими поняттями, оскільки «... не тільки логіка як байдужий рух вигляді виконує функцію як саморух ідеалу життя, що стає моментом, станом життя — цим практичним вираженням всієї міри зацікавленості людини в процесі буття, — ця логіка і повинна становити зміст діалектики естетичного як теорії чуттєвого пізнання» (с. 36).

Згадана монографія не позбавлена певних недоліків. У цьому зв'язку спинимося на першому параграфі другого розділу книги, де йдеться про так званій логічний початок побудови системи естетичних знань. А. С. Канарський цілком слушно зауважує,

що всяка наука можлива лише як система знань, логіка яких відображувала б справжню історію розвитку предмета пізнання. Зрозуміло також, що в такій системі знань дуже важливим є висхідне поняття — своєрідна «клітинна» аналіз. Автор вважає, що такою «клітинною» є поняття «байдужого» і здійснює певний аналіз цього поняття. Цікавою в зв'язку з цим є спроба провести аналогію з гегелівським аналізом поняття «чисте буття».

Не будемо сперечатись щодо вибору висхідного поняття. Зауважимо лише, що справжня методологічна функція «логічного початку» виявляється за умови своєрідного «наповнення» його конкретно-історичним змістом, з'ясування поступового піднесення його від абстрактного до конкретного. В рецензованому дослідженні такої аналіз відсутній, хоч автор і відзначає необхідність його проведення. Глибшого обґрунтування потребує, на наш погляд, і ідея практичного змісту збігу діалектики, логіки і теорії пізнання. Гадаємо, певною мірою вона може бути з'ясована в процесі розгляду історичного розвитку феномена естетичного.

Праця А. С. Канарського — помітне явище в нашій естетичній науці.

В. Д. БІЛОДІД, Т. А. ПОЛЯКОВА

ХУДОЖНЯ ТВОРЧІСТЬ МАС В УМОВАХ РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ

У контексті дослідження різних шляхів виховання творчої особистості аналіз ролі в цьому процесі самодіяльної художньої творчості досить актуальний. Художня самодіяльність є одним з факторів постійного збагачення духовного потенціалу нашого суспільства, розвитку здібностей і талантів, яких в народі, підкреслював В. І. Ленін, — «непочате джерело і які капіталізм м'яв, давив, душив тисячами і мільйонами»¹.

Питання про художню творчість мас ще недостатньо розроблено в нашій філософсько-естетичній літературі. Монографічних досліджень з цієї тематики немає. Тому інтерес, який викликає монографія Ф. І. Прокоф'єва «Художня творчість мас в умовах розвинутого соціалізму»², цілком законний. Самодіяльна художня творчість розглядається тут не тільки як засіб естетичного виховання, відпочинку, а як один з істотних факторів соціалістич-

ного способу життя, ефективний чинник виховання творчої особистості.

У рецензованій книжці розкриваються природа, структура і функції самодіяльної художньої творчості, закономірності її розвитку. Спеціально висвітлюється питання про художню творчість мас як об'єкт соціального управління.

Принципово важливим є розгляд художньої самодіяльності як процесу, що здійснюється і розвивається за загальними законами творчості. Автор справедливо акцентує на необхідності врахування структурного багатства творчої діяльності. Вичленування типів і різновидів творчої діяльності взагалі дало можливість розкрити природу художньої самодіяльності (що може виступати як свідомо і несвідомо, цілеспрямована і нецілеспрямована, організована і системна або неорганізована, несистемна діяльність). Основною функцією самодіяльної художньої творчості автор слушно вважає її здатність бути однією з форм «реалізації потреби людини в цілісності, у вільному й повному виявленні її розв'язки всіх духовних сил» (с. 62).

Такий підхід плідний з філософсько-методологічного і організаційно-практичного

¹ Ленін В. І. Як організувати змагання. — Повне збір творів, т. 35, с. 189.

² Прокоф'єв Ф. Н. Художественное творчество масс в условиях развитого социализма. — К.: Вища школа, 1978.

погляду. Загальноновизнана, на думку Ф. І. Прокоф'єва, неоднорідність художньої самодіяльності, яка у своїй масі не може досягти рівня професійного мистецтва, виключає можливість і необхідність оцінювати самодіяльне мистецтво здебільшого за рівнем майстерності. Тому не тільки теоретичне, а й практичне значення має обґрунтування положення про те, що справжня масовість і високий ступінь самодіяльного характеру мають бути основним критерієм якісного рівня роботи в цій галузі. Художню самодіяльність як творчий процес доцільно оцінювати з погляду того стану творчої активності, яке сповнене значним індивідуально-особистим змістом і має велике суспільне значення і зміст. Щоправда, автори слід було б поглибити дотримуватися цього погляду. Бо зауваження про те, що художню самодіяльність треба оцінювати «незалежно від новизни результату» (с. 16), як і деякі інші, свідчать про те, що автор пов'язує цю новизну і творчі результати переважно з якісною характеристикою творів самодіяльного мистецтва. «Нове,— пише Ф. І. Прокоф'єв,— виступає тут як елемент нового в системі, в організації і структурі художніх елементів чи одночасно по всіх параметрах» (с. 23). Але основним результатом самодіяльної художньої творчості потрібно вважати, на нашу думку, не якісно нові художні твори, а якісно новий суб'єкт творчості. Художня самодіяльність не має обмежувати свою роль лише розвитком художніх здібностей і естетичних смаків. Наповнити вільний від роботи час високим змістом, вестти людину в світ творчості і таким чином сприяти формуванню цілісної особистості — головне завдання художньої самодіяльності.

Отже, продуктом і головним результатом самодіяльної художньої творчості є духовно досконала людина.

В наш час актуалізується проблема співвідношення процесів споживання мистецтва і творення художніх цінностей, бо мистецтво виключене сьогодні в систему засобів масової комунікації і тиражування. У структурі естетичної свідомості і діяльності людини соціалістичного суспільства самодіяльне мистецтво здатне відіграти важливу роль в еволюції естетичної потреби від переважного споживання художніх цінностей до їх творення.

Один з розділів монографії присвячений саме впливові науково-технічної революції на розвиток культурної творчості мас. Як справедливо зазначає автор, самодіяльне мистецтво відіграє істотну роль у створенні ситуації, яка б сприяла оптимальному поєднанню справжнього і репродуктивного мистецтва в житті кожного індивіда.

Ф. І. Прокоф'єв разом з групою соціологів здійснив локальні соціологічні дослідження на кількох промислових підприємствах. Вони підтверджують загальний висновок про те, що художня самодіяльність сприяє випереджаючому розвитку

духовних потреб у творчості порівняно з потребами в споживанні духовних благ, що призводить до зростання соціально-творчої активності людини як члена суспільства.

Послідовно і аргументовано проводиться думка про те, що потреба в самодіяльній художній творчості виявляється як потреба суспільства загалом, колективу і індивідуальна потреба. Потреба суспільства розвинутого соціалізму в розвитку самодіяльної культурної творчості має існувати об'єктивно. Але на рівні індивіда і окремого колективу вона виявляється подекуди стихійно. Завдання полягає в тому, щоб перетворити суспільну потребу в мотив особистої діяльності людини.

Ф. І. Прокоф'єв доходить висновку, що в процесі розвитку естетичних смаків, потреб і художньої майстерності як своєрідних чинників дальшої активізації самодіяльної творчості необхідне випередження в певних межах рівня смаків і естетичних потреб щодо майстерності. Завдяки цьому, вважає він, стає можливим сумісність досягнутого рівня художньої майстерності самодіяльних артистів і естетичних потреб глядачів.

На нашу думку, переважний розвиток естетичних потреб і смаків за рахунок споживання мистецтва може вважатися і своєрідним гальмом художньо-творчої активності споживача, внаслідок недостатнього розвитку естетичних здібностей. Нерозвинуті естетичні здібності стають на перешкоді залучення нових учасників до самодіяльного мистецтва. Послання на естетичні потреби глядачів, яких немовби не задовольняє непрофесійний аматорський рівень самодіяльного мистецтва, призводить на практиці подекуди до орієнтації в самодіяльних колективах здебільшого на вже сформовані й розвинуті таланти. Сьогодні ж питання стоїть передусім про підвищення художньої, естетичної культури кожного члена суспільства. Тому головне в роботі самодіяльних колективів — виховання і формування нових талантів, цілеспрямована робота з ними, на що й орієнтує Постанова ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку самодіяльної художньої творчості» (квітень 1978 року). Тому розвиток самодіяльної художньої творчості має спиратися на гармонійне поєднання естетичних смаків, потреб і естетичних здібностей.

Завдання художньої самодіяльності — сприяти формуванню духовних цінностей людини за «законом підвищення потреб», про який говорив В. І. Ленін. Визначаючи основні фактори, що усвідомлюються як стимул участі в самодіяльних колективах і спираючись на результати конкретно-соціологічних досліджень, автор рецензованої монографії констатує, що такі змістовні мотиви, як прагнення «розвинути свої здібності», «передати іншим свої думки й почуття», нерідко поступаються перед мотивами «весело провести час». Це, як слух-

но зауважує автор, свідчить про недостатній подекуди рівень пропаганди істотних завдань, що мають реалізуватися в процесі розвитку художньої самодіяльності.

Розглядаючи тенденції розвитку художньої самодіяльності, Ф. І. Прокоф'єв констатує, що нині зникає локальність і ізолюваність самодіяльного мистецтва, властива йому в минулому. Самодіяльне мистецтво розвивається в системі відкритих, прямих, безпосередніх зв'язків з усією соціалістичною культурою. Контакти між самодіяльним і професійним мистецтвом розглядаються в монографії як процес взаємодії, а не одностороннього впливу. В майбутньому, вважає Ф. І. Прокоф'єв, зросте інтенсивність обміну, взаємопереливів між професіоналами і суміжним з ними шаром самодіяльних художників.

Цікаве дослідження проблем самодіяльної художньої творчості, виконане Ф. І. Прокоф'євим, звичайно не висчерпує всього кола питань, пов'язаних з цією темою.

Більше уваги треба було б приділити аналізу суті естетичної потреби. Адже саме універсальний і синкретичний характер естетичної потреби, що відображає прагнення цілісної особистості до цілісної діяльності і має на меті цілісну емоційно-вольову активність людини, зумовлює істотну роль її у вихованні всебічно розвинутої і гармонійної особи.

Чіткого визначення потребував аналіз самого поняття «художня самодіяльність». Художня самодіяльність, вважає автор, «це вся художньо-творча діяльність у сфері мистецтва, виключаючи його професійний напрям» (с. 27). На стор. 33 натрапляємо на зведення самодіяльного мистецтва до аматорського. Але ж художня самодіяльність розвивається сьогодні й на ниві професійного мистецтва, зокрема на ґрунті професійних театрів. (Нещодавно відбувся навіть всесоюзний фестиваль самодіяльних

вистав, поставлених у колективах професійних театрів акторами-професіоналами.) Класифікація самодіяльної художньої творчості, в основу якої взято членування за жанрами, на наш погляд, не відповідає вимогам наукової класифікації. Філософсько-теоретичний аналіз самодіяльної художньої творчості на відміну від мистецтвознавчого передбачає досить високий рівень узагальнення, абстрагування від таких, скажімо, елементів, як конкретна жанрова характеристика і репертуар.

Захоплення автора різними класифікаціями, вичленуванням рівнів подекуди приводить до тавтології і змістових повторів. Іноді в монографії натрапляємо не стільки на диференціацію, скільки на подрібнення об'єкта дослідження. Деякі схеми штучно ускладнені (с. 57), позбавлені наочності.

Рівень масовості самодіяльної художньої творчості оцінюється у рецензованій книжці переважно однопланово. Хоча Ф. І. Прокоф'єв слушно наполягає на тому, що не можна звужувати розуміння суб'єкта масової художньої творчості, охоплюючи лише тих, хто займається нею в системі колективів художньої самодіяльності, все ж його висновок стосовно того, що кожний другий з анкетованих причетний до художньої творчості, не є достатньо обґрунтованим. (Скажімо, застольне виконання пісень, спів коліскових та ін., на нашу думку, ще не дають достатньої підстави для залучення їх виконавців у самодіяльні артисти).

Впадає в око деяка псевдометафоричність стилю («шлюбна спілка окремих жанрів народної творчості і професійного мистецтва» — с. 63 та ін.), нечіткість викладу окремих положень.

Загалом Ф. І. Прокоф'єв здійснив серйозне дослідження однієї з актуальних естетичних проблем.

В. С. ФЕДУРІК

До уваги читачів

На с. 66 № 6 нашого журналу за 1979 р. (стаття І. С. Нарського «Про структуру і значущість антимімі — проблеми») два нижніх рядки табл. 2 слід читати SeP; SeP. 19-й рядок с. 67 має бути: SeP.

ФІЛОСОФСЬКА ЛІТЕРАТУРА, ЩО ВИЙШЛА В РЕСПУБЛІЦІ 1978—1979 років.

ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ФІЛОСОФІЇ

Актуальные вопросы методики преподавания философских дисциплин / Редкол.: А. Ф. Плахотный (отв. ред.) и др.—Харьков: Вища школа. Изд-во при Харьк. ун-те.— 158 с.

Вопросы общественных наук: Респ. межвед. науч. сб.— Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.— Вып. 35.

XXV съезд КПСС и актуальные вопросы марксистско-ленинской философии.— 145 с.

Питання філософських наук: Міжвідом. наук. збірник.— К.: Вища школа. Вид-во при Київ. ун-ті.— Вып. 10. 113 с.— (Вісник Київ. ун-ту).

Проблемы философии: Межвед. науч. сборник.— Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.— Вып. 43. 152 с.— Вып. 44. 150 с.— Вып. 45. 148 с.

Философия: Сб. статей.— Харьков: Вища школа. Изд-во при Харьк. ун-те.— Вып. 12. 97 с.— (Вістн. Харьк. ун-та. № 181).

ШУЛЬГА З. П. О методике научно-исследовательской работы: Применительно к исслед. обществоведов.— 2-е изд., испр. и доп.— Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.— 158 с.

ДІАЛЕКТИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ. ЛОГІКА

БЕРЗИН О. Г. В. И. Ленин о свободе и необходимости: Некоторые особенности категориального анализа проблемы и его применения в процессе обоснования революционного преобразования общества.— Харьков: Вища школа. Изд-во при Харьк. ун-те.— 139 с.

БОЙКО А. Н. Проблема бессознательного в философии и конкретных науках.— Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.— 135 с.

ДЕПНЕКО Н. И. Объективное и субъективное в процессе отражения: (Филос. аспект).— Киев, Одесса: Вища школа.— 167 с.

ЕСИПЧУК Н. М. Историческая реальность как предмет познания / АН УССР, Ин-т философии.— Киев: Наук. думка.— 143 с.

ЗЛОТИНА М. Л. О логике курса диалектического материализма.— Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.— 88 с.

КОСТЮК В. Н. Элементы модальной логики / АН УССР, Ин-т философии.— Киев: Наук. думка.— 179 с.

ЛОЙ А. Н. Социально-историческое содержание категорий «время» и «пространство» / АН УССР, Ин-т философии.— Киев: Наук. думка.— 135 с.

Семантические вопросы искусственного интеллекта: Сборник.— Киев: о-во «Знание» УССР.— 29 с.

СЕМЕНИЮК Э. П. Общенаучные категории и подходы к познанию: (Филос. анализ).— Львов: Вища школа. Изд-во при Львов. ун-те.— 175 с.

Социально-исторические и мировоззренческие аспекты философских категорий / АН УССР, Ин-т философии; Редкол.: В. И. Шинкарук (пред.) и др.— Киев: Наук. думка.— 339 с.

Социальные, гносеологические и методологические проблемы технических наук / АН УССР, Кафедра философии; Под общ. ред. М. А. Парнюка.— Киев: Наук. думка.— 347 с.

Социальные, гносеологические и методологические проблемы технических наук / АН УССР, Кафедра философии; Под общ. ред. М. А. Парнюка.— Киев: Наук. думка.— 347 с.

ИСТОРИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ

БАКУМЕНКО В. П. Соціалістичний спосіб життя: гуманізм, демократизм, оптимізм.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 48 с.

ВАРЕНИК В. С. Историко-философские проблемы всестороннего развития личности.— Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.— 151 с.

ВЕТЧИНОВ И. Куда ведут теории «рыночного социализма».— Киев: Политиздат Украины.— 141 с.

Вопросы прогнозирования общественных явлений / АН УССР, Ин-т философии; Отв. ред. В. И. Куценко.— Киев: Наук. думка.— 194 с.

ГАНОВ В. А. Соціальна сутність науки.— К.: Вища школа. Голов. вид-во.— 171 с.

ДОВРОВ Г. М. и др. Управление эффективностью научной деятельности.— Киев: Наук. думка.— 240 с.

ДУБРОВЧЕНКО П. М. Демократизм социалистического образа жизни.— Киев: о-во «Знание» УССР.— 32 с.

ДУЧЕНКО Н. В. XXV съезд КПСС о дальнейшем возрастании роли марксистско-ленинской идеологии.— Киев: о-во «Знание» УССР.— 48 с.

ЖИЛИН Б. Научно-техническая революция: реальность и идеологические мифы капитализма.— Киев: Политиздат Украины.— 149 с.

ЗАДВОРНИЙ А. М. Социалистический образ жизни, его сущность и основные черты.— Киев: о-во «Знание» УССР.— 35 с.

ЗАСИМКО А. З. НТР: социально-экономичні наслідки в умовах сучасного капіталізму.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 46 с.

- Историчний досвід КПРС по формуванню і розвитку соціалістичного способу життя / В. Г. Королько (керівник), В. К. Василенко, В. В. Горак та ін.— К.: Політвидав України.— 183 с.
- КАВАЛЕРОВ А. И. Социалистический быт — составная часть советского образа жизни.— Львов: Вища школа. Изд-во при Львов. ун-те.— 126 с.
- КИКЕЦ Г. Ю. Проблемы интеграции обществознания и естествознания: Социально-экон. аспект.— Киев: Вища школа. Голов. изд-во.— 176 с.
- КОРЖ И. Ю. Социалистический образ жизни и преемственность поколений.— Киев: о-во «Знание» УССР.— 32 с.
- КОСОЛАПОВ В. В. Современная научно-техническая революция и проблемы молодежи.— Киев: о-во «Знание» УССР.— 48 с.
- КПСС — партия революционной мысли и революционного действия / В. А. Чирко, Е. Я. Безпалко, А. В. Лихолат и др.— Киев: Политиздат Украины.— 248 с.
- КРИВЕЦЬ Є. В. Соціальні передбачення і соціальне планування / АН УРСР, Ін-т філософії.— К.: Наук. думка.— 116 с.
- Критика антимарксистських економічних теорій соціалізму / Под ред. В. К. Логвиненко и др.— Киев: Вища школа. Голов. изд-во.— 191 с.
- ЛУКЕРЕНКО В. Л. XXV з'їзд КПРС про розвиток соціалістичного способу життя.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 48 с.
- МАНОХА О. Є. Соціалістична культура як соціальна творчість народних мас.— К.: Вища школа. Голов. вид-во.— 182 с.
- МОКЛЯК М. М. Вдосконалення суспільних відносин в умовах зрілого соціалізму.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 31 с.
- Молодежь и общественный прогресс: Сб. науч. тр. / Редкол.: П. С. Сохань и др.— Киев: Наук. думка.— 159 с.
- Организация и управление научными исследованиями. Сб. статей / Редкол.: Каныгин Ю. М. (отв. ред.) и др.— Киев: ИК.— Вып. 1. 121 с.; Вып. 2. 118 с.
- ПАЛАГНІЙ І. Знання і активна життєва позиція людини.— К.: Політвидав України.— 88 с.
- ПОГОРЕЛОВА А. И. Научно-техническая революция, труд, творчество.— Киев: о-во «Знание» УССР.— 48 с.
- РЬБАЛКІН В. А. Структура производственных отношений социализма: Систем.-функционал. анализ.— Киев: Вища школа.— 232 с.
- Социальная структура и социальная политика развитых капиталистических стран / Редкол.: А. Н. Шлепаков (пред.) и др.— Киев: Наук. думка.— 187 с.
- Социально-политические проблемы НТР и идеологическая борьба / В. В. Косолапов (руков.) и др.— Киев: Политиздат Украины.— 367 с.
- ЮРКОВСКИЙ А. В. Общество и природа: Некоторые аспекты их взаимодействия.— Киев: о-во «Знание» УССР.— 48 с.

НАУКОВИЙ КОМУНІЗМ

- БЕЗПАЛКО Е. Я. и др. Всемирно-историческое значение Великого Октября и опыта КПСС в строительстве социализма и коммунизма / Е. Я. Безпалко, Н. В. Пода, Ф. Д. Примский.— Киев: ВПШ.— 44 с.
- БРАЖНИК И. I. Свобода совести — конституция права радянських громадян.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 46 с.
- Вопросы научного коммунизма: Респ. ежегод. науч. сб.— Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.— Вып. 38. Проблемы формирования личности и коммунистического воспитания трудящихся. 152 с.; Вып. 39.
- Научно-технический прогресс и вопросы социальной структуры. 152 с.; Вып. 40. Актуальные проблемы развития современного мирового революционного процесса. 143 с.
- Воспитание социалистической трудовой дисциплины в коллективах предприятий: Метод. рекомендации.— Ворошиловград.— 26 с.
- ГОРБАТЬКО И. Ф. Передай огонь сыну: О воспитании молодежи в труд. коллективах.— 2-е изд., испр. и доп.— Харьков: Прапор.— 118 с.
- ГОРЛАЧ М. І., БЕРЕЖНОЇ В. М. Соціалістичне змагання — могутнє джерело творчості мас.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 46 с.
- ГОРОВСКИЙ Ф. Я., РЕМЕЗОВСКИЙ И. Д. Развитие КПСС теории научного коммунизма в современных условиях: Материалы к лекции.— Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.— 27 с.
- ГРИНІВ О. І., НІКОНЕНКО В. М. Колгоспне селянство: зростання соціальної активності.— К.: Політвидав України.— 128 с.
- ДАВЫДОВ Ю. П. Международная разрядка и идеологическая борьба.— Киев: Политиздат Украины.— 144 с.
- ДАНЧЕНКО Н. И. Общественные организации СССР в условиях развитого социализма.— Киев: Наук. думка.— 235 с.
- XXV съезд КПСС и новая Конституция СССР о месте и роли общественных организаций и трудовых коллективов в политической системе развитого социализма: Метод. рекомендации в помощь пропагандистам и слушателям школ, кружков и теорет. семинаров парт. и комс. просвещения по курсу науч. коммунизма.— Ворошиловград.— 54 с.
- XXV съезд КПСС о путях дальнейшего повышения эффективности производства и качества труда / Отв. ред. В. И. Голиков.— Киев: Наук. думка.— 194 с.
- XXV съезд КПСС о современном мировом революционном процессе / Ю. А. Боев, А. А. Валуцкий, П. Ф. Гринюк и др.— Киев: Политиздат Украины.— 191 с.

Продовження в наступному номері

- БОЙЧЕНКО**
Іван Васильович — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ХВИЛЬ**
Макар Миколайович — кандидат педагогічних наук, доцент Полтавського сільськогосподарського інституту
- ЗАДИРАКО**
Петро Спиридонович — доктор філософських наук, завідуючий кафедрою філософії і наукового комунізму Одеського інженерно-будівельного інституту
- МАНЗЕНКО**
Петро Трифонович — кандидат філософських наук, завідуючий відділом історії філософії на Україні Інституту філософії АН УРСР
- КАГАН**
Мойсей Самойлович — доктор філософських наук, професор Ленінградського державного університету ім. А. О. Жданова
- КУРЧИКОВ**
Леонід Миколайович — доктор філософських наук, професор Одеської вищої партійної школи
- ГІНДЕВ**
Панайот — член-кореспондент БАН
- РИЖКО**
Микола Антонович — старший викладач Ужгородського державного університету
- КОСТЯЄВА**
Надія Костянтинівна — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ПАВЛОВ**
Василь Терентійович — доктор філософських наук, професор, завідуючий кафедрою логіки Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка
- БИЧВАРОВ**
Михайло Дмитрович — професор, завідуючий сектором історії філософії Інституту філософії ім. академіка Т. Павлова БАН
- ЧУРИЛОВ**
Микола Миколайович — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ПЕТЛЯКОВ**
Петро Андрійович — кандидат історичних наук, доцент Чернівецького державного університету
- КОШАРНИЙ**
Степан Олексійович — науковий редактор журналу «Філософська думка»
- ПРОНЯКІН**
Володимир Іванович — старший викладач Дніпропетровського медінституту

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. ШИНКАРУК (головний редактор), **В. Г. АНТОНЕНКО**, **Ю. Ф. БУХАЛОВ**, **В. Л. ВАСИЛЕНКО**, **В. І. ВОЙТКО**, **І. П. ГОЛОВАХА**, **А. Т. ГОРДІЄНКО**, **В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО**, **В. В. КОСОЛАПОВ**, **В. І. КУЦЕНКО**, **І. Ф. НАДОЛЬНИЙ**, **О. С. ОНИЩЕНКО**, **М. О. ПАРНЮК**, **М. В. ПОПОВИЧ**, **Л. В. СОХАНЬ**, **В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ** (заступник головного редактора), **В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО**

Відповідальний секретар редакції **Я. Б. ПОПОВА**

Адреса редакції: 252001, Київ-1, Героїв революції, 4.
Телефони: 29-38-78, 29-48-55.

Художній редактор **Б. В. Сушко**
Технічний редактор **Л. М. Кравченко**

Коректор **І. В. Плюта**

Здано до набору 18.03.80. Підп. до друку 14.05.80. БФ 30690. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 11,9. Обл.-вид. арк. 12,39. Тираж 2000 пр. Зам. 0-236.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, Репіпа, 3.
Київська книжкова друкарня наукової книги Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, 252004, Київ-4, Репіпа, 4.

«ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ» № 3, 1980, МАЙ—ИЮНЬ. (На українському мові). Научно-теоретический журнал Інституту філософії АН УРСР. Основан в 1927 г. Выходит 6 раз в год. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Героев революции, 4. Киевская книжная типография научной книги Республіканского производственного объединения «Поліграфкнига» Госкомиздата УССР. 252004, Киев-4, Репіпа, 4.